

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	46
'Aho	Tusite, 15 'Okatopa 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue,

Polisi & Tāmate Afi

Hon. Siaosi Sovaleni

'Eiki Tokoni Palēmia,

'Eiki Minisitā Lao & Pilisone

Hon. Samiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e

Tānaki Pa'anga Hū Mai

Hon. Tiofilusi Tiueti

'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Hon. Dr. Siale 'Akau'ola

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika

& Potungāue Takimamata

Hon. Dr. Viliami Lātū 'Eiki

Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Lord Vaea

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea,

Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala (*MEIDECC*)

Hon. Fekita 'Utoikamanu

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā

Hon. Lord Fohe

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi

Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Tevita Fatafehi Puloka

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Dr. 'Aisake Valu Eke

Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu

Dulcie Elaine Tei

Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu

Paula Piveni Piukala

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Johnny Grattan Vaea Taione

Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu

Kapelieli Lanumata

Fakafofonga Kakai 11, 'Eua

Dr. Taniela Fusimālohi

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Light of Life Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Mo'ale 'Otunuku

Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua

Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 46/2024
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA

'Aho: Tusite 15 'Okatopa, 2024
Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Tokoni Sea ('Eiki Sea Le'ole'o) 'o e Fale Alea
Fika 04	:	Lipooti Fika 8/2024 'a e Komiti ki he Ngaahi Totonu <i>Fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 5A/2024</i>
Fika 05	:	KOMITI KAKATO:
	5.1	Lao Fakaangaanga:
	5.1.1	Lao Fika 3/2024 'i he Lipooti Komiti Lao Fika 7/2024: Lao Fakaangaanga (Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe) ki he Ngaahi Talatalaaki Hia 2024
		Ngaue ke Lipooti ki he Fale Alea – Lao Fakaangaanga Kuo Tali
	5.1.2	Fika 2/2024 'i he Lipooti Komiti Lao Fika 6/2024: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao 'o e Konisitütone 'o Tonga 2024 <i>(Tali 'a e Lao 'o 'ikai ha toe fakatonutonu)</i>
	5.2	Lipooti 'Atita
	5.2.1	'Atita'i 'o e Ola – Sisitemi Fakafonua ki he Mo'ui Lelei 'oku Malohi mo Matu'uaki e Ngaahi Fakatu'utamaki, Novema 2023
	5.2.2	Lipooti 'Atita 'o e Ola: Tokangaekina 'o e Veve, 'Aokosi 2024
	5.3	Ngaahi Fakamatala/Lipooti Fakata'u
	5.3.1	Potungaue ki he Ngaahi Ngaue Lalahi 2022/2023

	5.3.2	Potungaue Fakamaau'anga 2022/2023
	5.3.3	Potungaue Pilisone 2022/2023
	5.3.4	Komisoni Fili 2023
	5.3.5	Komisoni Ngaue Fakapule'anga 2022/2023
	5.3.6	Sino'i Pa'anga Fakafonua ki he Ngaahi Monu'ia Malolo (ngata ki he 30 Sune 2021)
	5.3.7	Potungaue Sitetisitika 2022/2023
	5.3.8	Poate Sino'i Pa'anga Malolo mei he Ngaue 2020/2021
	5.3.9	Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2021, 2021/2022 & 2022/2023
	5.3.10	Fakamatala Fokotu'utu'u Ngaue Fakapa'anga, 'Aokosi 2023 – Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga
	5.3.11	Fakamatala Fokotu'utu'u Ngaue Fakapa'anga, Fepueli 2024 – Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga
	5.3.12	Fakamatala Fokotu'utu'u Ngaue Fakapa'anga, 'Aokosi 2024 – Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga
	5.3.13	Lipooti Aofangatuku – Tonga: Ngaahi Me'afua Kuo Fokotu'u Mai Ma'a e Ngaahi Fale Alea Fakatemokalati 'e he Kautaha ki he Ngaahi Fale Alea 'o e Ngaahi Fonua Kominiueli.
	5.3.14	'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ki he Ta'u Fakapa'anga 2023/2024
5.4		Lipooti 'A'ahi
	5.4.1	Tongatapu 2
	5.4.2	Tongatapu 4
	5.4.3	Tongatapu 5
	5.4.4	Tongatapu 8
5.5		Lipooti Komiti:
	5.5.1	Fika 1A/2024: Komiti Fili Fekau'aki mo e Totongi 'Uhila
	5.5.2	Lipooti mei he Kautaha 'Uhila 'a Tonga (Tonga Power Limited)
	5.5.3	Fika 3/2024: Komiti ki he Ngaahi Totonu mo e Monu'ia 'a e Fale Alea
	5.5.4	Fika 7/2024: Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monu'ia 'a e Fale Alea fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 2/2024
5.6		Lipooti Folau:
	5.6.1	Fika 3/2024: Fakataha'anga Lahi Hono 147 'a e 'Iunioni Fakavaha'apule'anga 'a e Ngaahi Fale Alea (Inter-Parliamentary Union)

		5.6.2	Fika 4/2024: Fekau'aki mo e Fakataha Faka-Fale Alea Fakamamani Lahi 'i Malakesi, Moloko (Marrakech, Morocco), 9 'Okatopa 2023
Fika 06	:	Ngaahi Me'a Makehe	
Fika 07	:	Kelesi	

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	9
Lotu	9
Ui ‘a e Fale	9
Poaki.....	9
Me’a ‘Eiki Sea Le’ole’o.....	9
Fakamamafa’i Pule’anga ki he kautaha muli ngāue Sāpate mahu’inga tauhi tapu ‘aho Sāpate	10
Tali Pule’anga ki he hoha’a ‘ikai lava ‘ave fakafalemahaki e mahaki ki muli	11
Fakamālō’ia Pule’anga ki he tali fekau’aki mo e hoha’a ‘ohake Tongatapu 10	11
Tokanga Tongatapu 7 ki he to’o Pule’anga ngaahi faka’atā he tukuhau ‘oku monū pē ai kau nima mālohi.....	12
Fakama’ala’ala Minisita Pa’anga ki he Tu’utu’uni Faka’ata Tukuhau Pule’anga.....	13
Fakamālō’ia Vava’u 14 tali mei he Pule’anga fekau’aki mo e lingi’anga veve Vava’u.....	15
Faka’amu Tongatapu 10 ki ha fa’ahinga fakataha’anga lava talanoa’i ai ngaahi uesia he ngoue fakakomēsiale	15
Lipooti fika 8 Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea fekau’aki mo e Tohi Tangi Fika 5/2024 (Vahefonua ‘Eua).....	17
Ngāue ‘a e Komiti ki he Tohi Tangi Fika 5/2024.	18
Fakamā’opo’opo	19
Pāloti ‘o tali e Lipooti Fika 8/2024 Komiti Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea	19
Tohi Tangi Fika 5A/2024	20
Fakama’ala’ala ‘Eua 11 he Tohi Tangi mei he Vahefonua ‘Eua	23
Kole Pule’anga tukuange Tohi Tangi mei ‘Eua ke fai ngāue ki ai kau ai me’a fakakelekele	25
Kole ‘Eua 11 ki he Pule’anga fakakau atu mu’a ia he ngaahi talanga fekau’aki mo e tohi tangi.....	26
Fokotu’u Tongatapu 7 tukuhifo alea’i Tohi Tangi Vahefonua ‘Eua ki he Komiti Kakato ...	29
Kole Minisita Fonua ke fengaue’aki mo ‘Eua 11 ke solova palopalema he tohi tangi.....	30
Tokanga ‘Eua 11 ki he fokotu’u fekau’aki mo ha totongi huhu’i ki hano uesia	31
‘ātakai & mo’ui kakai.....	31
‘Asenita ngāue ‘a e Fale	32
Komiti Kakato.....	33
Me’a Sea Komiti Kakato	33
Tokanga ki he malu e lao ‘i he lahi mafai ma’u ‘e he Talēkita Talatalaaki Hia Pule’anga	34

Fokotu'u & pālōti 'o tali Lao Fakaangaanga Fika 3/2024.....	36
Alea'i Tohi Tangi fika 5/2024.....	36
Tokanga Tongatapu 7 ki he kovi halapule'anga 'ohake he tohi tangi mei 'Eua.....	36
Fakahā Nōpele 'Eua ne fakahiki kakai ki he Mo'unga Te'emoa 'i he felotoi mo e Pule'anga kae ngaahi e halá.....	38
Tu'utu'uni Sea Komiti tuku kitu'a Tongatapu 7 mei Fale Alea	39
Kole Minisita Fonua tukuange Tohi Tangi mei 'Eua ke ngāue ki ai ke fakasi'isi'i longoa'a	42
Fokotu'u Pule'anga ke tali Tohi Tangi mei 'Eua & fai ha ngāue ki he tangi mei he kakai	42
Poupou Tongatapu 4 ke tali Tohi Tangi mei 'Eua kae 'ai ha taimi pau ke kakato ki ai ngāue Pule'anga.....	43
Poupou Palēmia fai ngāue ke solova tohi tangi mei 'Eua kae 'oua 'ai ha taimi pau koe'uhi ko e ngaahi me'a fakakelekele	43
Kole 'Eua 11 ke fakakau mai ngaahi potungāue felāve'i he tohi tangi 'i he fengāue'aki ko eni Pule'anga	45
Fakamanatu Pule'anga 'i ai pe tu'utu'uni e Laó malava ta'ofi 'aki fana vao uestia ai ma'u'anga vai 'Eua.....	45
Fokotu'u 'Eua 11 ke kau he talatalanoa ki ha totongi huhu'i ngaahi 'api uestia he tohi tangi 'Eua.....	46
Hū Fale Alea he 2:00	47
Lipooti Sea Kōmiti Kakato ngāue kuo lava 'i he Komiti Kakato	47
Fakatangitangi Tongatapu 10 ki ha tokoni ki he toko tolu 3 nau fakahemata 'i Fisi ko e feinga ki he mo'ui he fāito'o taialasisi	48
Tali Pule'anga ki he fakatangi fekau'aki mo e kole tokoni ki he kau taialasisi Tonga 'i Fisi	50
Kole Palēmia tukuange kole tokoni ki he kau taialasisi nau sio ki ai pe ko e hā me'a ala lava.....	52
Fokotu'u Nōpele 'Eua fai he Fale Alea ha tokoni ki he fakatangi Tongatapu 10	52
Fakama'ala'ala Minisita Mo'ui ki he ngaahi makatu'unga hano 'ave fakafalemahaki ha taha ki muli	54
Fokotu'u ki he Pule'angá ha tokoni ki he tangi 'oku fai mai mei Fisi.....	57
Fokotu'u Nōpele 'Eua Fokotu'u Tu'utu'uni ki he Pule'anga ke nau fua fakamole kau mahaki taialasisi 'i Fisi.....	57
Poupou Tongatapu 7 ki he fokotu'u Nōpele 'Eua tokoni fakapa'anga Pule'anga ki he kole 'oku fái.....	59
Fokotu'u Tongatapu 10 ke pālōti'i fokotu'u kuo fai ki he Pule'anga	64
Fokotu'u Palēmia tukuange 'isiu fekau'aki mo e kole ki he Pule'anga ke nau ngāue ki ai.....	65

Pālōti ‘o tali fokotu’u ke tuku ki he Pule’anga nau ngāue ki he kole fakahoko mei Fisi.....	67
Lau tu’o 2 Lao Fakaangaanga fika 2/2024.....	68
Lau tu’o 3 Lao Fakaangaanga fika 2/2024.....	68
Fokotu’u Tongatapu 7 ke to’o e Pēnoló ‘i he fale’i ki he ‘Ene ‘Afió.....	71
Fakatokanga ‘uluaki Sea Le’ole’o kia ‘Eua 11 ki he fakafe’atungia’i feme’a’aki Falé.....	76
Pālōti ‘o tali Lao Fakatonutonu ki he Konisitūtone ‘o Tonga 2024.....	76
Lau tu’o 2 Lao fika 3/2024 - Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Fakatonutonu ki he Ngaahi Talatalaaki Hia 2024.....	77
Lau tu’o 3 Lao Fakaangaanga Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe ki he Ngaahi Talatalaaki Hia Pule’anga 2024.....	78
Pālōti ‘o tali Lao Fakaangaanga Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe ki he Ngaahi Talatalaaki Hia Pule’anga 2024.....	86
Tohi Tangi mei he Vahefonua ‘Eua.....	87
Me’a Sea Komiti.....	87
Tokanga ‘Eua 11 ki ha taimi foki mai ai Pule’anga fekau’aki mo e Tohi Tangi ‘Eua.....	87
Ongo’i Tongatapu 7 ‘ikai tokangaekina Fale Alea ngaahi fiema’u fonuá pea mo e kakaí.	90
Pālōti ‘o tali fokotu’u Pule’anga tukuange Tohi Tangi ‘Eua fai ki ai ‘enau ngāue ki ai pea lipooti mai ki Fale Alea ‘i Nōvema.....	100
Lipooti ngāue lava fakahoko ‘i he Komiti Kakato.....	101
Pālōti ‘o tali tuku ki he Pule’anga Tohi Tangi ‘Eua fai ki ai ‘enau ngāue & lipooti ki Fale Alea.....	101
Toloi fanongonongo ‘a e Fale Alea.....	102
Kelesi.....	102

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tusite, 15 ‘Okatopa 2024

Taimi: 1000-1005

Sātini Le’o: ... Me’a mai e ‘Eiki Sea Le’ole’o e Fale Alea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Kātaki kae fai mai e lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(lotu ‘a e ‘Eiki)

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō Kalake kole atu pe kae ui e Fale.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu pea mo e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā ‘a e Kapineti, tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga Nōpele ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afio pea tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaki kae ‘atā ke fakahoko hono ui e Fale ki he ‘aho ni. Tusite 15 ‘o ‘Okatopa 2024.

‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki Fakalakalaka Faka’ekonōmika mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisita ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisita Ngoue Me’atokoni mo e Vaotataa, Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakano, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie ‘Elaini Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Mo’ale ‘Otunuku, Vātau Mefi Hui. Sea ko e ngata’anga e ...

<007>

Taimi: 1005-1010

Kalake Tepile: ... taliuí

Poaki

Ko e poaki ‘oku kei hoko atu e poaki folau e ‘Eiki Sea Fale Alea. Poaki folau, kei hoko atu ‘a ‘Eiki Minisitā Ngoue kau ki ai mo e Hou’eiki Nōpele Tu’ivakanō, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, poaki tengetange mai he ‘aho ni. Kei hoko atu e poaki folau Tevita Fatafehi Puloka, poaki tōmui ‘a ‘Aisake Valu Eke, poaki folau Dulcie Elaine Tei, poaki mai ‘a Johnny Vaea Taione poaki me’a tōmui Mo’ale Finau pea mo Veivosa Taka. Kei hoko atu e poaki tengetane ‘a Vātau Mefi Hui mālō ‘aupito ‘Eiki Sea.

Me’a ‘Eiki Sea Le’ole’o

‘Eiki Sea Le’ole’o : Mālō ‘aupito Kalake. Fakatapu ki he ‘afio ‘a e ‘Otua ‘i hotau lotolotonga fakatapu ki he hau e fonua, Tupou 6, ta’ahine Kuini, NanasiPau’u. Tapu ki he Hou’eiki e fonua,

ha'a matāpule fakatapu ki he Hou'eiki taki lotu, tangata'ifonua mo e fefine'ifonua 'o Tonga pea aofaki mu'a e fakatapu kae hao atu ai e Fale Alea 'o Tonga ke kamata e ngāue 'o e 'aho ko eni. Laumālie pe 'Eiki Palēmia, laumālie Hou'eiki Nōpele Fakafofonga Nōpele kae laumālie lelei e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

Tau ngāue he pongipongi ni Hou'eiki ko 'etau ngāue ki he pongipongi ni kimu'a pea tau hoko atu ki he 'etau 'asenita hangē pe na'a mou mea'i 'aneafi na'e ai e fanga ki'i me'a na'e tokanga ki ai. Pea ko e 'uluaki na'e 'i ai e me'a na'e tokanga ki ai 'a Tongatapu 10. Pea na'e fai pe fakahoha'a atu 'aneafi fai pe 'a e me'a ki ai 'a e pule'anga ko ia 'oku kole atu ki he 'Eiki Palēmia fai ha me'a fekau'aki mo e me'a na'e hoha'a ki ai 'a Tongatapu 10 'aneafi pea 'omai ha tali ki ai ka tau hoko atu.

Fakamamafa'i Pule'anga ki he kautaha muli ngāue Sāpate mahu'inga tauhi tapu 'aho Sāpate

'Eiki Palēmia: Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'atu pe mu'a ha ki'i lipooti ki he me'a na'e tokanga ki ai 'a e ongo Fakafofonga 'aneafi. Kamata pe mei he me'a na'e tokanga ki ai 'a Tongatapu 10 na'e fai 'a e faka'eke'eke ki ai he 'osi ko eni hono 'omai e fehu'i. Hangē ko 'eku lau ke mahino ko e hā e me'a na'e hoko pea na'e 'omai ai 'a e kole fakamolemole mei he kautaha ni 'a e ngāue na'e fai pehē 'i he 'uha lahi.

Na'e ai e faingamālie 'e ala palopalema 'a e ī 'e taha ka na'a nau kole fakamolemole mai ko e 'uhingá pe he na'e 'osi fakahoko ange 'a e tapu ko ia 'a e ngāue Sāpate. Pea na'e toe ui leva kinautolu ke nau toe ō mai 'aneafi, efiāfi 'aneafii 'o nau toe talanoa pea mo e potungāue 'oku ne hanga 'o tokanga'i ko eni 'a e *project* ko eni 'o toe fakamamafa'i kia kinautolu 'a e mahu'inga ke nau tauhi ki ai. Neongo pe ko e hā 'a 'enau 'uhinga mo e me'a pea kapau na'e pehē tonu pe ke fai ha fetu'utaki mai ka ko e 'omai pe ia Sea 'a e kole fakamolemole na'e neongo pe ko e hā 'enau fokotu'u fakakaukau ko e 'uhinga ko e 'uha lahi.

Ko e fehu'i hono hoko Sea na'e mai mei he Vava'u 14, fekau'aki pea mo e lingi'anga veve ko eni 'i Pangaimotu 'i Vava'u. Ko e fakahoko mai na'e 'osi 'ave ko e me'a pe 'oku toe he taimi ni Sea ko e *EIA*, pe ko hono vakai'i ko ē 'a e *impact* pe ko e hā hane ala uestia 'a e 'ataakai. 'A ia na'e kau heni hono 'ave fai 'a e hono vakai'i pea na'e fai ai 'a e ngaahi polokalama ki he *public* kau au e ngaahi polokalama letiō pea na'e fakahū leva 'osi ko ia na'e fakahū leva 'a e lipooti ni ki he Potungāue 'Atakai ke fai ha nau vakai'i 'a e *EIA* ko eni.

Pea na'e 'i Sepitema leva na'e toe 'alu atu leva e timi mei he hono vakai'i ko ia 'a e *EIA* 'o *site visit* 'o nau sio tonu pe ki he feitu'u ko ia 'oku 'ai ke fai ki ai 'a e lingi'anga veve ko eni 'i Vava'u. Pea ko e 'omai leva eni 'oku fakafuofua 'e fai e fakataha ko ē 'a e komiti *EIA* 'i he uike ni ke mahino ai pe ko e hā e tu'unga 'a e *project* ko eni ki he 'unu atu ko ē ki mu'a pe 'oku toe ai ha ngaahi me'a ke fakalelei.

Tafa'aki ko ē kekekele na'e fakahoko mai na'e 'osi fakahoko ange pe 'e he Kōvana 'oku faka ...

<007>

Taimi: 1010-1015

'Eiki Palēmia: ...Ko e sio pe 'a e tokotaha 'a e *estate holder* ki he ngāue'aki 'a e ...ke tu'u 'a e lingi'anga veve ko eni pea 'i Pangaimotu hangē pe ko ē ko ē na'e fakahoko mai he Fakafongā. 'A ia ko e me'a leva 'e taha ko u sio leva ki he ngaahi *funding* kehekehe ko e 'uhinga pe ke fakahoko'aki e ngāue ka 'oku pau pe foki ke fakahoko 'a e ngaahi ngāue ko eni kimu'a hono vakai'i e tafa'aki ko ē tautautefito e vakai'i e tafa'aki ko ē ki he 'ātakai. Ko e ki'i tali nounou pe ia Sea ko u faka'amu pe 'e fe'unga pe ka 'e lava pe ke toe fai mai ha talanoa mo e ongo Fakafongā na'a toe 'i ai ha ngaahi me'a kehe na'a fiema'u mālō Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'i ai ha'o me'a ki he me'a ko eni fekau'aki mo e mahaki ko eni na'e teu fakafolau atu.

Tali Pule'anga ki he hoha'a 'ikai lava 'ave fakafalemahaki e mahaki ki muli

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō 'aupito Sea pea ko u hūfanga pe he ngaahi fakatapu. Ko ia na'e lele atu e motu'a ni 'o ma'u e fakamatala 'o fekau'aki mo e fehu'i ko ia 'aneafi ki he keisi na'e 'oatu ke fakafolau atu ki Nu'usila pea 'ikai ke tali 'e he *airline*. Ko e mo'oni pe na'e hoko e me'a ko eni pea 'i he fakamatala ko ē na'e fai. 'Oku mahino foki he 'ikai ke tau lau ki he fanga ki'i fakaikiiki fakafo'ituitui fekau'aki mo e tokotaha faingata'a'ia. Ka ko e me'a na'e hoko na'e 'i ai 'a e *condition* ko eni 'oku fiema'u ke 'alu mo e toketā, pea na'e 'osi maau pe 'a e toketā ke 'alu mo ia. Pea na'e fiema'u ke 'i ai mo e *drain* 'a ia ko e *drain* ko ia ke ne hanga 'o fakapalanisi 'a e *pressure* ko ia he tafa'aki 'o e ma'ama'a kitu'a mo tu'a, ko e 'uhinga na'a faifai kuo 'i ai ha me'a 'e hoko. Pea na'e 'osi fai pe mo e ngāue ko ia. Ka ko hono palopalema na'e 'ikai ke tali ia 'e he toketā 'a e vakapuna. 'A ia ko e kautaha vakapuna ko eni 'oku 'i ai pe mo 'enau *standard* 'anautolu. 'A ia ko 'emau ongo'i ko e me'a fakaloloma ia ko e 'ikai ke 'i ai ha'atau *airline* Sea ko e anga pe 'eku ongo'i fakafo'ituitui 'a'aku mahalo 'e lava 'o puna ki muli mahalo 'e ki'i mahalo te nau ki'i anga'ofa ange nautolu he'etau kakai.

Kaikehe ko e ki'i *news* pe 'e taha. 'A ia na'a nau pehē 'enautolu ko e fiema'u ke 'omai ke ki'i tauhi ke ki'i fakasi'isi'i hifo e *pneumothorax* pe 'ea ko ē 'i tu'a kae toki fai hono vakai. Ko e ki'i me'a pe ia 'e taha ke ki'i fakatonutonu atu pe ko e ta'u motu'a ko ia 'o e tokotaha faingata'a'ia na'e 'ikai ko e ta'u 61 tangata'eiki pe na'e ta'u 81 ko e ki'i fakatonutonu pe ia ki he lipooti 'aneafi. Ka ko e tu'unga pe ia 'oku 'i ai 'a e tokotaha faingata'a'ia ko eni Sea. 'A ia 'oku 'ikia ke tau lava 'o fa'a pule'i 'a e ngaahi *standard* ko ia 'a e *airline*. 'Oku 'i ai pe 'enau *standard* 'anautolu mālō Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō 'Eiki Minisitā Tongatapu 10 kuo fiamālie ki he tali kuo 'omai?

Fakamālō'ia Pule'anga ki he tali fekau'aki mo e hoha'a 'ohake Tongatapu 10

Kapelieli Lanumata: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu atu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Fakamālō atu he faingamālie 'oku 'omi mo'oku. 'Uluaki pe ko u fie fakamālō pe ki he 'Eiki Palēmia pea pehē foki ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui 'i he 'omai e fakamatala mahino ko ia ki he tu'unga e me'a na'e hoha'a ki ai e kakai 'o e fonua 'o lava hono fakahoko atu 'anenafi. 'Oku 'i ai e fakamālō lahi atu.

Ko e kole fakamolemole pe ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui 'i he ma'u hala ko ia 'i he ta'u motu'a, ka ko e ta'u pe ia na'e fakahoko mai 'e he 'Eiki Minisitā. Ka ko u tui lahi Sea ko e ki'i tānaki atu pe ki he me'a na'e me'a mai'aki 'e he Minisitā. Fakamālō 'aupito pe ki he kau ngāue 'a e Falemahaki Vaiola pea pehē ki he kau toketā mo e kau ngāue kotoa pe he ngaahi ngāue lahi

kotoa pe 'oku nau fakahoko. Pea 'oku 'ikai ke puli pe unga 'a e mafatukituki 'o e ngaahi fatongia. Ka ko u tui ko e hoha'a ko eni pea mei he ni'ihi 'o e kakai 'o e fonua. Ko e kole pe ia kapau 'e ... 'osi ange ko eni 'a e me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Mo'ui 'oku mahino 'aupito ki he motu'a ni 'a e makatu'unga, he ko u tui kapau 'e lava 'o fakamatala'i lelei ki he kakai ko eni ha'anautolu 'a e *patient* ko eni ko u tui 'e mahino 'aupito pe pea si'isi'i leva 'a e tāla'a. Ka ko u fakamālō atu ki he fakamatala kuo 'omai ki he motu'a ni. Pea ko u tui 'oku fanongo lelei mai pe ki ai 'a e kakai 'o e fonua mālō Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō, ko e hoko pe na'e fakahoko mai ki he motu'a ni hangē pe ko 'etau ngaahi... 'i ai e me'a 'oku tokanga ki ai e Hou'eiki Mēmipa ke fai pe ha fakahoko atu ki he Hou'eiki Pule'anga ke fakama'ala'ala mai pe ko e hā e me'a 'oku hoko ki ai. Tongatapu 7 ha e me'a ke tokanga ki ai...

<003>

Taimi: 1015-1020

Tokanga Tongatapu 7 ki he to'o Pule'anga ngaahi faka'atā he tukuhau 'oku monū pē ai kau nima mālōhi

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Sea tapu ki he kau Mēmipa. Mālō 'etau lava ki he pongipongi ni. 'E Sea ko e fakahoko mai ki he motu'a ni 'e he kau ngoue fekau'aki pea mo e tu'utu'uni fai 'e he Pule'anga ke nau ki'i fakama'ala'ala mai ai he ko e ma'u eni 'a e tu'unga mātu'a ke u fakahoko atu pē Sea.

Ko e tu'utu'uni ko eni ne fakahoko ia he 'aho 16 'o Sepitema. Nau fakata'e'aonga'i kātoa e ngaahi tu'utu'uni faka'atā 'o e tukuhau na'e fakahoko he 2005 mo e 2011. Pea ko e ki'i tu'utu'uni 'oku pehé ni. 'Ai pē ke nau fakama'ala'ala mai Sea. 'Oku faka'atā mei he ngaahi tukuhau 'a ia ko e *exemption* ia, 'o a'u ki he 'aho 30 'o Sune 2026. Ka ko e 'osi 'a e fo'i faka'atā ko ia pea toe 'omai leva 'a e fo'i (2) 'oku fakalea pehé ni ia: Ko e totonu ki he faka'atā mei he tukuhau 'i he palakalafi 'uluaki 'a ē 'oku faka'atā ko ē ko ē na'a ku lau atu kimu'a, 'oku fakatatau ia ki he ngaahi koloa kuo faka'aonga'i 'e he taha hū mai. Mahalo 'e 'uhinga mālōie ange 'a e fakapālangi. *The goods being used by the importer.* 'A ia ko e kau *importer* pē 'oku faka'atā ki ai Sea. 'ikai ke kau e faka'atā ko eni kapau 'e toe fakatau atu 'e he *importer* ki he kakai ngoue pē ko e faama 'a e fonua ni. 'A ia ko hono fakalea ko ē 'e taha Sea ko e fo'i faka'atā ko e penefiti (*benefit*) 'o e fo'i faka'atā ko eni ki he kakai mālōhi pē 'oku nau lava fetu'utaki te nau hū mai e ngaahi koloa ko eni ta'etute.

Ka kapau leva ko ha tangata faama koe 'oku ngata pē ho'o 'ilo he ngoue kuo pau ke ke totongi tute koe. Ko e hoha'a ia 'oku 'oatu mei he kakai 'o e fonua, he ko hono pelepelengesí eni Sea ko e lahi ange 'a e fakamole 'o e tangata ngoue, 'e fua pē 'e he konisiuma. 'E hiki 'a e puaka, 'e hiki 'a e manioke, 'e hiki kātoa e 'u me'a ko ia he 'oku lahi ange 'a e fakamole 'oku tānaki ki he tangata ngoue mo e tangata ngāue. Ko e 'uhinga ia 'a e hoha'a ia mei he kakai he ko e ngaahi fo'i tu'utu'uni ko eni 'e iku fua 'e he kakai 'a hono kanongatāmakí. Ka ko e me'a ko ē ko ē 'oku fakatupu fua'a mo fakatupu lotokovi, hā e 'uhinga 'oku faka'atā ai e kau *importer* ia, kae 'ikai ke faka'atā 'a e kau ngoue. Ko e hoha'a pē ia Sea ke tuku atu ki he Pule'anga ke nau 'omai ange ha fakama'ala'ala ki he 'isiu mahu'inga ko eni Sea. Mālō,

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō Fakafofonga. 'E Hou'eiki Pule'anga ko e fehu'i foki ko eni ia 'i he Tu'utu'uni pē ko e *Regulation* na'e fa'u 'i he mafai 'o e Pule'anga pea 'oku te'eki ai ke fakahū mai ia ki he Fale ni ka ko e 'uhinga pē 'i he ngaahi, ka 'oku ai ha me'a 'oku tokanga ki ai ke fiema'u ke fakamahino mo fakama'ala'ala mai, pea ko eni 'oku fakahoko atu fekau'aki mo e

Tu'utu'uni *Regulation* ko eni. Ke 'omai ha tali ki ai ki he me'a ko eni 'oku fakahoko atu ko eni hono 'uhinga mo e puipuitu'a 'o e Tu'utu'uni ko eni ia 'i he fehu'i ko eni mo e tali hangatonu mai pea 'e toki fakahū mai foki e *Regulation* ke fai ha feme'a'aki ki ai 'i hono taimi. Mālō.

Fakama'ala'ala Minisita Pa'anga ki he Tu'utu'uni Faka'ata Tukupule'anga

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Mālō 'etau a'usia e pongipongi lelei ko eni kae 'atā ke fai 'a e ki'i toe fakama'ala'ala atu pē. Neongo pē hangē ko ho'o me'á Sea 'oku te'eki ai ke fakahū mai ia ki he Fale ni, ka 'oku fiemālie pē 'a e Pule'anga ke 'oatu pē 'a e tali nounou pē. Ko e Tu'utu'uni ko eni na'e hangē 'oku fakahoko atu 'e he Mēmipa Tongatapu 7 na'e kamata he 'aho 16 Sepitema.

'Uluaki pē hanga 'e he Tu'utu'uni ko eni 'o fakama'opo'opo mai e ngaahi tu'utu'uni kehekehe ia na'e ngaahi *order* Tu'utu'uni ngāue kehekehe 'o fakataha'i pē 'i he Tu'utu'uni Ngāue ko eni. 'Uluakí ia. Ua, ko e tute ko ia ki he me'a ngoue 'oku 'ikai ke tute ha me'a ngoue ia 'oku 0 pē ia 'oku lahi 'a e ngaahi me'a fakaongoue 'oku tute...

<004>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... Ko e fekau'aki mo eni 'oku fekau'aki ia mo e *CT*, mo e totongi tukuhāu, totongi fakataú. Pea 'oku fakatefito ia kia kinautolu 'oku nau fakatau mai ha naunau mo e koloa ngoue hangē pe ko ē 'oku hā atu 'i he Kupu 1 'o e tu'utu'uni ko eni pea toe fakatau atu.

'Okapau 'oku 'i ai ha tokotaha ngoue ia kuó ne 'omai 'e ia ha naunau ngoue ha'ane puha pe 'okú ne 'omai 'e ia ha'ane talamu, 'omai pe ke ne ngāue'aki. 'Oku 'ikai ke tukuhau fakatau ia, 'oku 'ikai ke tute ia 'oku kei tu'u pe 'a e fo'i tu'utu'uni ia ko ē ke faka'atā nautolu meí he ngaahi me'a pehē. 'Okapau 'e 'omai 'e ha *importer* ia ha'ane fafanga koe'uhí ke ne ngāue'aki pe 'e ia, ki he'ene fafanga ngoue, 'ene ngoué ke toki fakatau atu e ngoué pe fafanga'aki 'ene fanga puaká ke toki fakatau atu 'oku 'atā pe ia 'oku 'ikai ke kau ia he tukuhāu tuté pea 'oku 'ikai ke kau ia.

Ko e konga pe ko ē ko e 'oku 'omai ko eni Sea 'oku fakafoki mai pe ke faka'atā pe e tuté ka ko e tukuhau fakataú 'oku 'ai pe kia kinautolu 'oku nau hū mai ha koloa pea toe fakatau atu ki he kau kasitomá. Pea 'oku hangē pe ko e fakamalangá 'oku 'i ai pe kau ngaahi kautaha kehekehe 'oku nau fakahoko 'a e ngāue ko iá. Pea kapau 'oku 'omai ia ke te ngāue'aki pe 'e kita ki ha'ate ngaahi ngāue 'oku 'atā pe.

Ka ko e, na'e 'i ai pe 'uhinga 'a e fai e sio ki he tafa'aki ko eni, 'ikai ngata pe he'ene 'i he tafa'aki ke vakai'i ko ē ko hai 'oku kau ki ai ka ko e 'uhinga foki ko e faka'atā foki ko ē na'e fai kimu'á pe 'oku 'alu 'o a'u ki he kau, nautolu ko ē na'e fakataumu'a ki ai. Pea na'e 'i ai pe ki'i 'isiu fekau'aki mo e *compliance*, 'a e ngaahi kautaha ko eni ki hono fakatau atu 'o e ngaahi koloa. 'I ai pe ni'ihi 'oku 'i ai e faka'atā e *CT* ia ka nau kei hanga pe 'enautolu 'o 'ave e *CT* ki he *domestic* ki he taimi fakataú, 'uhinga pe foki fakangāué *administrative*. 'Ikai ke nau toe vahevahe'i 'enautolu, pau 'oku 'omai ha koloa ia 'oku 'i ai koloa 'oku 'ikai ke faka'atā, 'oku 'i ai e koloa 'oku faka'atā. Meimei pe fanga ki'i 'isiu pehē pe pea na'e kau pe mo ia hono fakakaukau'i he taimi na'e fakakaukau ai ko eni.

Ko e ki'i faka'atā pe ko ení ko e ta'u pe 'e 2 ke tau sio ange ki hono anga 'etau fonongá mo sio pe ko e hā ha fakahoko he Pule'angá ki he ngaahi tokoni kehe ia ke a'u ki he ngoué mo e nautolu 'oku kaunga ki he me'a ko ení 'i he kaha'ú. Ka ko e anga ia ko ē tu'u 'a e ki'i fakama'ala'ala 'oku 'oatu. Na'e fai pe fakatalanoa mo kinautolu kautaha ngoué mahalo pe 'oku 'i ai pe ha ngaahi kautaha na'e 'ikai ke nau kau mai ki ai. Ka kuo tuku pe ki he potungāué ke nau toe hoko atu 'a e talanoá. 'Oku 'atā pe ke talanoa ki he kau Fakafofonga, talanoa ki he kau kautaha ngoue, talanoa ki he mitiá ke fakama'ala'ala pe 'a e anga 'o e tu'u 'o e ki he tafa'aki ko iá. Ka ko e ki'i fakama'ala'ala pe ia Sea, mālō.

'Eiki Sea: Mālō

Paula Piveni Piukala: Sea kole atu pe ke fai ha ki'i *follow up* pe ke, ki he tali na'e 'omai Sea

'Eiki Sea: 'Io, te mou 'e hangē pe Hou'eiki ko ho'omou 'omai ko eni, kole mai ke tau tuku 'etau 'asenitá ka tau 'alu ki he me'a ko ení. 'A ia ko e fehu'i pe ko eni 'oku 'osi 'oatú pea tali maí pea toe 'oatu pe faingamālie manatu'i ko 'etau founa ia Fale Aleá. 'Oatu e faingamālie kapau 'oku 'i ai ha me'a ke toe fakama'ala'ala mai, kae fakama'ala'ala mai pea tau hoko atu.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea, ko e hoha'á foki 'e Sea ko e 'uhingá ko e fo'i lao ko ení 'oku fokotu'u ai kuo pau ke kamata ngāue'aki e tu'utu'uni ko ení 'i he 'aho 'o e kaseté. Ka na'e kasete'i eni he 'aho 16. Ko e hoha'a ko ē 'oku 'omai meí he kakaí ko e 'uhingá ke 'i ai pe ha sio ki ai 'a e potungāué Sea he ko e, ko hono *exercise* pe ko hono *execute* 'o e fo'i lao ko ení 'oku 'ata ia ki he kakaí, ko e monū ko ē ko ē 'oku 'omai he fo'i lao ko ení 'oku 'ave pe ia ki he kau nima mālōhí.

Pea ko 'etau fanga tokoua ko ē mei 'Esiá Sea he 'oku kau mo e me'a ia ko ení ko e **me'atokoni ma'á e monumanú**. 'A ia ko e hoha'á te nau hū mai 'enautolu he 'oku nau lava 'o fetu'utaki ke fafanga'aki 'enau fanga monumanú kae tute 'a e kakai ia ko ē 'oku 'i ai 'enau fanga ki'i, ka 'oku 'ikai ke nau fetu'utaki nautolu ki muli ke nau *import* ...

<006>

Taimi: 1025-1030

Paula Piveni Piukala: ... 'uhinga *mitigation* pe 'a e Minisitā he ko e founa eni ia 'oku ngāue'aki, 'omai pe ā ke tute ke 'omai ki he kau *importer*. Ko e kau ngoue ko e ko ē 'oku nau fakahoko ngāue te nau ma'u ha ki'i la'itohi ke nau ō ke to'o ai 'a e *CT* ko eni. Kapau ko e 'uhinga pe ki he *CT* ko e 'uhinga 'e Sea ke 'oua 'e he ko u sio au ia anga 'eku fakakaukau 'oku hangē 'oku 'omai pe fo'i *solution* 'oku 'ikai ke *consider* e tūteila (*detail*), fanga ki'i fakaikiiki he ko e me'a ia 'oku nofo ai e lotomamahi e kakai.

Ka ko e fokotu'u fakakaukau pe ki he Minisitā ke toe *reconsider* ke 'oua e 'asi mai e filifilimanako he'etau fa'u lao. Pea totonu ke 'asi mai he'etau fa'u lao 'oku tau 'ohake 'a e fofonga 'a e kakai ngāue, kakai ngoue, 'o ma'olunga ange he'etau tauhi vā ki he kau pisinisi, anga ia e fakakaukau e motu'a ni mālō Sea e ma'u faingamālie.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu pe Sea kae fai atu pe ha ki'i tali pe ki he Fakafofonga mālō pe fakamālō pe ki he Fakafofonga e 'omai e fokotu'u fakakaukau ko ia. Ka 'oku 'i loto pe ia hangē ko 'eku fakamalanga atu 'anenai ki he ngaahi me'a 'oku sio ki ai e Pule'anga ke sio ange ha fakatafa'aki ia ke fakatafe ai 'a e me'a ko ē ke tokoni ki he kau ngoue pea mo e kau toutai pea 'oku tali pe ki he, ka 'oku fai pe sio ia ki ai.

Kae mole ke mama’o ha fakakaukau ia ke lelei ange ki ha ngaahi kautaha ‘i he me’a ko eni ‘oku fakapapau’i pe ke hangē pe ko e taumu’a ngāue ‘a e Pule’anga ke kei teke pe ke lelei ange ki he kau ‘etau tafa’aki ngoue mo e takimamata mo e ngaahi me’a pehē. Pea ‘oku kau ai pe pea ‘oku ai pe felāve’i mo e Potungāue Langa Faka’ekonōmika mo e Fefakatau’aki hangē ko e ngaahi ‘i ai pe foki mo e ngaahi laiseni ia ‘i he tafa’aki ko ia.

‘Oku toe faka’atā ai pe mo e kau mo kinautolu ia ko ē ‘oku pisinisi ngoue ki he tafa’aki ko ia. Ka ko e mole ke mama’o ha ‘ai ia ke ki ha tafa’aki ka ‘oku fai pe sio ki ai ka ‘oku tali pe hangē ko e fokotu’u ‘a e Fakafofonga ‘oku me’a ‘oku fai e sio vakai ki ai e Pule’anga mālō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā ‘e Hou’eiki ko e me’a e tokanga e pea mo e anga e laumālie na’e fa’u ‘aki e me’a ko ia pea mo e toki hoha’a ko eni ‘oku fakamahino mai. Pea ko e me’a ia ‘oku tau lau ki ai he taimi ni pea ko ena ‘oku ai pe talatalanoa e ngaahi kupu fekau’aki. Talatalanoa mo e kau ngaahi *stakeholder* mo e ngaahi me’a ko ia ki ha taimi ‘e fou mai ai hono halanga ki heni. Pea tau toki ma’u kātōa leva e ‘etau hanga, ki he kei feinga pe mo tali ke fakamā’opo’opo he ‘oku ‘ikai ke u vakai ki he me’a pea ‘oku pehē pe mo e Hou’eiki pea mo ‘etau founa ngāue.

Kae mahalo ko e me’a mahu’inga eni ko e fakahoko atu ‘e he Fakafofonga ‘ene mo e hoha’a ‘a e kulupu ko eni mo e kau ngoue mo e me’a ke. Pea ko ena ‘oku me’a mai ‘Eiki Minisitā pea mo e taumu’a ko ia ka ko e fakaikiiki mo e ki he ngaahi me’a ko eni ‘oku me’a mai ‘aki ‘e he Minisitā ‘e toki fai ia ‘a hono tipeiti’i ha a’u mai e tu’utu’uni. Ka ko u tui pe ‘oku a’u atu pe ki he fa’ahinga ko ē na’a nau hoha’a ‘a e ‘uhinga mo e me’a e tu’utu’uni ko eni pea te tau toki fai hono ‘analaiso mo hono pe ko e hā me’a ‘oku, ha kupu ‘oku uesia mo ha kupu ‘oku nau *benefit* he, pe ko e hā hono mo’oni’i me’a pea tau toki aofangatuku e Fale. ‘Oku ulo mai ha ongo maama ‘e 2 pau ko ē, faka Vava’u 14.

Fakamālō’ia Vava’u 14 tali mei he Pule’anga fekau’aki mo e lingi’anga veve Vava’u

Mo’ale ‘Otunuku: Tapu atu Sea, pehē e fakatapu ki he kau Mēmipa ho Fale ‘Eiki. Tu’u pe au Sea ke fai fakamālō ki he ‘Eiki Palēmia hono tali mai ‘a e hoha’a na’e fakahoko he motu’a ni ‘i he uike kuo ‘osi fekau’aki pea mo e lingi’anga veve ‘i Vava’u. Ko eni kuo ‘omai e tali ko e kole pe ‘a e motu’a ni ia ke hokohoko atu pe mu’a hono fakakau mai e kāinga ‘o Pangaimotu ki he talanoa’i ko eni ‘o e lingi’anga veve. Mahino mai na’e loto pe ki ai e ma’u tofi’á ia. Ka ko e fakamālō pe mo e kole ke hokohoko atu ‘a hono fakakau mai kinautolu ki he talanoa’i ‘o e ‘isiu ko eni, mahu’inga pe ka nautolu mālō Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō Tongatapu 10 ‘oku ‘atu pe ha ki’i faingamālie hangē ko e me’a fekau’aki mo e kau ngoue mo e feleoko ena, ke ke ki’i tānaki’i mai ha ki’i miniti ‘e taha ha me’a mahu’inga ‘oku ‘ai ki he fo’i me’a ko ia ka tau toki hoko atu.

Faka’amu Tongatapu 10 ki ha fa’ahinga fakataha’anga lava talanoa’i ai ngaahi uesia he ngoue fakakomēsiale

Kapelieli Lanumata: Mālō tapu pe ki he Feitu’u na Sea tapu pe ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale fakamāō atu he toe ‘omai e faingamālie. Ko e fokoutua atu pe motu’a ni ia Sea ko e kole pe ia ki he Hou’eiki Pule’anga, na’e ai nai ha ngaahi ha faingamālie ha taimi ke fai ha fa’ahinga *workshop* pe ko fa’ahinga fakataha’anga ke kau mai ai e kau ngoue fakakomēsiale pea pehē

foki ki he kau *importer* ko eni 'oku nau *import* mai. He ko u lave'i he motu'a ni ko e meimei ko e ongo kautaha lalahi ...

<007>

Taimi: 1030-1035

Kapelieli Lanumata: ...Pehē foki ki he kau *importer* ko eni 'oku nau *import* mai he 'oku lave'i he motu'a ni ko e meimei ko e ongo kautaha lalahi pe 'e ua ko e *Nishi Trading* pe mo e *Bila Farming* 'oku nau meimei hū mai 'a e fafanga ki he fanga monumanu pea pehē ki he faito'o ki he ngoue. He ko e lave'i ko ē motu'a ni Sea ko e hangē ko e me'a ko ē na'e toki 'osi me'a mai'aki he 'Eiki Minisitā ko e hū mai ko ē fafanga mo e faito'o mei tu'apule'anga hangē ko 'enau lave kapau ko e hū taautaha mai.

Ko e ngaahi kautaha ko ē 'i muli 'oku nau fiema'u pe 'e nautolu ke hū *bulk* pe 'ikai ke pehē ke hū tahataha mai. Pea 'oku kei fiema'u pe pea mo e laiseni pea mo e *permit* ia pea mei he Potungāue Ngoue ko ē 'a Tonga ni ke lava 'o hū mai'aki 'enautolu taautaha. Pea hangē ko e lave ko ē ki he *impose* 'a e *CT* 'ia nautolu ko ē kau *importer* hangē ko e *Nishi Trading* pea mo e *Bila Farming, at the end of the day* te nau kei tānaki pe 'a e totongi ko iá hili ki ai mo 'enau *markup* 'i he koloa ko ē te nau fakatau mai ki he kau ngoue. Pea kei fua pe he kau ngoue e kanongatāmaki hangē ko e me'a ko ē na'e taukave ki ai 'a Tongatapu 7.

Ka 'oku faka'amu pe na'a lava na'a 'i ai ha fa'ahinga fakataha'anga ke talanoa'i e fakakaukau ko eni Sea he 'oku mahu'inga 'aupito 'aupito tautautefito ki he 'etau kau ngoue. Ko e tokolahi 'etau kau ngoue fakakomēsiale tautefito ki he meleni, tokolahi ia mei he vāhenga 'a e motu'a ni. Pea 'oku kau ia he ngaahi fakafē'ātungia nau tauholomui ai 'i he fakahoko 'a e ngoue ko eni ki he uta atu ki tu'apule'anga Sea ko e kole pe ia Sea mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e poini ko eni na'e 'ai ke toki 'omai ke tau toki 'omai 'a e fakaikiiki 'a e ngaahi me'a ko ia, he 'oku 'ikai foki ke 'i ai ha'atau me'a he ko u kei feinga ke ma'u e me'á. Ka ko e poini mahalo 'oku ne 'oatu ke fanongonongo mai ke kau atu mo e kakai e fonua ha taimi ki he talatalanoa ko ena 'oku ke me'a mai 'Eiki Minisitā. Ko u 'ilo pe 'oku 'ikai ke 'i heni 'a e Minisitā Ngoue kae fakafaingamālie mai 'a e ngaahi me'a pehē ke tau lava atu femahino'aki ha konga lahi 'i tu'a pea toki fou mai heni 'oku faingofua pea mo 'etau feme'a'aki 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatapu atu Sea kae 'uma'a 'a e Hou'eiki Mēmipa. 'Io 'oku tali lelei 'aupito pe ia 'e he potungāue ke fakahoko 'a e ngāue ko ia, hangē pe na'a ku fakahoko atu na'e 'i ai pe 'a e ...na'e fakahoko pe 'a e talatalanoa kimu'a, ka 'oku nau fai pe femahino'aki mo e potungāue ke fai pe fe'ilongaki pea mo e ongo potungāue ko ē ngoue pea mo e ngaahi tafa'aki ki he langa faka'ekonōmika ke hoko atu e talatalanoa pea mau feinga pe ki he vave taha pē ke fai ha talatalanoa ki he ngaahi kulupu ko ia ke fai pe femahino'aki hono fakahoko 'a e tu'utu'uni ngāue ko eni mālō Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō Hou'eiki ko 'etau 'asenita hoko ko e Tohi Tangi ia mei he Vahefonua 'Eua pea na'e 'osi ngāue ki ai e Komiti ki he Ngaahi Totonu pea kuo fakahū mai e lipooti ko ia. Ko e kole ki he Kalaké ke lau mai mu'a ia.

Lipooti fika 8 Komiti Ngaahi Totonu Fale Alea fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 5/2024 (Vahefonua 'Eua)

Kalake Tēpile: Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea.

'Aho 10 'Okatopa 2024.

Lord Fakafanua
'Eiki Sea
Fale Alea 'o Tonga
Nuku'alofa

'Eiki Sea

Lipooti Fika 8/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Alea fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 5/2024.

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu ki he Feitu'u na 'a e Lipooti Fika 8/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Alea.

'Oku fekau'aki 'a e Lipooti ko eni mo e ngāue 'a e Komiti ki he Tohi Tangi Fika 5/2024.

Faka'apa'apa atu
Fakamo'oni
Lord Tu'ivakanō
Sea
Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū'ia 'a e Fale Alea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Lau mai ai pe mo e ngaahi me'a he 'oku nounou pe, pea mo e fokotu'u mei he komiti.

Kalake Tēpile: Talateu

1. 'Oku fakahoko atu 'i he lipooti ni 'a e ola 'o e ngāue 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea ("komiti") fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 5/2024.
2. 'I he 'aho 3 'o Mē 2024, na'e fakahū mai 'e he Fakafofonga Kakai 'o e Vāhenga Fili 'o 'Eua 11, Hon Dr. Taniela Fusimālohi 'a e Tohi Tangi 'o lesisita ko e Tohi Tangi Fika 5/2024. Na'e tukuhifo ai 'a e tohi tangi 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki he komiti 'i he 'aho 7 'o Mē 2024 ke fakahoko 'a e ngāue angamaheni 'a e komiti ki hoko vakai' 'a e ngaahi tohi tangi kotoa pe 'oku fakahū ki he Fale Alea 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni 176(b)(i) 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea 'o Tonga "Tohi Tu'utu'uni".
3. Ko e kaveinga 'o e tohi tangi 'oku fekau'aki ia mo e ngaahi 'api tukuhau 'i Matavai, 'Eua pea mo e ma'u'anga vai 'oku tu'u ai. Na'e fakamo'oni hingoa tohinima ki ai 'a e toko 18. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi tangi 'e 5 'i he tohi tangi.

1. Ko e feitu'u na'e fetongi ki ai homau ngaahi 'api tukuhau...

<003>

Taimi: 1035-1040

Kalake Tepile: ...ko e mui'i Mo'unga Te'emoa. 'Oku 'ikai a'u ha me'alele ki ai. Ko e eni 'e 3 mo e mafuli 'o a'u ki he palau. Ko e halá tokakovi 'aupito mālō pē 'ikai ha mo'ui 'e mole 'emau feinga pē ke topono homau loto he me'a 'oku ma'u, tukukehe ange 'a e feinga pē ko e hā 'a e ngoue 'e mo'ui 'i he makamaka 'o e feitu'ú ni.

2. Ko e 'uhinga 'emau fetukutuku kae malu'i 'a e 'elia kuo fakatapui ko Matavai koe'uhi ko e ma'u'anga vai. Ko si'emau mavahe pē kuo 'omai 'e he Pule'anga ia 'a e kautaha Nu'usila 'o lisi 'a e feitu'u ko eni, pea 'oku nau tā 'a e 'akau 'o fetuku. Ko e vai foki 'a 'Eua 'oku tafe pē 'i he fūnga fonua, pea 'oku pukepuke 'a e vai 'o toki 'ohifo ki he maka. Ko hono tā ko eni 'o e 'akau 'oku fepaki leva 'a e fonua mo e tāfea lahi, mole 'a e manupuna 'o e vaotā 'a ia ko e kākaa, pea maha mo pakukā 'a e ngaahi matavai 'i he taimi la'ala'ā.

3. Ko e kautaha ko eni 'oku nau fai 'a e lisi 'oku nau tō kava 'i he 'elia tapu ko eni ko Matavai pea 'oku nau ngāue'aki 'a e fana vao 'i he feitu'u ni. 'Oku 'i ai 'a e hoha'a lahi ki he ma'u'anga vai 'a e fonua koe'uhi ko e mo'ui 'a e kakai. Ko e fehu'i, ko e hā kuo fekau'i ai kimautolu ke mau hiki mei homau ngaahi 'api na'e 'osi maau hono teu'i 'i he ta'u lahi koe'uhi ko e vai mo hono mahu'inga ki he kakai, kae 'omai e kautaha muli ia ke ne maumau'i 'a e 'ātakai mo e mau'anga vai fakalūkufua e fonua.

4. 'Oku mau tangi mo kole ke fakafoki mai homau ngaahi 'api tukuhau na'e to'o 'e he Pule'anga.

a). Na'e fekau ke mau fetukutuku ko e vai ka ko e founa fakapoto nai 'eni si'ono fekau'i kimautolu kainanga 'o e fonuá ke mau hiki kae fakahū mai 'e he Pule'anga ia 'o e 'aho ko ia 'a e fu'u kautaha mālohi ko eni 'o nau lisi 'a e feitu'ú ni.

b) Na'e a'usia nai 'e he kau ma'u mafai na'a nau fai 'a e lisi ko eni ko e kakai 'o 'Eua 'e tau mo e faingata'a 'i he ola 'o e feliuliuaki 'a e 'ea he ngaahi 'aho ni.

c) 'Oku 'i ai nai ha totongi huhu'i ma'a e kakai 'o 'Eua ki he maumau 'oku hokó?

d) 'Oku ofi, tokamālie ki he ngoue pea sai ange e halá.

5. Ko e hā nai 'a e Potungāue 'a e Pule'anga 'oku ne tokanga'i mo muimui'i 'a e aleapau mo e kautaha muli ko eni. Potungāue Vai? **Ngoue mo e Vaotātā?** Pē ko e Potungāue Fonua & Savea?

f) Na'e fakahoko ai 'e he Komiti 'a hono fatongia angamaheni ko hono vakai'i *screen* 'o e tohi tangi ke fakapapau'i 'oku faipau ki he Tohi tu'utu'uni.

Ngāue 'a e Komiti ki he Tohi Tangi Fika 5/2024.

'I hono vakai'i 'e he Komiti 'a e tohi tangi 'o fakatatau ki he tu'utu'uni na'e fakatokanga'i 'e he Komiti na'e 'i ai 'a e tu'utu'uni 'e ni'ihni na'e 'ikai faipau ki ai 'a e tohi tangi,

Tēpile 1 - **Ngaahi Tu'utu'uni 'oku 'ikai faipau 'a e Tohi Tangi Fika 5/2024.**

Tu'utu'uni 'i he Tohi Tu'utu'uni:

Tu'utu'uni 21: Ko e lea faka'ofisiale ke ngāue'aki 'i he Fale Alea ko e lea faka-Tonga.

Tu'unga 'oku 'ikai faipau:

Na'e fakatokanga'i 'e he Komiti 'oku 'i ai 'a e ngaahi lea 'i he tohi tangi 'oku 'i he lea faka-Pilitānia. Na'e toe fakatokanga'i foki 'e he Komiti 'oku 'i ai 'a e ngaahi lea 'oku sipela hala pea mo e ngaahi lea 'oku fiema'u ke fakatonutonu 'i he'ene tonu 'i he lea faka-Tonga. Na'e fokotu'u 'e he Komiti ke fakatonutonu 'a e ngaahi lea ko ia. Fakalahi 2a(i)

Tu'utu'uni 121 konga a, d, mo e e:

Ko e Tohi Tangi kuo pau ke tohinima fakalelei, taipe'i, hiki ai 'a e fakamatala nounou 'o e tangi *prayers* 'i 'olunga 'i he peesi kotoa pē 'oku fakamo'oni mai ai 'a e kau tangi pea ke fakahū mai 'a e tatau totonu *original copy* ...

Paula Piveni Piukala: Sea tapu mo e Sea. Ko u ki'i tokoni atu pē ki'i fokotu'u atu. 'Oku 'ikai ke u toe sio au koe'uhi ko 'etau taimi Sea ke toe fiema'u ke lau mai 'a e fanga ki'i fakau'a mo e fanga ki'i. Kuo 'osi lau mai.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko u tali ia 'e au, ko u tali 'e au ia kapau 'oku tatau pē ia kia au kapau 'oku fiemālie pē Hou'eiki ia ko e tefito'i ngāue ena ia na'e 'osi lau mai. Ko e ngaahi tu'utu'uni ngāue pē ia mo e ngaahi me'a na'e 'osi fakalelei'i. Ka ke lau mai ē 'e koe 'a e fokotu'u mei he Komiti ke tau pāloti ai.

Fakamā'opo'opo

Kalake Tepile: Peesi 5 fakamā'opo'opo. Kuo kakato 'a e ngāue 'a e Komiti ki he Tohi Tangi Fika 5A4 pea 'oku faipau ki he Tohi tu'utu'uni. Kuo fokotu'u atu ai

- i) Ke tali 'a e Lipooti Fika 8/2024 Komiti ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea;
- ii) Ke lau 'a e ...

<004>

Taimi: 1040-1045

Kalake Tepile: ...

- Tohi Tangi Fika 5A/2024 'i Fale Alea
- (iii) Ke fakatokanga'i 'a e Tohi Tangi Fika 5A/2024 pea tuku atu ki he Pule'angá ke ngāue ki ai.
- (iv) Ke fakatokanga'i 'oku fekau'aki 'a e kaveinga 'o e Tohi Tangi mo e kelekelé, (ngaahi 'api tukuhau 'i Matavai 'Euá) pea 'oku 'atā pe ki he ni'ihi na'a nau fakahū mai 'a e tohi tangi ke 'ave 'a e kaveinga ko iá ki he Fakamaau'angá ke tu'utu'uni aofangatuku ki ai.

Pāloti 'o tali e Lipooti Fika 8/2024 Komiti Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia 'oku loto ke tali e Lipooti mei he Komiti Ki he Ngaahi Totonu fekau'aki mo e ngāue na'e fakahoko ki he Tohi Tangi ko ení, kātaki fakahā'aki e hiki hono nima.

Kalake Tepile: Sea 'oku loto ki ai 'a 'Uhilamoelangi Fasi, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki

Minisitā Fefakatau’akí, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá Sea ‘oku loto ki ai e toko 13.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Loto kātoa ia
Kalake Tepile: ‘Ikai

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai kātaki fakahā hiki hono nima.

Kalake Tepile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Lau e Tohi Tangi

Paula Piveni Piukala: Sea, ‘e lava pe ke fai ha ki’i fakahoha’a pe, ‘oku ou tokanga pe au ke ‘omai ‘a e ‘isiu ko ení ki he tokanga ‘a e Falé ni. Sea ‘oku mafatukituki ki he motu’á ni ia ‘a e fa’ahinga, ko e tangi foki eni ko e fo’i tangi ‘e 5 ‘oku ‘omai he tangi ko ení. Tangi Fika 1 pe Sea ‘oku ou ongo’i ‘e au ia ‘oku ‘i ai e me’a ia ‘oku fehalaaki, ‘i ai e me’a ia ‘oku ‘ikai ke napangapangamālie

‘Eiki Palēmia: Kātaki pe ke tau fou pe he’etau founa ngāué. Ko e ‘uhingá he ‘oku te’eki ai ke lau e tohi tangí ia Sea

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia, ko ē ne tau toki pālotí ko e tali ‘a e līpooti e kōmití pea ko e līpooti fika ‘uluakí, ko e ngaahi fakamā’opo’opó ia ko eni na’a tau talí ke lau e tohi tangí. Ko e me’a ia ko ē ‘oku lau pea ke toki fai leva ‘a e, ko ‘etau founa ngāué ia Fakafofonga. Ko ‘etau ‘osi pe eni ‘etau pālotí ke tali ke lau

Paula Piveni Piukala: Kātaki Sea na’á ku fakakaukau au na’e ‘osi lau mai tohi tangí he fo’i kongá pe ko ē na’e ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e ki’i to’oto’o me’alalahi pe ia ‘e he komítí e ngāué

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ka ko e toki lau eni ke lau e tohi tangí kae toki hoko atu ki ai ko e hā homou loto fekau’akí mo e tohi tangí pe ko e fai e fokotu’u ‘a e komítí ke tukuatu ke fakatokanga’i ke tukuatu ki he Pule’angá ke fai ha ngāue ki aí pe ko e, kapau ‘oku nau loto ke toe fai ha feme’a’aki ki ai pea tukuphō leva ke tau, hoko atu

Tohi Tangi Fika 5A/2024

Kalake Tepile: Tohi Tangi Fika 5A/2024

‘Eiki Nōpele Fakafanua
Fale Alea ‘o Tonga
Nuku’alofa.

28 Ma’asi 2024

‘Eiki Sea

Fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi 'i he'ene kei faitapuekina mo 'ene foaki kelesi ma'á e Feitu'u na 'i hono 'uli mo tafoe e Fale Alea 'o Tongá. Ko e mafai pule lahi hono 2 'i he fonua 'o Tupou mo Hou'eiki.

'Eiki Sea ko e makatu'unga hono fakahoha'asi e Feitu'u na ko e Tangi meí he ngaahi fāмили 'e fitungofulu tupu ne ma'u 'api tukuhau 'i he feitu'u ko Matavai 'i he Funga Fonuá, 'Eua. 'A ia 'oku tafe hifo ai 'a e vai ki he ma'u'anga vai 'a e kakai 'o e funga fonuá. Tu'unga 'i he mahu'inga mo e pelepelengesi 'o e vaí ki he mo'ui fakalukufua 'a e kakai 'o 'Euá. Na'e tu'utu'uni ke mau fetukutuku 'i he vave tahá mei homau ngaahi 'api tukuhau 'i he feitu'ú ni neongo kuo maau hono teu'i pea tapu 'aupito ke toe ngāue'aki ha fanavao pe fakataka monumanu pea mo hono tā 'o e 'akau 'o e feitu'ú ni koe'uhí ko e vaí.

Pea 'oku anga pehé ni 'emau tangi:

1. Ko e feitu'u 'okú ne fetongi ki ai homau ngaahi 'api tukuhau ko e mui'i mo'unga te'emoá. 'Oku 'ikai a'u ha me'alele ia ki ai, ko e me'alele eni 'e 3 mo e mafuli 'o a'u ki he palau. Ko e halá 'oku tokakovi 'aupito mālō pe 'ikai ha mo'ui 'e mole, mau feinga pe ke topono homau lotó he me'a 'oku mau ma'ú tukukeheange 'a e feinga pe ko e hā 'a e ngoue 'e mo'ui he makamaka 'o e feitu'ú ni.
2. Ko e 'uhinga 'emau fetukutukú kae malu'i 'a e 'ēlia kuo fakatapu'i ko Matavai koe'uhí ko e ma'u'anga vaí. Ko si'emau mavahé pe 'oku 'omai 'e he Pule'angá ia e kautaha Nu'usila 'o lisi e feitu'ú ni pea 'oku nau tā e 'akau 'o fetuku. Ko e vai foki 'a 'Euá 'oku tafe pe he funga fonuá pea 'oku pukepuke 'e he 'akau 'a e vaí 'o toki 'ohifo ki he maká. Ko hono tā koe ni 'o e 'akau 'oku fepaki leva 'a e fonuá mo e tafea lahi, mole 'a e manupuna 'o e vaotā 'a ia ko e kakā pea maha mo pakukā 'a e ngaahi matavai 'i he taimi la'ala'ā.
3. Ko e kautaha ko eni 'oku nau fai 'a e lisi 'oku nau tō kava 'i he 'ēlia tapu ko eni ko Matavai. Pea 'oku nau ngāue'aki 'a e fanavao 'i he feitu'u ni, 'oku 'i ai 'a e hoha'a lahi ki he ma'u'anga vai 'a e fonuá koe'uhí ko e mo'ui 'a e kakai. Ko e fehu'i ko e hā kuo fekau'i ai ...

<006>

Taimi: 1045-1050

Kalake Tēpile: ... mo'ui 'a e kakai. Ko e fehu'i, ko e ha kuo fekau'i ai kimautolu kemau hiki mei homau ngaahi 'api na'e 'osi maau hono teu'i 'i he ta'u lahi, koe'uhi ko e vai mo hono mahu'inga ki he kakai, kae 'omai e kautaha muli ia ke ne maumau'i 'a e 'ataakai mo e ma'u'anga vai fakalukufua 'a e fonua.

4. 'Oku mau tangi mo kole ke fakfoki mai mai homau ngaahi 'api tukuhau na'e to'o 'e he Pule'anga.

- a) Na'e fekau ke mau fetukutuku ko e vai, ka ko e founga fakapoto nai 'eni si'ono fekau'i kimautolu kainanga e fonua, ke mau hiki kae fakahū mai 'e he Pule'anga ia 'o e 'aho ko ia, 'a e fu'u kautaha mālohi ko 'eni 'o nau lisi e feitu'u ni.
- b) Na'e a'usia nai 'e he kau ma'u mafai na'a nau fai e lisi ko eni, ko e kakai 'o 'Eua 'e tau mo e faingata'a, 'i he ola 'o e feliuliuaki 'a e 'ea he ngaahi 'aho ni?

c) 'Oku 'i ai nai ha totongi huhu'i ma'a e kakai 'o 'Eua ki he maumau 'oku hoko?

d) 'Oku ofi, tokamālie ki he ngoue pea sai ange e hala.

5. Ko e hā nai 'a e Potungāue 'a e Pule'anga 'oku ne tokanga'i mo muimui'i 'a e aleapau mo e kautaha muli ko eni?

a) Poate Vai? Ngoue mo e Vaotātā? Pe ko e Potungāue Fonua mo e Savea?

'Eiki Sea, fakamolemole'i ange si'i hahanu mo e tautapa mei he mātu'a kainanga e fonua ko e mātu'a tatau pe 'oku fua kavenga he fāmili, siasi pea mo e fonua. 'Oku mau fakatauange mo e 'Otua, na'e momoi ki ai 'e he 'Uluaki Fā, ke fai mei ai hono malu'i, ke ongo atu si'omau le'o ki he Feitu'u na mo ho Fale 'Eiki, 'oku mau faingata'a'ia, 'oku mau fiema'u ha tokoni ki he ngaahi fiema'u 'e nima 'oku ha atu 'i 'olunga.

Ne lahi si'i mātu'a na'a mau kaungā tulungia fakataha 'i he alea ni, ka kuo nau tafia he peautā 'o e vaha, ka he 'ikai tuku e vaka kae fai ha kakau, mau lūsia pe ki taulanga he 'oku ne 'i vaka pe ke tokoni.

Tu'a 'ofa atu mo e tu'akifalelei
Mei he ngaahi fāmili faingata'a'ia
Vahefonua 'Eua.

Sea, 'oku fakamo'oni ki he tohi tangi 'e toko 84 fakahū mai 'e he Fakafofonga Kakai vāhenga Fili 'Eua, mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō, na'e taimi ko eni ke tuku ki he Fakafofonga 'a eni ko e ko ē 'oku ha'ana 'a e vāhenga ko eni 'oku fai mei ai 'a e me'a. Pau 'oku ai ha 'ane fakamamafa pe ko e ke mahino 'aupito pe me'a 'oku si'i tangi mai ki ai e kaingā. Ka 'oku ulo mai e maama Minisitā Fonua, Fakafofonga 'e hā te ke fai ho'o fakamā'opo'opo mai 'a koe pe tuku ki he.

Taniel Fusimālohi: Mālō Sea pea tapu mo e Feitu'u na pea tapu pea mo e kau Mēmipa ho Fale kae fai pe ha fakahoha'a he tohi tangi ko eni 'oku 'omai mei he vahefonua. Sea ko e tohi tangi ia ko eni 'oku lea pe ia 'iate ia pe, 'a e ngaahi me'a 'oku tokanga ki ai 'a e si'i mātu'a ko eni 'oku fakapatonu pe ki ai 'a e me'a ko eni 'oku hokó. Sea kae tuku pe ha ki'i faingamālie kiate au koe'uhi ko e, ko e me'a mahu'inga e kelekelé ki he nofo 'a ha falukunga kakai he koe'uhi ko e ma'u'anga mo'ui eni.

Ko e taimi ko ē na'e fanongo ai e motu'a ni ki he me'a ko ē na'e fakahoko 'e he Pule'anga 'o e 'ahó, ko e aleapau ke tukuange 'a e konga ko eni ke 'ave ia ki he kautaha. Nau 'osi sio loto pe au ia Sea 'i he 'aho ko ia te'eki ke u ofiofia au ia ke u, ke u lele mai ki ho Fale ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakafofonga kātaki pe ke mahino pe me'a fakamahino pe, ho'o me'a ko ē ko e Pule'anga 'o e 'aho, 'e lava pe ia 'o pehē ko e Pule'anga ko eni pe ko e, Pule'anga e 'aho ko ia, mahino ko ē taimi ko ē...

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

'Eiki Sea Le'ole'o: Pehē 'e koe, Pule'anga e 'aho, ko e Pule'anga eni e 'aho he taimi ni ke tau 'alu pe he ...

Taniela Fusimālohi: Kelesi ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ma’ala’ala ...

Fakama’ala’ala ‘Eua 11 he Tohi Tangi mei he Vahefonua ‘Eua

Taniela Fusimālohi: Pule’anga ‘o e ‘aho ko ia pea nau nofo pe au ‘o sio loto ki he ‘aho ni ‘e hoko pe ‘a e me’a ko eni ‘oku tangi ki ai si’i mātu’a ko eni. Sea ‘ikai ke u lava au ‘o sio pe ko e hā e aleapau he na’e ‘ikai ke u kau au pe te u ofiofi hono fa’u ‘o e aleapau na’e fai. ‘Oku ai e fehu’i mahu’inga he tohi tangi ko eni ko e hā ‘a e me’a ‘a ‘Eua kuo ma’u mei he me’a ko ē na’e fakahoko ‘e he ngaahi Pule’anga kimu’a ko hono tō ‘a e vao ‘akau ke lelei ki ‘Eua pea lelei ki he fonua.

Ko e taimi ko ē na’e fua fakahoko ai e ngāue ko eni na’e fekau e mātu’a ko eni ke nau hiki he na’e ‘osi vahe ia ‘e he ngaahi Pule’anga kimu’a ke nau o ‘o ngoue he feitu’u ko eni ko e feitu’u lelei. Pea ko e taimi ko ē na’e a’u mai ai ki he 2000 tupu ke fakalelei’i e ma’u’anga vai ‘a ‘Eua na’e fekau ke nau hiki mei heni, ‘a eni ‘oku hā pe he tohi tangi. Ko e me’a ‘oku fakaloloma Sea, ‘ave nautolu ‘o tuku he feitu’u ...

<007>

Taimi: 1050-1055

Taniela Fusimālohi: ... pea li’aki ai kinautolu ‘a eni ‘oku hā mai pe ‘i he tohi tangi.

Sea ko e me’a ‘oku mahu’inga kiate au ia Sea ‘i he ‘isiu ko eni ko e talu ‘eku hū ki he Fale Alea mo e mahu’inga kiate au ‘a e kelekele hoku vahefonua. Ko ē ‘oku talamai pe he tohi tangi ko e ma’u’anga mo’ui ia ‘oku fai’aki e fua ‘o e kavenga. Pea ko e me’a ia Sea ‘i he Lipooti ‘A’ahi Fale Alea kotoa pe ‘a’aku ‘oku si’i tangi mai e kakai ki honau kelekele. Na’e ‘osi fai ‘eku fakatangi ki he ‘Eiki Minisitā ‘oua mu’a ‘e toe fakalōloa ‘a e ngaahi lisi ‘api tukupau ‘i ‘Eua kae tuku mai ha kelekele ‘oku lelei mo taau ke vahe ki he si’i mātu’a ko eni. Pea u toe fakatangi pe ki he Minisitā mai mu’a ha ‘ofisa ke si’i nofo ‘o tokanga’i e me’a ‘oku tokanga ki ai e vahefonua.

Sea ko e ‘aho ni ‘oku ongo lahi kiate au he ko e tumutumu eni e ngaahi me’a ko u hohoi ki ai fekau’aki pea mo e kelekele ‘o e vahefonua. Sea ‘oku ‘i ai e me’a ia ‘oku hoko hoku vahefonua ‘oku pehē, hangē pe ne u fakahoha’a ki heni lesisita e kakai kehe e kelekele ‘o ‘Eua ‘osi pea nau toe fakatau atu. ‘Osi fetu’utaki mai e fa’ahinga ia kia au pe ko u ‘ilo ha taha ke fakatau ki ai honau ngaahi ‘api tukupau ‘i ‘Eua. Ka ko u longo pe Sea he koe’uhī he ‘oku ‘ikai ke u lava ‘o lea ki he kakai pehē ko e lao ia ‘osi fakama’ala’ala pe ia he ‘Eiki Minisitā. Ka ‘oku ‘i ai ha kongā kelekele ‘oku lisi pe lesisita ko e lao ia. Ko hai au ke u ‘alu atu ‘o fa’ao mai? Ko hai au ke u hanga ‘o ‘eke’i he ko e lao ia kuo paasi ‘e he Fale ni pea ngāue’aki ‘e he fonuá. Pea ko e ‘aho ni Sea ‘oku tangi mai e kakai ko eni.

Pea ko u tui ‘oku fakafofonga’i he kakai ia ko eni ‘a e kakai kotoa pe ‘o e vahefonua ‘Eua ‘oku nau faifatongia mei ai. Ko e ‘ave ‘o tuku he feitu’u ‘oku kovi ke ma’u fēfē ai ha mo’ui. Ko e feitu’u makamaka ‘oku ‘ave ki ai kinautolu ‘oku ‘ikai ke tanu ha hala lelei ia ke nau a’u ki ai ki he me’a ko ia. Ko e tā ko eni e ‘akau ‘oku fai ki ai e talanoa ‘oku mo’oni, tatala e ‘akau na’a ne hanga ‘o pukepuke e kelekele. Pea ‘oku tāfea noa’ia pe vai he funga ‘o e fonua ‘o ne ta’aki

e kelekele. 'Oku mou mea'i pe 'a e fa'a lipooti mai 'a e 'uli 'a e vai 'a 'Eua 'oku kaunga ki ai eni ia.

Ko e fanavao ko eni 'oku fai ki ai e talanoa, ko u tui 'oku 'osi 'ilo pe ia he kakai 'oku nau 'ahia e faitu'u ko eni. Na'e 'i ai e fatongia ia 'a e Potungāue Vaotā ke fakapapau'i ko e kautaha ko eni 'oku nau to'o e 'akau pea nau tō fakafoki, ka 'e ta'u lahi ia Sea pea toki lava 'e ha 'akau na'e tō 'i he ngaahi ta'u ko eni kuohili atu ke ne malu'i ha me'a.

Ko e 'uhinga ia 'oku 'eke ai 'e he tohi tangi ko eni pea ko u 'eke he pongipongi ni. Ko e hā e *compensation*. Ko e hā ha me'a 'e huhu'i ki 'Eua. 'I he ngāue ko eni 'oku fai 'e he kautaha ko eni, pea mo e ngāue ko eni 'oku fakahoko ko hono 'ave 'a e kelekele mei he nima 'o e kakai 'o 'Eua. Ko e tāpalasia eni Sea kuo hoko. Ko e hā 'etau ngāue 'e fai ki ai? Ke tangi mai ha kakai ko e hā hotau fatongia ki ai, tau fai ha me'a ki ai. 'Oku 'ikai ke hanga he kautaha ia ko eni 'o tanu ha hala pe totongi ha ako 'a ha fānau, pe langa ha fale ma'a ha fanga ki'i fāмили 'oku masiva. Ko e to'o 'ata'atā pe. 'Oku 'ikai ke ma'u he motu'a ni ia ko e hā e me'a 'a e Pule'anga 'o e 'aho ko ia na'e ma'u mei ai. Ka ko e mole lahi eni ia ki hoku kāinga Sea. 'Oku 'i ai e fanga ki'i fāмили ia fiukumi ha 'api kolo ke fai ai ha nofo, ma'u e ngaahi konga lahi ia 'e he lisi.

'Osi fai pe hoku fatongia Sea ko e 'omai ki ho Fale 'a e tangi. Ko e ngāue 'oku tonu ke fakahoko ko e hā leva ia. 'Oku talamai heni 'e he tohi tangi, kāinga 'Eua 'oku 'atā kia moutolu ke mou ō 'o kumi homou totonu ki he Falehopó. Sea ke kumi'aki 'a e hā? Ko e si'i kakai masiva eni 'oku tangi ma'i ko e totongi loea he fa'ahinga 'eke ko eni 'oku lau mano 'alu pe 'o a'u ki he lau kilu, he ko e 'eke maumau ki he kautaha, 'eke maumau ki he tokotaha 'oku mālohi.

Sea ko fē e fakamaau totonu heni, ko fē e Pule'anga heni ke fai ha ngāue ki ai. Pea ko e me'a ia 'oku tangi mai ai 'a e si'i kāinga mei hoku vahefonuá. Ko e hā e ngāue te tau fai. 'Oku lavea 'oku 'i ai e lavea. Pea ko e kole ia he 'aho ni Sea 'a e motu'a ni. 'Oua mu'a 'e tukuange atu e tohi tangi ko eni pea tuku ai pe kae fai mu'a ha ngāue ki ai. Pea ko u kole fakamolemole ki he 'Eiki Minisitā Fonua 'osi fai atu pe hoku fatongia fai atu pe ngaahi tohi. Ka 'oku tuku atu ki he mafai 'o e Feitu'u na pea...

<003>

Taimi: 1055-1100

Taniela Fusimālohi: ... ko ena pea mo e Pule'anga. Ko e hā ha ngāue te tau hanga 'o fakahoko ki he maumau ko eni 'oku lolotonga fakahoko 'i he vahefonuá. Ko e hā ha totongi huhu'i fakafoki ki he kakai hoku vahefonua ka nau fiemālie. Sea te u ngata hē koe'uhi kae tukuange ha faingamālie ki he 'Eiki Minisitā Fonua pea mo e Pule'anga ke fai mai ha tali ki he tangi 'oku fakahoko hoku vahefonua.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō Fakafofonga. Faka'ofa 'aupito faka'ofa 'aupito 'a e me'a tohi tangi ko eni pea 'oku mo'oni 'aupito pea ko e faka'amu ia 'a e motu'a ni ia mo e ongo 'iate au faka'amu mai ke tau tuputupulefanua ke si'i fakaai 'a e tangi ko eni 'a e kakai ke nau fiemālie. Ka neongo ia pau pē ke tau fai 'a e me'a 'oku tau ala lava tau ala malava. Faka'amu pē ke si'i fai ha ngāue ke fai ha fakafiemālie ki he kāinga. Me'a mai 'Eiki Minisitā Fonua.

'Eiki Minisitā Fonua: Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea fakafeta'i pē ki he 'Otua he fakalaumālie e Feitu'ú na. Kātaki pē he fie kau atu ho Fale ko e taimi ia ho Fale.

'Eiki Sea Le'ole'o: Hou'eiki tau fakakakato 'a e fo'i kaveinga ko eni pea tau toki mālōlō he 12:00.

Kole Pule'anga tukuange Tohi Tangi mei 'Eua ke fai ngāue ki ai kau ai me'a fakakelekele

'Eiki Minisitā Fonua: Mālō 'aupito Sea e ma'u faingamālie. Mo'oni pē ho'o me'a tangi faka'ofa 'oku fai 'e he Fakafofonga he 'aho ni. Ka 'oku 'ikai foki ke fai ha faka'ofa'ia ia faka'ofa noa'ia he kelekele. 'Oku ai 'a e tu'utu'uni ia mo e lao 'o e kelekele. Kiate au 'e Sea ko e 'isiu lahi eni na'e tālanga'i he Fale ni 'a e ngaahi 'u me'a 'oku fai mai ai e tohi tangi ni 'i he vaha'a mai 'o e 2012, 13 pea hoko ki he fo'i fehu'i fakamuimui, ko hai 'oku 'i he 'a e totonu 'i he kelekele pea 'oku tonu ke tali mai ia 'e he ngaahi Pule'anga 'o e ofi mai 2015 kimui 'a e si'i tohi tangi ko eni.

Ko u fiefia au he tohi tangi ko eni ke 'omai ki ho Fale ni pea ko e tu'utu'uni faka-Konisitūtone pē ia. Ka kiate au Fakafofonga na'e tonu ke ke me'a ange ke ta talanoa he 'ofisi 'oku 'i ai e lekooti. Ko e kelekele ia 'e 'ikai ke te talanoa ngutu kita ke fakamahamahalō. 'Oku ai e me'a ia 'oku hiki pea 'oku lesisita pea fai ai e ngāue ke fai e tali e ngāue ko eni. Pea kiate au ko e ngāue ko eni na'e kamata e ngāue ko eni ofi he 2013 he'eku lave'i he'eku 'i he Fale ni 'a ia na'e fai hono fa'a tālanga'i.

Ko e uá ki he kelekele. Ko e meimei ko e ngaahi kelekele kotoa 'o 'Eua na'e toki fai 'a e ngāue fakakelekele ki ai kimui ni. Pea 'oku hanga 'e he sunami 'o toe ofongi 'a e fatongia 'o e Potungāue tapu pē mo e ngaahi tu'utu'uni 'oku fai 'e he 'Eiki Palēmia. Ke fai ā ha ngāue fakakelekele ki 'Eua, he 'oku meimei ko e ngaahi kelekele 'Eua ia na'e tauhi pē tauhi pē. Nae 'ikai lesisita ka na'e 'ave pē 'o tauhi pea hangē ko e ngaahi tu'utu'uni 'o e ngāue fakalūkufua 'i he tu'utu'uni 'o e kelekele kapau 'oku fiema'u 'e he Pule'anga tapu mo 'Ene 'Afio ha konga kelekele, ke fai ai ha ngāue pē ko ha fakalalakala ko e 'uhinga ko e lelei fakalūkufua malava ia ke fai 'a e ngaahi tu'utu'uni ia ko ia.

Ka ko u lave'i ko e 'uhinga ia e ngaahi 'api tukuhau ko eni. Na'e ai pē 'uhinga, he ko u tui ko e vai ka 'ikai ke 'i ai ha vai 'e 'ikai ke 'i ai ha mo'ui 'e Fakafofonga pea 'oku pelepelengesi e vai ke ma'a ma'u pē. 'ikai toe 'i ai ha 'u me'a ke felei holo ko e 'uhinga ko e mo'ui lelei 'a e kakai. Pea kiate au ko u fokotu'u atu mu'a Sea ke laumālie pē Feitu'ú na hangē ko e 'Eiki Palēmia mo e Pule'anga mo ho Fale ke tuku mai e tohi tangi ko eni ke fai ha'aku ngāue ki ai. He 'oku ai pē ngaahi kelekele tatau pehé ni pē 'i 'Eua kuo 'osi hono lisi 'o laui ta'u. Pea ka faingamālie pea fakafetongi ā ke 'oua te nau toe si'i ō ki he feitu'u 'oku makamaka pea 'oku 'ikai ke lava ki ai 'a e ngaahi ngāue ivi 'o e Pule'anga hono tanu e halapule'anga.

Ko e me'a ko eni ki he *owner* ko eni 'a e fehu'i 'a e kelekele, Sea na'e fai e hopo ai pea 'oku ou tui 'oku kei fakalongolongo ni pea 'oku ai mo e kautaha Nu'usila ko eni na'e 'i he tu'unga ia 'o e Pule'anga 'o e 'aho ko ē na'e foaki ia ki he *Aotearoa Tonga Forests* lahi hono ngaahi talanoa 'ona. Pea 'oku mea'i pē ia 'e he Feitu'ú na pea mo kimoutolu na'a mou 'i he Fale ni he ngaahi taimi ko ia. Ka ko u tui, ko e leva'i 'o e ngāue ko eni ko u tui pē mahalo tuku ke fakakakato 'a e lekooti ko eni pē ko hai 'oku 'i ai 'a e mafai ki he ngaahi konga ko eni. Ko u tui mahalo ko e ...

<004>

Taimi: 1100-1105

‘Eiki Minisitā Fonua: ... ‘Oku ou tui mahalo ‘oku lolotonga faingamālie pe ngaahi konga ko ení ki he ngāue ‘a e Pule’angá. Pea ‘oku tu’u pehē pe he ‘uhinga ‘o e kelekelé hono lesisitá kae pehē mo hono lisí.

Ko e me’a ko eni ki he *compensation* ki he ngaahi ‘uhinga makehe ia ke ‘eke. Ko u tui pe ‘oku faingamālie ‘a e fo’i fakafetongi ko ení. Ko e ni’ihi ko ení ‘e lava ke ma’u ai ha feitu’u hangē ko e fakatangitangi ‘oku fai ‘i he fatongia ‘o e Pule’angá kae‘uma’ā e Fakafofonga ‘o e Tu’í he Potungāue Fonuá, ke ‘i ai ha feitu’u ‘oku toe lelei ange ke fakafetongi he ‘uhinga ‘o e fakafetongi ko ení. Pea ko u lave’i, monū’ia e tohi tangi ko ení Fakafofonga he kimu’á ‘ikai ke u lave’i pe na’e lesisita e ngahi konga ‘api katoa ko eni ‘i Matavaí. Pea ko ‘enau ō ko eni ki he Mo’unga Te’emoá ‘oku lesisita.

‘Oku ‘i ai leva e faingamālie ke kumi ‘e he Potungāue fonuá ha kelekele ‘oku toe faingamālie angé he fo’i lesisita ko iá he ‘uhinga e vaí. Ko e lelei fakalukufuá ke fai ha fakanofonofu, ka ke fiamālie pe ‘oku faingamālie pe hoku motú, ke fu’u hoha’a pe koe he kelekelé. Leveleva e fakahoha’a Sea mālō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō ko e Fakafofonga ...

Kole ‘Eua 11 ki he Pule’anga fakakau atu mu’a ia he ngaahi talanga fekau’aki mo e tohi tangi

Taniela Fusimālohi: ‘Io, Sea fakamālō pe au ki he tali ko eni ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Minisitā, ki he ngāue ko eni ‘e fakahokó pea ‘oku ou kole pe mu’a ki ai ke faka’atā pe mu’a ke u lele atu ke fai ha tokoni kapau ‘okú ne fiema’u ‘eku tokoní. He ‘oku ou tokanga ki he me’a ko eni ‘e taha ko u tui ‘e kaunga ki heni ‘a e Potungāue Mo’uí pea mo e Potungāue Vaotātā ki he ‘isiu ko eni e fana kemikalé.

Ko e kemikale ko eni ‘oku ‘uhinga ki ai e faná ‘oku fana ia ‘i he feitu’u ko eni. Ko e vai ‘a ‘Euá ‘oku tafe pe ia ‘i he funga kelekelé pea ko e ‘elia ko eni ‘oku ai ‘a e talanoa ‘a e tohi tangí ki he faná, ko e tō kavá ‘oku fai ‘i he loto me’a na’e fekau ke nau hiki ki ai kae malu’i. ‘Oku ‘ikai ke malu’i ai ka ko ē ‘oku fai ai ‘a e fana.

Ko ‘eku tokanga pe ki he mo’ui ‘a e kakaí na’a ‘oku hoko ha me’a pehē ke ki’i sio pe mu’a ki ai ‘a e Potungāue Mo’uí pea mo e ngaahi potungāue fekaukau’akí, Poate Vaí pea mo e Potungāue Vaotā ki he me’a ko eni ‘oku lolotonga hokó. Ke malu’i ange ‘a e mo’ui ‘a e kakaí pea ko u fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā ‘i he tali lelei ‘a e ngaahi kole ko eni mo e tangi ko ení pea ko ē ‘okú ne palōmesi mai pe ‘e fakahoko e ngāue. Pea ko u ‘amanaki pe Minisitā te ke tali ha’aku lele atu ke ta ngāue fakataha ki he me’a ‘oku hoko ki he kelekelé ki hoku vahefonuá.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō

Paula Piveni Piukala: Sea, tapu mo e Sea

‘Eiki Sea Le’ole’o: Tongatapu 7, ke me’a pe fekau’aki mo e tohi tangí

Paula Piveni Piukala: Ko ia

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Io

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fakamā’opo’opo e tohi tangí ‘oku ‘i ai e me’a lalahi ‘e 3 ko e ‘uluakí ko e kelekekelé ‘oku lau ki ai e ‘Eiki Minisitā, ‘oku ‘ikai ke u fie lave au ki ai. Ko e uá ko e Kautaha ko eni e Tonga *Forest* ko e ‘isiu ia ‘oku mafatukituki ‘oku tangi ai e kakaí. Pea ko e tolú leva ko e halapule’angá ‘oku ‘omai he tangi fika ‘uluakí.

Sea ‘oku ‘i ai ‘a e lea ‘oku pehē, *silent in the face of injustice is a crime*

Lord Tu’ilakepa: Sea

Paula Piveni Piukala: Pea ko hono fakatongá ko ‘ete fakalongolongo he me’a ‘oku halá

Lord Tu’ilakepa: Sea, ko e fietokoni atu pe ki he Fakafofongá

Paula Piveni Piukala: Ko e hia ia

Lord Tu’ilakepa: Fakafofonga fēfē ke tau ki’i mālōlō pea tau me’a mai ko iá ‘o hoko atu leva, ‘osi mahino e ...

Paula Piveni Piukala: Sio ko e ‘ilonga ia ‘ene mohé, na’á ke ‘osi tu’utu’uni mai Sea ke tau lele ki he 12

‘Eiki Sea Le’ole’o: ... ko e, ‘io ko u tui pe ‘oku mahino pe ‘oku tau ngāue’aki pe lea tatau pe, lea fakatonga

Paula Piveni Piukala: Ko ia

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ke tau hoko atu ka ko e, ‘e Fakafofonga ‘oku ou feinga pe ke u fakamā’opo’opo ki he’etau, ke mahino mai angé me’a te ke me’a mai ki ai he ko e ‘uhinga pe kapau ko ho me’a pe ‘a koe ke poupou atu pe ko e fakamaama

Paula Piveni Piukala: ‘Io te u fakamaama pe he tohi tangí

‘Eiki Sea Le’ole’o: Pea kapau ‘oku fokotu’utu’u atu koe ke tipeiti pea hangē ko ena ko ē ‘okú ke kei, toe hanga ‘e koe ‘o fehu’ia mai ngaahi fo’i me’a ke fai mai ke tau *break*. Kuopau leva ke ‘alu hifo ki he lēvolo ko ē ‘o e tipeiti ke tuku hifo leva ia ki he komití.

Paula Piveni Piukala: Ko ia

‘Eiki Sea Le’ole’o: He ko u tuku atu pe ‘e au e faingamāie ko ení hangē ko e laumālie ko ē na’e ‘omai ‘e he Fakafofongá. Fai pe ‘ene fakamā’opo’opo mo ‘ene fakamamafa’i ‘ene tohi tangí. Tali mai ‘e he Ministā ‘okú na fe, ‘i ‘olungá ni ia heni ko e lao ia ‘o e Fale Aleá.

Paula Piveni Piukala: Ko ia

‘Eiki Sea Le’ole’o: Tu’o taha pe

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea

‘Eiki Sea Le’ole’o: Pea kapau leva ko ho’o fokotu’utu’u ‘a koe ke toe tipeiti’i ha ngaahi

kaveinga, kuopau ke tali ē, tali mai ē, tali pea ‘omai e tali mo e me’a ko iá kuopau leva ke tukuhifo leva ia ki he’etau Komiti Kakató ke fai hono feme’a’akí ai.

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai Sea, ko ‘eku *highlight* pe ‘e au e ‘isiu ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga ke ‘omai ki he tokanga e Falé ni. ‘Oku ou tui au ke tali pe ‘a e tohi tangi ia ko ení he Falé ni. Ka ko ‘eku ‘ohake pe ‘e au ia ‘oku ‘osi ‘ohake ‘e ‘Eua 11 ‘a e ‘isiu ‘oku *respond* mai ki ai e Minisitā ia kekelelé ki he tafa’aki ko iá. Pea ‘oku ou fitemālie au ai ka ko e ongo fo’i kongā eni ‘o e tohi tangí ‘oku mafatukituki he fakakaukau ‘a e motu’a ni...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Ai mai pe ia ‘e koe ia ...

‘Eiki Palēmia: Sea tuku pe mu’a

<006>

Taimi: 1105-1110

‘Eiki Palēmia: ... pea ko u tui ko e *point of order* na ‘oku fakataha pe ia Sea hangē ko ‘eku lau kuo tali ‘e he Fakafofonga na’a ne ‘omai ‘ene tohi tangi ‘a e me’a na’e ‘oatu. Pea kapau pe ‘e toe fai fakamalanga ‘oku ke mea’i pe ‘e koe Sea ‘e pau ke fai e tipeiti ia ai. Pea kapau leva ‘oku pehē ‘e he kau Fakafofonga ia ke tukuhifo ki he Komiti Kakato pea fokotu’u ia ka ‘oku mau pou pou mautolu ki he me’a ‘a 11...

‘Eki Sea Le’ole’o: Ko ia ko e me’a ia ‘oku tau ...

Paula Piveni Piukala: Sea, ‘oku ngofua pe ke u fakamalanga atu ‘i he Fale ni.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e me’a ia ‘a ‘aku ke u hanga fakafuofua atu he ko e me’a ia ‘oku ou tataki atu ‘aki e Fale ni kapau ...

Paula Piveni Piukala: He ko e

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e femahino’aki he ‘oku ai e lao ia e Fale ni. Ko e feme’a’aki pe tu’o taha pea ‘oku ke ‘osi tu’o taha ka ko e ‘uhinga ‘oku faka’atu’i pe ke ke, ‘a eni ko e ko ē ‘oku fai ‘aki ‘etau ngāue kapau ko e fo’i he ko e fo’i kaveinga kehe e. Na’a ke me’a koe ‘anenai ko e me’a ia he kaveinga kehe pea ko u ‘oatu leva e fo’i faingamālie tu’o taha he kaveinga ko eni. Pea ‘oku hangehangē ko ē ko e me’a ko ē te ke me’a kuo pau ke tu’u mai e tokotaha ‘o fakatonutonu pau ke tu’u mai e tokotaha ‘o tali pau ke tu’u.

Pea ‘oku pau leva ke ‘alu hifo ia ki he Komiti Kakato pea ko ia ko e leva ko e hangē kiate au na’e ‘osi tafe atu ‘etau feme’a’aki ke tau fai ki he me’a na’e fokotu’u mai ‘e he komiti mo e feme’a’aki ‘a e Fakafofongá pea mo e ‘Eiki Minisitā ke tau pāloti ‘o tuku atu ki ai. Ka ‘oku ke toe hanga ‘e koe ‘o langa’i hake ‘a e ngaahi me’a ia ke fai ‘e tipeiti’i ia. He ‘ikai ke ke ta’ofi ‘e koe ha pea he ‘ikai ke u ta’ofi ‘e au ha taha ‘i he me’a ko ena ‘oku ke hoha’a ki ai ke tu’u mai ke fai e tipeiti ki hono mo’oni.

Ka ko e me’a pe ia kapau ‘oku ke fie me’a ai kuo pau ke u tukuhifo ‘e au ki he Komiti ke fai ai e feme’a’aki ko ena.

Fokotu’u Tongatapu 7 tukupi alea’i Tohi Tangi Vahefonua ‘Eua ki he Komiti Kakato

Paula Piveni Piukala: Ko u kole atu Sea kapau ko ia pea tukupi ki he Komiti Kakato he ‘oku lahi e ‘isiu ke tau talanoa’i lelei’i he ‘oku hoha’a ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia ‘oku mahino pe ia hoha’a ko ia ‘oku fiema’u ia ke fakama’ala’ala ...

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Kuo pau ke tukupi ia ki he Komiti ‘e Fakafofonga. Ko ia ‘e pe ‘oku ‘oku fiema’u pe ke ‘omai homou loto Hou’eiki. Pea ‘oku hangē ko e me’a ko eni ‘oku tokanga ki ai ‘a Tongatapu 7 kuo pau ke tālanga’i ia ke ma’ala’ala. He ‘ikai ke fai ia ke tau maumau’i ‘aki ‘etautolu e tu’utu’uni ‘a e Fale Alea ha tipeiti heni. Ko ia ‘oku fokotu’u mai ē ke tukupi ki he Komiti Kakato ...

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ko e ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ka ko u loto ke tali ‘e au ke tukupi ki he Komiti Kakato ke fai hano fakamā’ala’ala e ‘u me’a ‘oku hoha’a ki ai mo e ngaahi me’a mahu’inga. Ko ia tukupi e kaveinga e tohi tangi ia ke fai hono alea’i ke ma’ala’ala he Komiti Kakato pea tau toki faitu’utu’uni.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ‘io ko u tokanga ki he *recommendation* ko ē hono fika 4, ‘ai hake angé, koe’uhi he ‘oku fokotu’u mai ‘e he ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Ohake pe ia ‘e Fakafofonga he Komiti ko e hā e ala lave’i ‘e au ia ‘a e me’a ko ia, pea kapau ko e me’a fakapa’anga te tau fai leva hono fakakaukau’i ‘oku tau lolotonga ta’utu

Taniela Fusimālohi: ‘A e fu

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mo e

Taniela Fusimālohi: Ko ia

‘Eiki Sea Le’ole’o: Pe ko e loea koā ia

Taniela Fusimālohi: Ko e hingoa ia e fika 4 Sea ‘oku mahu’inga ia he ko e fokotu’u mai ia ‘a e komiti ki heni, kiate au mo e kāinga ‘Eua ke mau ‘alu he fo’i hala ko ē kapau ‘oku mau ma’u. Mau faka’amu ke ai ha totongi huhu’i pe ko e me’a ia ke talanoa’i ‘i he Komiti Kakato pe ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia ‘e lava pe foki ‘o ‘ohake ai

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ke lava ke ‘omai e ngaahi fakakaukau kehekehe Fakafofonga ...

Taniela Fusimālohi: Koe’uhi ke mai ange ha ngaahi fakakaukau he koe’uhi ‘oku mahu’inga ia ko e Pule’anga ia ‘oku fai e felotoi ke fai e ngāue ki he kelekelé. Ka ko ē ‘oku kole ki he me’a ko eni fekau’aki pea mo e fana vao. Pea ko e fā ia ‘oku mahu’inga ‘aupito ia kia au kapau ‘e me’a pea tau talanoa kimu’a ‘i he Komiti Kakato ha fa’ahinga founa te mau ‘alu ai he hala ko ē ko u tui ko e fo’i hala lelei ia

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea.

Taniela Fusimālohi: Pea te tau ako pe mei ai.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ngaahi kaveinga kotoa pe fekau’aki mo e Komiti Kakato ko ‘eku kole pe ‘a’aku ia kapau ‘oku fiema’u ke tipeiti pea fevahevahe’aki ke mā’ala’ala pea mo e hā e me’a ‘e hoko pea fai he Komiti Kakato.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ko u kole atu au ki ai he koe’uhi ko ‘ene tu’u ko ē hangē ko ‘eku me’a ‘anenai ko e hā ha ngaahi fale’i ia mo ha ngaahi tālanga ‘e fai ke u ma’u mei ai ha ngaahi fakafuofua ke mau fai ‘a e ‘eke totongi huhu’i ko eni ki he kautaha. Ko e ‘eke foki eni ‘e fai ki he kautahá ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia.

Taniela Fusimālohi: ‘E he vahefonua ‘Eua. Pea ko u tui ko e ‘eke ko e totonu ia ‘a e kakai ‘a ‘Eua ke nau fai ha ‘eke pehē. Ka ko u faka’amu pe ke ai ha tālanga ai mālō Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Sai pe he ko ena ‘e tukuhifo ki he Komiti Kakato ko e Komiti Kakato ‘ohake ai e ngaahi me’a kotoa pe. Pea ‘oku ‘atā ai e tipeiti mo e me’a ke mā’ala’ala pea tau toki fai tu’utu’uni, Minisitā Fonua.

Kole Minisita Fonua ke fengae’aki mo ‘Eua 11 ke solova palopalema he tohi tangi

‘Eiki Minisitā Fonua: Fakamolemole pe Sea ko e fokoutua tu’o 2 hake he tu’utu’uni ho Fale tu’o taha pe ‘ete fakahoha’a. Ko u kole pe ki he Fakafofonga, ke ma fengāue’aki mu’a ke fai e ngāue ko eni. ‘E toe longoa’a ange pea ‘e taki ‘e ho Fale ‘au ki he ngaahi ‘uhinga kehe ‘alu ki he komiti kele ki he Komiti Kakato.

Kelekele ia ko e me’a ko ia ‘oku talanoa’i pe ia he Potungāue Fonua pea ‘e malava ai hao ai ‘a e ngaahi nga’unu ko eni ‘e ta’efiemālie fakahā loto he ‘oku ai pe Fakamaau’anga Kelekele Sea. Ka ko e iku ko eni ka ‘alu e ngaahi vilitaki ko eni ‘o a’u ki he Fakamaau’anga ‘e kei tu’utu’uni pe Fakamaau’anga e me’a ko eni ‘oku fai ...

<007>

Taimi: 1110-1115

‘Eiki Minisitā Fonua: ... Fakamaau’anga e me’a ko eni ‘oku fai ai e tu’utu’uni fai ai e tangi. Pea ‘e foki mai pe ki he motu’a ni ke fai ha *settlement* ai. Ko e me’a ia ko u kole pe ki he Fakafofonga ‘e lava ia ‘e he Potungāue Fonua ke fakafiemālie kuo a’u mai ia ki ho Fale ‘a e tohi tangi. Kae ‘omai ia ke fai ha ngāue ki ai ke sio ki ai pe ko e hā e me’a na’e ‘ikai ke *compensate* ai, hangē na’a ku lave kimu’a.

‘A ia ko e kelekele na’e tauhi ‘oku ‘ikai ko ha kelekele ia na’e lesisita mo’oni pehē. Pea ko e fakamālō pe ena ia ‘a hono liliu pea lesisita ha konga. Ko e ngaahi me’a ko eni kapau ‘e tālanga’i ho Komiti Kakato pea te tau ‘i Fale Alea ni ‘e tu’u ai pea ‘e longoa’a. Me’a ko eni ‘oku lava pe ia he ‘Ofisi Fonua hē mo hao ai mei he Fakamaau’anga Kelekele, laumālie ki ai Fakafofonga ke ta ngāue ki ai? Ka u kumi ha kelekele ‘oku tokamālie.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mahino pe foki ia, mo me’a mai ke tau femahino’aki.

‘Eiki Minisitā Fonua: Ko ia Sea mālō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oku mahino kiate au ia ko e me’a ko eni ko ē ‘a ē na’a ku lave ki ai ‘Eiki Minisitā Fonua. ‘Oku mahino kiate au ia ‘a e laumālie ‘oku mo ‘i ai mo e Fakafofonga kae ‘ikai ke u ta’ofi ‘e au. Ka ‘oku ‘i ai ha Mēmipa heni ‘oku ‘i ai ha ‘isiū ‘i he tohi tangi ‘oku ne fiema’u ke ne *raise* pea ne ‘ohake pea fai ha tipeiti ai. Kuo pau ke u ‘oange ‘e au ‘a e faingamālie ki ai he ko e ... mahino kiate au ho laumālie ‘oku mo ‘i ai mo e ...pea ko e me’a ia ‘oku ou fiema’u ko ē kapau ‘oku ‘i ai ha tokotaha ko ē ‘oku fiema’u ‘oku ‘i ai e me’a ia ‘oku tokanga ki ai. Pea ‘oku ne ‘osi ‘ohake ‘a e ngaahi me’a ‘e ua pe tolu.

Pea ko ‘eku faitu’utu’uni ia ‘e ‘ikai ke fai ia ‘i Fale Alea ni ‘e fai ia he Komiti Kakato, he ‘ikai ke u lava ‘e au ‘o ta’ofi ‘a e fatongia ko ia ‘a e ‘oatu ‘a e faingamālie ke mou ...pea ko e me’a ia ‘oku ou kole atu ai mahino kiate au ‘a e laumālie lelei ia ‘oku mou talatalanoa ko ia. Pea ka a’u ‘a e tipeiti ki ai, kau ai mo e Fakafofonga ko ē he ‘oku ‘i ai mo e ngaahi me’a kehe ‘oku tokanga ki ai. Pea ‘ai pe ia pea ‘osi pea tau hoko atu. Kaikehe ‘oku ma’ala’ala kae ‘oua te tau maumau’i ‘etau tu’utu’uni ‘a e Fale Alea.

Tokanga ‘Eua 11 ki he fokotu’u fekau’aki mo ha totongi huhu’i ki hano uesia ‘ātakai & mo’ui kakai

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ko ‘eku fie tokoni pe au ia ki he ‘Eiki Minisitā koe’uhī mahino e tafa’aki fakakelekele. Ko e me’a ko eni ‘i he fokotu’u fika 4 ia ke mau kumi ko ē totongi huhu’i ‘oku fekau’aki ia mo ‘ene ngāue ko ē na’e fakahoko ‘i he vahefonua ‘a eni ‘oku ‘asi mai ko ē ‘i he tohi tangi, ko hono maumau’i ‘e ‘ātakai, ko hono uli’i e ma’u’anga vai, pea ‘ikai ke ai ha’ane *community obligation* pe ko ha’ane tokanga ki he kakai ‘e ala uesia ‘i he feitu’u ko ia. Ka ‘oku ou tui Sea ‘oku ‘i ai e ngaahi konivēsio fakamāmani lahi ia ‘oku ‘uhinga ki ai ‘eku talanoa ‘a’aku ia. Ko e kautaha pehe ni ko ē ‘oku nau ō ki he ngaahi fonua pehē hangē ko Tonga ni ‘oku ‘i ai honau fatongia fakatauhisipi ke fai mo tokanga ngaahi fatongia ke nau tokanga ki ai ko ‘eku ‘uhinga ia.

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea fakatonutonu pe ‘oku ‘ikai ha fekau’aki ha konivēsio.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a kātoa ko ia mo femahino’aki ‘ohake he feme’a’aki.

‘Eiki Minisitā Fonua: Ki’i fakatonutonu pe Sea. Ko ‘eku fakatonutonú ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fekau’aki ha konivēsio.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Te mo toe kehekehe lolotonga ‘a ho’omo.

‘Eiki Minisitā Fonua: Mo e kelekele ‘o Tonga ni mālō Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Kae fai mu'a e tu'utu'uni ko ē ke fai e feme'a'aki 'i he komiti ma'ala'a ia.

'Eiki Minisitā Fonua: Ko ia Sea tau pālōti.

'Eiki Sea Le'ole'o: Pea tau toki faitu'utu'uni ai tukuhifo e tohi tangi ko ia ke fai ha feme'a'aki ki ai he Komiti Kakato.

'Asenita ngāue 'a e Fale

Ko 'etau 'asenita ena 'e Hou'eiki. 'A ia ko e 5.1 Ko e Lao Fakaangaanga ko ē 'a ia ko e ongo lao ko eni mahalo 'oku fekau'aki pe mo e lao na'e paasi. Ko e me'a 'oku ki'i fakatatali e lao ko ē na'e paasi 'aneafi kae fai e feme'a'aki ko eni ki he lao ko ena fekau'aki pe ke toki ... ka lava he 'aho ni ko e hā pe taimi 'e lava ai, pea ofi atu ki ha taimi ko ē 'oku tau fa'a liliu ai 'o Fale Alea pea 'e 'ohake leva ia ke fakakakato ia 'i Fale Alea.

Pea 'oku fokotu'u atu ke ki'i liliu ki he 'etau 'asenita kapau 'e lava 'a e lao ko eni ..1 pea fakakakato hake ia mo e lao ko eni na'e paasi 'aneafi ke fai e Fale Alea ki ai. Ka ko e hoko ko e 5.2 mo e 5.2.1 pea mo e 5.2.2. 'A ia ko e fokotu'u atu ia ke ki'i mohetolo ia ki he ... ko e potungāue eni ki he 'Eiki Sea 'a e Fale Alea he 'oku lolotonga mama'o mei heni. Kae 'i he 'etau foki mai ko ē ke me'a mai he ko naua 'oku na 'osi femahino'aki mo e 'Atita ki he potungāue ko ia ke fai e feme'a'aki lelei ange ai 'i ha me'a mai 'a e 'Eiki Sea.

Ka ko e kole kapau 'e pehē 'o paasi e lao, tau faka'osi ange mu'a Hou'eiki e si'i fakamatala ko eni 'a eni 'oku hoko hake he 'asenita 'a e Ngaahi Ngāue Lalahi na'a tau 'osi fakamoleki e ngaahi 'aho lahi ai 'i he fai e feme'a'aki pea hoko mau'u mai ki he ... na'a lava ha taimi ke fakakakato atu ia Kapau 'e 'i ai ha taimi, fai pe feme'a'aki ke maau pea toki ... pea fakakakato ia pea tau hoko atu e ngaahi me'a ko eni. Ko e kole atu ia mei he motu'a ni ki he 'etau 'asenita.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fokotu'u fakakaukau atu pe.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a mai.

Paula Piveni Piukala: Koe'uhī ko e ...

<003>

Taimi: 1115-1120

Paula Piveni Piukala: ... 'oku ou fakatokanga'i 'a hono 'omai e 'u tohi tangi 'o toki fononga ia ai ka ko e mamahi 'a e kakai. Ko u fokotu'u atu 'e au ke 'omai e tohi tangi 'o mu'omu'a ia 'o faka'osi 'aki ia 'a e 'aho ni Sea 'i he Kōmiti Kakato.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e hā pē homou loto 'oku ou fiemālie pē au ki ai he ko 'eku 'uhinga pē ke tafe lelei 'etau feme'a'aki. Kapau 'e lava e lao, 'e mu'omu'a pē lao ia 'a e 5.1.1 kae hangē ko e lau ko e ...

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ki'i fakahoha'a atu. Tapu mo e Feitu'ú na Sea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé. Sea ko u fokotu'u atu tau faka'osi mu'a 'a e tefito'i fatongia 'o e Fale 'a e lao pea hoko atu ai 'a e tohi tangi.

'Eiki Sea L'ole'o: Ki'i me'a lelei pē 'Eiki Tokoni Palēmia ki he me'a na'a ku fakahoha'a atu ki ai. Ko e me'a ia te tau faka'osi ia, pea ka ai ha toenga taimi 'a eni na'a ku kole atu ko e ongo lipooti mahu'inga ko ē 'oku mahu'inga kiate au ke tali ia ki he 'Eiki Sea he ko naua 'oku na fengāue'aki mo e 'Atita Seniale pea mo 'etau foki mai ke fiema'u ke hokohoko lelei ia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Mālō Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Pea kapau ka na'a ku kole ki he me'a 'a e 'Eiki Minisitā me'a ka kapau ko eni na'a tau tafe mai 'etau feme'a'aki mo e tohi tangi he 'Eiki Sea Kōmiti Kakato te ke fiemālie pē ke 'osi pē lao pea fai ofi ki he taimi ko eni e me'a pea tau hū mai he 2:00 pea 'ohake ia ke fakakakato pea tau hoko atu he tohi tangi. Mahalo ko e fe'unga ia mo e a'u ia ki he 'aho ni pea tau, 'oku faka'ofa'ofa pē ko hotau loto pē ke lelei pea fai e feme'a'aki he laumālie lelei pea hokohoko atu pē 'etau ngāue 'atautolu.

Ko ia tukuhifo ia pea 'osi pē lao pea fakakakato pea hoko atu ai leva 'a e tohi tangi ia 'a e si'i mātu'a ko ē he 'oku mahu'inga ia pea faka'ofa ke fai mo nau mahino'i ko e hā e me'a 'oku nau, 'oku nau nofonofo ko ē pea hangē pē ha limu tu'u he 'au ko e pehepehē holo pē ke mahino ko e hā 'a e me'a ko ē 'e fai ka tau hoko atu ki ai. Ko ia 'ai ia ka tau toki, kuo ulo mai e ngaahi maama. Na'a ku faka'amu ki he si'i me'a 'a e *MOI, MOI* tuku ai leva ke 'ai ai leva 'a e ki'i tohi tangi ko ē kae kakato atu ia he 'e 'ai pē ia. He 'e fakakakato pē ho'o lipooti mahu'inga 'a e Feitu'ú na.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea.

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē pea mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea tapu pea mo e Palēmia. Ka u kole pē 'Eiki Sea ke u hūfanga atu he fakatapu 'osi hono aofaki. Sea ko e 5.1.2 na'e 'osi tali ia 'oku 'ikai ke 'i ai hano fakatonutonu ai 'Eiki Sea. Hangē ko e me'a ko ia 'oku ke me'a'aki, ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e me'a pē ia na'a ma fokotu'u ai ko ē mo e Kalake 'oku kei 'i he Kōmiti Kakato pē ka 'oku tohi'i kulokula ko ē ko e 'uhinga he 'oku na fekau'aki pē naua ia mo e lao ko ē 5.1.1 'a eni ko ē te tau hoko atu ki ai. Ko 'ene paasi pē 5.1.1 pea na 'alu hake lōua. Ko e anga ia e faka'amu.

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku ma'u ki he 5.1.1 'oku 'osi tali mo ia. Fekau'aki eni mo e talatalaaki. 'Eiki Minisitā.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e 5.1.1 Sea ko e ngaahi lao ia felālāve'i mo e lao ko ia na'e tali 'aneafi.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia ko e ma'u ia 'a e motu'a ni pea ko e me'a 'oku fakahoko mai 'e he Kalake. Ke tau fakakakato pē ia pea kapau 'e maau pē ia kimu'a ko eni he 12:00 he 'etau mālōlō he 12 pea 'ohake ia. Pea kapau 'e toki 'ai ki 'auhu ka ko e kole pē ia ka paasi pē ia he 'etau fononga atu ko eni pea 'ohake ia ke pālōti'i ke fakakakato honau 2 tu'o 3 'i he Fale Alea kae hoko atu ia ka tau faka'osi 'aki 'a e tohi tangi. Ko e kole pē ia. Liliu e Fale Alea 'o Kōmiti Kakato.

Komiti Kakato

(Ne me'a mai leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato - Lord Tu'ilakepa ki hono me'a'anga)

Me'a Sea Komiti Kakato

Sea Kōmiti Kakato: Tapu ki he 'Otua Mafimafi hotau lotolotonga tapu atu 'Eiki Palēmia kae 'uma'a 'a e Hou'eiki Minisitā tapu atu ki he 'Eiki Nōpele 'oku me'a fakataha mo kitautolu. Tapu atu ki he kau Fakafofonga Kakai fakatapu atu ki he kakai e fonua. 'E Hou'eiki 'ikai ke u toe fakalōloa hangē pē ko e me'a 'oku mou me'a ki ai mo e tu'utu'uni kuo 'omai ki he motu'a ni, ke tau hoko atu ē. 'A ia kapau ko 'ene tali pē ngaahi me'a ko eni te tau hoko atu leva ki he tohi tangi.

Lao Fika 3/24 Lipooti e Komiti 'osi tali ia 'a ia ko e Lao Fakaangaanga ki he ngaahi Fakatonutonu kehekehe ki he Ngaahi Talatalaaki Hia 2024. Me'a mai 'Eiki Minisitā.

<004>

Lao Fakaangaanga Fika 3/2024 fekau'aki mo e fakatonutonu ki he Talatalaaki Hia Pule'anga
Taimi: 1120-1125

'Eiki Tokoni Palēmia: ... Tapu mo e Seá tapu ki he Hou'eiki Komiti Kakató. 'Eiki Sea ko e konga ko eni 'oku fakatonutonu ai 'eku lao kehekehe koe'uhí ke to'o ai ko ē 'a e 'Ateni Senialé kae fakahū 'a e Talēkita Talatalaaki ko ia 'a e Faka'ilo Hiá 'Eiki Sea. 'A ia 'oku 'i he hā ia he tēpile ko ē 'o e fo'i laó, kamata ia meí he lao ki he Komisiona Fakafepaki'i e Ta'efaitotonú Vahe 2.01. 'Alu hifo ai 'Eiki Sea hoko ki he Lao Fili Fale Aleá, lao hoko hake aí ko e Lao Ngāue Fakapule'angá. Hoko hake aí Sea ko e Lao ki he Ma'u Mafai Vāhengá, hoko ai 'a e Lao Fakamaau'anga Tangí. Hoko ai 'a e Lao ki he Fakamo'oni Mulí 'Eiki Sea. Hoko 'a e Lao ki he Kau Fakafofonga Laó, Lao ki he Fakamaau'anga Polisi, Lao 'o e Fakamaau'anga Lahí. Lao ki hono Ta'ofi 'a e Tautoitoi mo e Fa'ufa'u Faihia Fakavaha'apule'angá. Lao ki he Ngaahi Hiá Vahe 4, Lao ki hono Fe'ave'aki Fakapulipuli 'a e Pa'anga Kākā mo e Ngaahi Koloa 'Oku Ma'u Meí ha Hia.

Ko e hoko hake 'Eiki Sea ko e Lao ki he Tokoni Fengāue'aki 'i he Ngaahi Hia Mateá. Lao ki he Lau'ikovi'i, Lao ki he Malu'i 'o e Fāmilí, Lao ki he Kavamālohi Tapú, Lao ki he Kau Toketā Mo e Kau Ngāue ki he Nifó mo e Kau Ngāue ki he Mo'uí 2021 mo e Lao ki he Fakalelei 'Atamaí Vahe 12 'Eiki Sea.

Te u kei fakalau atu pe Sea pe 'oku 'osi mea'i pe ia 'e he kau Mēmipá 'oku 'osi tufa foki e naunau ko eni Sea.

Sea Komiti Kakato: Pe'i me'a mai ai pe ke 'osi he ko ena 'okú ke 'osi me'a'aki, mei 'osi

'Eiki Tokoni Palēmia: Lao ki he kau Neesí, Faito'ó mo e Kau Mā'uli Fakapolofesinalé, Lao ki he Hu'i Vaí, Lao ki he Ngaahi Koloa Faito'ó, Lao Pule'i 'o e Tapaká, Lao ki he Ngaahi Fetu'utakí, Lao ki he Malu'i 'o e Konisitūtoné, Lao ki he Pule'i 'o e Toutaí, Lao ki he Mataká, Lao ki he Vevé mo e Ngaahi Kemikale Fakatu'utāmaki, Lao ki he Ngaahi Uafú, Lao ki he Fefolau'aki Vakapuna Sivilé, Lao ki he Ngaahi Hia 'o e Fakamamahi'aki 'a e Fetu'utaki Faka'ilekitulōnika 2020. Ko e ngaahi lao ia 'Eiki Sea 'oku fakatonutonu pea ko e fakatonutonu ko e liliu meí he 'Ateni Senialé ki he Talēkita ko ia 'o e Talatalaaki 'a e Pule'angá, pea ko u fokotu'u atu 'Eiki Sea.

Sea Komiti: Fokotu'u pea pou pou, 'Eua 11

Tokanga ki he malu e lao 'i he lahi mafai ma'u 'e he Talēkita Talatalaaki Hia Pule'anga

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko e ki'i poini eni 'oku ou feinga ke u 'ohake pe 'i he lao ko ení ke fakatokanga'i pe ko e ngaahi malanga ko eni na'e fakahoko foki 'aneafi 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ki he tokotaha 'okú ne lolotonga fai e fatongiá. Ko e tokotaha lelei 'aupito pe ia 'oku fakahoko lelei. Ko e me'a na'e fai ki ai e tokangá ia ko e malu 'a e laó.

Sea ka ko e me'a eni na'á ku fakatokanga'i 'i he ngaahi fakatonutonu ko ení 'oku fekau'aki pea mo e kupu (*d*) ko ē 'a e talangāue, talafatongia ko ē ki he Talēkitá 'a ia ko e fakahoko ha ngaahi fatongia mo e ngaahi ngafa kehe 'oku tu'utu'uni 'i he laó. 'Ikai ke u lave'i 'e au Sea 'oku mafaofao pehē atu 'a e fatongia ko ē ...

<006>

Taimi: 1125-1130

Taniela Fusimālohi: ... e tokotaha ko eni he Kupu *D*. Ko e lao ko eni ngaahi lao ko eni na'e fakalau atu ko e lao kātoa 'e 30. 'Oku hā ai 'a e hingoa ko eni ke fetongi ko ē mei he 'Ateni Seniale ki he Talēkita. 'E Sea kae ki'i 'ai hake pe mu'a e lao ko eni ko ē ki he Komisiona ki he Fakafepaki'i ko ē Ta'efaitotonu. Ko e 'uhinga ke tau sio ange ki he poini ko ē ko ē 'oku fai ki ai e 'uhinga 'aneafi, he koe'uhi 'oku ne fakahoko 'a e ngaahi fatongiá ka ko e hā 'a e, 'ene talafekau ma'olunga ki hono fakahoko e ngaahi fatongia ko eni.

Kae 'ai hake ange 'a e Lao ko ē ki he Fakafepaki'i ko ē Ta'efaitotonu 'i he Kupu 'e 5 61.2 mo e Kupu 68.2 mo e Kupu 81.2(*b*). He koe'uhi 'oku fakahā mai 'e he ngaahi kupu ko eni 'oku lava pe 'e he tokotaha ia ko eni kapau 'oku ai ha taha 'oku fengāue'aki ia mo e Komisiona ke Tau'i e Faihala. Ka 'oku lava pe ia 'o fakahaofi mei he kau ha hopo, ko e *immunity*. Ko e kupu ko e ko ē ki he 81.2 'oku 'atā ia ki ai ke ne ngāue'aki ia ha fa'ahinga naunau pe ko ha fa'ahinga kau ngāue ke fakahoko 'a e ngāue ko ē 'a e 'Ateni Seniale.

Kapau 'e toe hoko atu ki he Lao ko ē ki he Fakamaau'anga Tangí, 'a ia ko e Fakamaau'anga Tangi he Kupu 17*B*. 'Oku lava pe ia 'o fakahoko ha tangi 'o fekau'aki mo ki he Fakamaau'anga Tangi, koe'uhi ko ha tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga Lahi.

Kapau te ke toe hoko atu ki he Lao ko ē ki he Kau Fakafofonga Lao 'oku ngofua ia ki ai ke ne fai ha lāunga'i ha tokotaha loea. Pea kapau te tau 'alu ki he Lao ko ē Fakamaau Polisi 'oku lava pe ia 'o fekau ke hiki ha hopo ia mei he Fakamaau Polisi ke 'ave ia ki he Fakamaau'anga Lahi. Ko e toenga e 'u lao 'oku fekau'aki ia mo 'ene faka'ilo ko ē ko ē 'a e kakai 'oku nau fakahoko 'a e hia 'i he ngaahi lao ko eni. Sea ka ko 'eku ko 'eku toki lave'i ia 'e au koe'uhi foki 'oku 'ikai ke u ngāue 'i he 'elia ko iá ke u hanga 'o lave'i. 'A e mafatukituki mo e mafaofao atu hono fatongiá ki he ngaahi 'elia kotokotoa ko eni ke ne fai ai e faka'ilo mo fai ai e ngaahi ngāue ko eni.

Pea ko e 'uhinga pe ia 'a e hoha'a ko ē 'aneafi ke ai ha'ane talafekau ma'olunga 'o hangē ko eni ko 'ene fai kātoa e ngaahi me'a ko eni koe'uhi ko e hā? Koe'uhi ko e totonu mo e fakamaau totonu pea mo e pule 'a e Lao he 'oku pulia ia he fakalea hono talafatongia. Pea na'e ai e faka'amu ia na'e pehē kapau na'e hā e ngaahi me'a ia ko ia ko 'ene talafatongia he ko e ko 'eku vakai 'aku ki he fatongia 'o e tokotaha pehē ni ha fonua. 'Oku 'i ai pe teteki ha ki'i mafuli 'a e me'a 'oku ne fakahoko 'o ki'i hala pea 'e hoko ia ko e hala lahi ki he fonuá. 'A ia ko 'eku 'ohake pe 'e au e poini ko eni ke fakatokanga'i he koe'uhi ko e ngaahi he 'ikai ke tau toe lava tautolu 'o liliu ha lao heni.

Ka ko ‘eku fakatokanga’i ko ē ‘a e ko ‘etau pehē pe ko e lea fakapālangi ‘oku *wide ranging* pe ‘oku ‘i he tapa kotoa pe ia ‘o ‘etau mo’ui ‘i he fonua ‘i he tafa’aki ki he hia te tau ‘alu atu ki ai ‘oku ai e tokotaha ko eni, te tau ha’u ki he tafa’aki ko ē ‘oku ‘i ai. Tau ’alu atu ki he tafa’aki ko ē ‘oku ‘i ai pea mo ‘ene fakahiki holo e ngāu’aki hono fatongiá ‘a e ngaahi ngāue mei he levolo ‘o e Fakamaau’anga ki ha levolo ‘e taha. Ka ko ‘eku poini pe ia Sea ‘uhinga kuo tau ‘osi paasi e Laó ka ko e tokotaha ko eni ko e malu ange ‘a e lao ko e lelei ange ia ‘a ‘ene fai ‘a hono fatongiá mālō Sea.

Fokotu’u & pālōti ‘o tali Lao Fakaangaanga Fika 3/2024

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea poupu ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e lao ko eni fakahā loto ki ai e hiki e nima.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otonuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Loto ki ai e toko 12.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai founa tatau ‘i he hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ha fakahā loto ‘ikai ke loto ki ai ‘a ‘Uhilamoelangi Fasi, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘ikai ke loto ki ai e toko 2.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki. Hou’eiki ko ‘ene lava ia e 5.1 e. Ko e 5.2 ia 1.2 ‘oku ‘osi ia. Hala fakatonutonu mai pe e motu’a ni ki he ‘etau ngāue. Tau ...

<007>

Taimi: 1130-1135

Lord Tu’iha’angana: ...Ki’i tokoni atu pe ‘Eiki Sea. Na’e mahino foki mei hono tukuhifo ‘i he Fale Aleá ko e ‘osi pe lao ko ē pea hoko atu e tohi tangí kae toki a’u ke ofi ki he mālōlō toki me’a pe Feitu’u na he toe hongofulu pe toe nima pea toki liliu ‘o Fale Alea ke toki fakakakato ē lipooti kae teuteu he kau ngāue e lipooti.

Alea’i Tohi Tangi fika 5/2024

Sea Komiti Kakato: Mālō tau tohi tangi. Tongatapu 7 me’a mai he me’a ‘e tolu ko ē na’a ke me’a ki ai he Fale Alea.

Tokanga Tongatapu 7 ki he kovi halapule’anga ‘ohake he tohi tangi mei ‘Eua

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea mālō Sea. Ko e ‘isiu ko ē ki he kekelé ko u tui ‘oku ‘osi femahino’aki pe ki ai mahu’inga pe ‘omai he ko hono ‘uhingá Sea. Ko u tui pe kapau na’e lava lelei pe ‘o talanoa’i ‘a e ‘isiu ko ia ‘i he vaha’a e Minisitā na’e ‘ikai ke toe a’u mai ki Fale ni. Ka koe’uhī ko ‘ene a’u mai ki Fale ni ‘oku mahu’inga pe ke ‘ohake. Ka ko u fie nofo ‘eku tokangá ‘a’aku Sea he me’alalahi pe ‘e ua ‘oku ‘omai he tohi tangi ko eni. Ko e ‘uluaki ‘o e tangi fekau’aki ia pea mo e halapule’anga ki honau ngaahi ‘api tukuhau. ‘Oku ongo kia au Sea ko e kau ai e fō’i fakalea ko eni, “me’alele eni ‘e tolu mo e palau mafuli he hala ko eni.” ‘Oku ou ‘ohovale ‘aupito he fōtunga ko eni Sea, he ko u ‘amanaki au ko e 2024 eni.

Sea na'a ku kei si'i kei tamaiki hake na'a ku ngāue mo 'eku mātu'á mo 'eku kui ko e hoosi toho, ko e mafuli ko ē 'a e hoosí he hala pelepela pea na'a ku nofo pe hoku loto, 'e ai nai ha 'aho 'e tupu hake 'a e hako hokó 'oku 'ikai ke nau fekuki mo e palopalema ko ení. 2024 eni. Sea ko e lāunga ko eni he halá 'oku māfulifuli ai e ngaahi me'alele 'e malava ke mole ai e ngaahi mo'ui. 'Oku 'ikai ke u 'amanaki te u sio ha lipooti pehe ni pe ko ha tohi tangi pehe ni he 2024 'ikai ke u 'amanaki.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kole atu lava ke u tokoni ki he Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Ke tali pe?

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole pe ki he Minisitā ke 'oua leva he 'oku 'ikai ke u hanga 'e au 'o tukuaki'i ia Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'E Sea.

Paula Piveni Piukala: Pea 'oku 'ikai ke u tali 'e au e tokoni Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko 'Eua 'oku 'i ai e lau ua ai.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā, 'Eiki Minisitā 'oku 'ikai tali ho'o tokoni fakamolemole me'a mai Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Ko u kole pe ki he Minisitā ke ma'uma'u lelei pe ia he 'oku 'uhinga mālie pe 'eku fakamalanga 'a'aku ke tau tokanga makehe ki he 'isiu ko ení Sea.

Ko e 'isiu ko eni 'oku loloto pea fuoloa. Ko 'eku hoha'á Sea 'i he Fale 'Eiki ni 'ikai ke u tukuaki'i 'e au 'a e Pule'anga, tukuaki'i 'e au 'a e Fale 'Eiki ni pe ko e ...Sea ko e Tō Folofola na'e fai 'e Tupou I hono fakamā'opo'opo e fonua ni ke pule'i'aki e lao. Na'a ne fokotu'u ai ha Fale Alea ke 'oua te tau toe talanoa'i 'a e kaha'u fakapolitikale mo e anga faka'ekonōmika.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea 'oku fakatonutonu atu e Fakafofonga Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku 'ikai ke u tali 'e au e fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fakatonutonu Sea, me'a ki lalo

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a hifo kae tuku ke u sio ange pe ko e hā e fakatonutonu, fakatonutonu he me'a ko eni na'e me'a ki ai?

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko u fakatonutonu atu 'e fiema'u ke mahino'i he Fakafofonga ko 'eni 'a e fonua ko ē ko 'Eua. Ko 'Euá Sea ko e fonua 'oku mo'unga pea 'oku 'i ai e lau ua. Ko e feitu'u ko eni ko ē 'oku fai ai 'a e feme'a'aki ai he pongipongi ni Sea.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku 'ikai ko ha fakatonutonu eni ia.

Sea Komiti Kakato: Me'a ki lalo Tongatapu 7.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Feitu'u ia 'oku ... Me'a ki lalo.

Sea Komiti Kakato: Me'a ki lalo Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Ka 'oku 'ikai ko ha fakatonutonu ē ia.

Sea Komiti Kakato: Me'a ki lalo.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Me'a hifo ki lalo ke u, he me'a na'a ke fakamalanga mai ai. Sea 'e fiema'u ke tau sio tautolu ki he natula 'o e feitu'u ko eni 'oku fai ki ai e feme'a'aki Sea, he koe'uhī ko e me'a ia 'oku mahu'inga ke fai ai hano tālanga'i pe ko e hā e me'a 'oku tukuaki'i ko ē ki he Pule'anga. He koe'uhī ko e me'a ko ē 'oku tukuaki'i 'oku kovi e halapule'anga. Sea ko e lau ua ko ē 'i 'Eua ko e motu'a ni Sea na'a ku nofo ai he ta'u 'e 4 he ngāue 'a e Pule'anga. 'Oku 'ikai ha me'alele ia 'e lava 'o hifo ki he lau ua. 'Oku 'ikai ha me'alele ia e lava 'o kaka ki 'olunga. Sea ko e fana e maka ia ko ia ko e ngāue lahi faka'uli'ulia. Sea ko e me'a ia ke ma'u ke mahino'i 'e he, pea 'oku tonu ke tokoni mai 'a 'Eua 11 ko e feitu'u ko eni 'oku tu'u 'i fē'ia? 'Uhi ke lava ke mahino'i he Fale ni ko e hā koā e me'a 'oku fai ai 'a e feme'a'aki, he koe'uhī 'e tu'u hake 'a Tongatapu 7 ia 'o tāpalasia e halapule'anga. 'Oku 'i ai ha tanu hala ki he lau ua? Sea ko e me'a ia ke mahino'i 'e he ...

<003>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... Fale ni Sea. He 'oku ou tui 'e tokoni mai 'a Fakafofonga Nōpele ko eni ko ē 'o 'Eua.

Lord Nuku: Ki'i fakatonutonu atu Sea. Sea,..

Sea Kōmiti Kakato: 'Oua toe me'a ki ha taha, me'a pē ki he me'a 'oku ke fakatonutonu 'oua toe me'a...

Fakahā Nōpele 'Eua ne fakahiki kakai ki he Mo'unga Te'emoa 'i he felotoi mo e Pule'anga kae ngaahi e halá

Lord Nuku: Ko 'eku fakatonutonu na'e fai e felotoi ke hiki e 'u 'api ko ena he Matavai 'o 'ave ki he feitu'u ko ē 'oku nau 'i ai. Pea na'e fai e felotoi pea na'e pehē 'e he Pule'angá te nau fa'u mo e hala. Ko e fo'i tōnounou, na'e loto e kakai ke nau hiki pea fa'u 'e he Pule'anga e hala. Ko e fo'i aleapau ia ko ē hangē ha'anau fo'i femahino'aki pea 'ave 'a e kakai ki ai, Pea mahalo 'oku mo'oni e me'a ia 'a e 'Eiki Minisitā foki ko ia 'oku Minisitā langa hala. Ka 'oku 'ikai ke u 'ilo pē ko e hā e me'a na'e tali ai ke o ki ai kae ngaahi e halá ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha hala. Mālō Sea ko e fakatonutonu pē ia.

Sea Kōmiti Kakato: Sai 'oku 'alu pē taimi ke tau maama ange ē. Mahalo ko e lahi taha he Fale ni 'oku nau tokanga ki he me'a ko eni 'oku tokanga ki ai 'a Tongatapu 7. Me'a mai Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Sea 'e 'ikai ke lava tālanga'i ke maama e 'isiu kapau 'e fakakaukau pē ia ko e me'a ia ko u malanga ki ai pea hū leva ia 'o fakatonutonu. Te'eki ai ke kakato atu 'eku fakakaukau, he 'oku 'ikai ko 'eku poini ia 'a'aku ko e hala pē ko e poini ko e kelekele.

Ko e pōini ko e *solution* ko hono solova. Hangē ko e fakamalanga ‘oku ‘omai mei he Nōpele ‘Eua, hā e ‘uhinga ‘oku ‘ave ai ‘a e kakai ki he mui’i Mo’unga Te’emoa. Hā e ‘uhinga ‘oku ‘ave ai ki ai, lolotonga ko ia ‘oku faingatā’ia e hala. Ko e pōini ko u hanga ‘ohake ‘oku faingatā’ia pea tangi mai e kakaí, ka ‘oku tau faitu’utu’uni heni tau ō ‘o *bid* he sipoti tau ō ‘o fakatau e vakapuna, tau ō *host* e *Forum*, ka ko e silini eni na’e totonu ke fakamole he me’a ko ē. ‘Ave e kakai ki ha me’a ‘oku ala nofo’i, ala ngoue’i, pea ngaahi e halá ki ai. Kae ‘oua ‘e ‘omai e ngaahi *priority* ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu pē. ‘A ia ‘oku ‘uhinga ‘oku lele pē foki ia he ngāue ko ē ‘a e Pule’anga.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu, me’a hifo ki lalo.

'Eiki Palēmia: Ko e ngāue ko ení ko e ‘eke pē ki he Fakafofonga. Na’e fai eni ‘anefē ta’u fē eni? Ko e ‘uhinga he ‘oku hangē ‘oku tukuaki’i pē eni ia ko e ngāue pē eni ia kimui ni.

Paula Piveni Piukala: Sea, ‘ilo lelei ‘e he Palēmia he ko ia mo e Fakafofonga ‘Eua pea mo e Minisitā ‘a e MEI...

'Eiki Palēmia: ‘A e hā?

Paula Piveni Piukala: *Public Enterprise*. Ko nautolu na’a nau hanga mono e me’a ko ē.

'Eiki Palēmia: ‘I he Pule’anga fē koā Fakafofonga?

Paula Piveni Piukala: He Pule’anga ‘o Tonga Tupou mo Hou’eiki.

'Eiki Palēmia: Toe afe ai ‘a e tali!

Paula Piveni Piukala: Ko e Pule’anga fē ia? Ko e Pule’anga na’a ke kau ai hono fokotu’utu’u e me’a ko ení.

'Eiki Palēmia: ‘Io ka na’e ai ‘eku Palēmia ai. Ko hai koā e Palēmia?

Paula Piveni Piukala: Sea tukuange ‘e Palēmia ke mālōlō, he ko e kakai ē na’a nau fai e me’a ko iá ‘oku ‘uhinga ai ē. Te u talaatu he Fale ni, ...

'Eiki Palēmia: Kole ki he Tongatapu 7 ke holoholo hifo ...

Paula Piveni Piukala: Ko e vahevahe na’e fai ‘e he Palēmiá na’a ne ‘oange pē ‘ene falala ki he’ene kau Minisitā. Na’a ne toki ‘ilo kimui e kanongatāmaki ...

'Eiki Palēmia: Fa’ahinga me’a ē ko ē ‘oku hoko.

Paula Piveni Piukala: Ko e *mastermind* ai ko e Palēmia ‘o e ‘aho ni.

Tu’utu’uni Sea Komiti tuku kitu’a Tongatapu 7 mei Fale Alea

Sea Kōmiti Kakato: Tongatapu 7.

'Eiki Palēmia: Ko e pehē ko ē ko e kaikaila ta’etuku,

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga ‘o Tongatapu 7.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu atu Sea, fakatonutonu mo me’a ki lalo Fakafofonga.

'Eiki Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga Tongatapu 7, Piveni Piukala.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu atu ‘a Tongatapu 7.

Sea Kōmiti Kakato: Te ke me’a kitu’a miniti ‘e 15 mei heni ē. Taimi ni pē.

Paula Piveni Piukala: Ko e hā e makatu'unga ‘oku tuli ai au kitu’a?

Sea Kōmiti Kakato: Ko u ui atu kae ‘ikai ‘ikai ke ke fanongo mai ...

Paula Piveni Piukala: Ko e Fale ni na’e ‘omai ‘e Tupou I ke tau tālanga ai ‘a e me’a ‘oku hoha’a ki ai e kakai ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a kitu’a.

Paula Piveni Piukala: ... ke ‘oua ‘e toe fai ia ‘aki e pōvai kae fai’aki e maama mo e ‘atamai. Ko e hā e ‘uhinga ‘oku ‘ai hake ai pē ko e ‘ai ke tuli?

Sea Kōmiti Kakato: Me’a kitu’a. ‘Ikai ke ke tokanga mai ki he’etau ngāue.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhingá ko ‘enau fakahēleleu he me’a he na’u ha’u..

Sea Kōmiti Kakato: Me’a kitu’a.

Paula Piveni Piukala: Ko e kovi ia e Fale ni ko e ‘ikai ke fokotu’u mai e Pule'anga hē ka ko e ‘ai ke mau situ’a ki hē ‘oku ‘ikai te u fanongo atu au ki ho’o leá.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a kitu’a ‘o tali ho’o telefoni ko e *Western* ena ‘e ‘oatu ho’o silini. Me’a kitu’a, me’a kitu’a,

Paula Piveni Piukala: Mou ‘ai fakalelei ‘etau me’a.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a ki tu’a. Ko ia to’o atu ‘ene telefoni he ko ‘ene pehē atu pē ‘ai ‘ene fo’i *Western Union* mālie atu.

Paula Piveni Piukala: Mou ‘ofa he kakai kae tuku ho’omou ta’e’ofa he kakai ko e me’a ia...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō hoko atu ‘etau feme’a’aki ē.

Lord Nuku: Sea ko u fokotu’u atu ke tau ki’i mālōlō mu’a he fo’i toenga ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Nōpele, me’a mai mu’a he ‘isiú he ‘oku lolotonga fai ‘etau ngāue he ‘oku tau mei ‘osi ‘a e Fale ni.

Lord Nuku: Ko ‘eku ‘uhinga atú 'Eiki Sea he ko e, ko eni ‘a e fakakaukau na’e ‘omai ‘e he Fakafofongá. Ko e fakakaukau ia ‘oku lolotonga fai e feme’a’aki.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a ia ‘oku sai ai ho’o me’a mai ko e toki me’a ia ‘a e Fakafofonga. Tāmate’i e *speaker* ko ē. Ko e toki me’a eni ‘a e Fakafofongá ta ko ē na’e ‘i ai e hiki pea ko e hiki ko iá pea fekau ‘e he Pule'anga ‘e tanu e halá hangē ko ho’o me’a. Mahu’inga ‘aupito ho’o me’a mo e ‘Eua 11.

Lord Nuku: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ke mea’i ‘e he kakai e fonua.

Lord Nuku: ‘Io ko e ‘uhinga foki ia ‘eku fakahoha'a atu 'Eiki Sea.

Veivosa Taka: Sea ‘e lava pē ke u ki’i fehu’i ki he Hou'eiki Nōpele ...

Sea Kōmiti Kakato: Tali pē e fehu’i?

Lord Nuku: Mahalo ‘oku ‘ikai ngofua ia he me’a ke ‘oatu ha’aku fakakaukau ...

<004>

Taimi: 1140-1145

Sea Komiti Kakato: Ke tali pe kole Fakafofongá?

Lord Nuku: ‘Ikai foki ke mahino kiate au, fehu’i pē.

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu’u na 'Eiki Sea, tapu mo e Fale ‘eiki ni. Sea ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ia koe’uhí ko e me’a mai ‘a e Nōpele ‘Euá na’e ‘i ai ‘a e aleapau ‘a e Pule'angá pea mo e kāinga ‘Euá ke nau hiki ki ai kae tanu e halá. Pea ko ‘eku fehu’i pe ko e tohi aleapaú ‘oku, te ne ma’u mai ko e ‘uhingá ke fakatonutonu pē ‘a e Falé ni ‘Eiki Sea. Mālō Sea.

Lord Nuku: Sea. Ko u loto lelei ke u talaange ki ai, na’e me’a pē heni he Falé hono alea’i e fetukutuku ko ení pea fai e felotoi ke fai e hikí. Ka ko e natula ‘o e fetukú ‘oku ‘ave nautolu ki aí pea fa’u mo e hala. Ka ko u tui ‘oku ‘i ai ‘a e palopalema ‘i he ngaahi ko ē e halá ko e ‘uhingá ‘oku tuai aí. Ko e tali ia ki he me’á ...

'Eiki Minisitā Fonua: Sea ki’i tokoni.

Lord Nuku: Na’e ‘ikai ke pehē ia ke fa’u ha aleapau ...

'Eiki Minisitā Fonua: Ki’i tokoni pē ki he ‘Eiki Nōpelé fakamolemole.

Lord Nuku: Pea na’e faipē felotoi pea fai e hikí Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

'Eiki Minisitā Fonua: Sea ko e tu’utu’uni e ‘aho ko iá ...

Sea Komiti Kakato: Minisitā Fonua.

'Eiki Minisitā Fonua: 'O fakatatau mo e Lao 'o e, 'a e Potungāue Fonuá ka 'oku 'i ai ha feitu'u ke tofi ke fai ai ha fakanofonofó, 'oku 'i he 'Eiki Minisitā Fonuá ke tofi ke 'ai mo e hala ki he feitu'u ko iá. Ko e mafai pe ia 'a e Minisitā Fonuá ko 'ene 'ai e hala ki ha kelekele 'oku vahe he 'e to'o e halá mei he kelekele 'oku vahe ke lesisitá. Ko e aleapau ko ē ki he halá 'oku 'i he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahí ia. Mālō Sea. Ka ko e anga ia e tu'utu'uni e 'aho ko iá.

Sea Komiti Kakato: 'Oku totonu pē 'e Hou'eiki Pule'anga ke mou fakatokanga'i 'a e tangi ko ení 'oku matū'aki mahu'inga. Ko e me'a ko eni 'oku ou lave'í na'e 'ohake he kau Fakafongá hono fakahiki e kakaí koe'uhí ko e fanavaó. Kapau te mou me'a ki he kautaha muli ko ena 'oku nau lolotonga 'i ai 'enau aleapau ki he feitu'u ko ení, 'oku lolotonga fai 'enau fanavao.

Tō kava mo e ta'efetongi e 'akau ko ē na'e tu'utu'uni 'e he Pule'anga 'o e 'aho ko iá pe kuo fakakakato 'o a'u ki he taimi ni. Me'apango pē 'oku 'ikai ke me'a heni e 'Eiki Minisitā Ngoué ke fai ha 'eke ki ai, kae hoko atu pē mu'a 'etau feme'a'akí he te tau me'a pē, me'a pē. Te tau, te mou mea'i pē me'a 'oku hoko ki he vahefonuá he 'oku tokanga ki ai 'a 'Eua 11.

[Kole Minisita Fonua tukuange Tohi Tangi mei 'Eua ke ngāue ki ai ke fakasi'isi'i longoa'a](#)

'Eiki Minisitā Fonua: Sea ke u ki'i toe tokoni atu pē kapau laumālie lelei e Feitu'u na. Ko u kolé atu pē Sea fakamolemole pē na'a ko u hanga 'o fakafaingata'a'ia 'a e tu'utu'uni ho Falé. Tali lelei 'e au e tohi tangi ko ení he ko e Konisitūtoné ia 'oku ha'u ki ho'o Falé mo 'Ene 'Afíó.

Tuku mu'a ke u ngāue ki ai he 'oku 'ikai ke 'i ai ha tu'utu'uni he Konisitūtoné ia 'i he mafai e motu'á ni hono fili au 'e he Tu'í mo e Palēmiá. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha tohi tangi ia ke 'omai ki he 'ofisi e motu'á ni fekau'aki mo e kelekelé. Tuku ke u ngāue ki he 'ū me'a ko ení kae lava 'o fiemālie ai 'a e 'uhinga e tu'utu'uni 'o e 'aho ko 'ē mo e tu'unga 'o e kelekelé he taimi ni mo e fakafiemālie ki he kakai ko eni 'oku ta'efakafiemālié. He ko u lave'i 'oku 'i ai pē ngaahi kelekele lelei, ko e 'ū kelekele Pule'anga kotoa pē. Ka na'e 'uhinga e tu'utu'uni e 'aho ko iá ko e mahu'inga 'o e vaí he fai ai e tu'utu'uni ko ení.

He ka hoko atu e tālanga ia ho Falé ni 'e longoa'a pehé ni pe ia 'e Sea. Ko e 'uhinga ia 'oku 'ave ai 'etau me'a fakafāmilí mo e koloa 'a e kakaí he kelekelé hono tauhi he Potungāue Fonuá, ki he Fakamaau'angá 'e lava ai e 'ū me'a ko ení ke fai hono fakalelei'í. Ka 'i he feitu'u ni 'e fai e fetukuaki, Pule'anga 'o hai. Ka ko e lave'i e motu'á ni ko e 2013 ko e kamata ia e ngāue ko ení nau lave'i nau 'i he Falé ni ai mo e ngaahi me'a kehe. Kae 'oua 'e tukuaki'i hangē ko e Palēmia 'o e 'ahó ni, na'e 'ikai ke kau ia 'i he Fale Aleá. Pea 'oku 'ikai ko e Pule'anga ia 'o e 'aho ko iá. Tautolu ia na'a tau 'i he taimi ko ia pea fai ai e ngaahi tipeiti lalahi 'o e 'uhinga 'o e tohi tangi ko ení. Pea na'e 'ikai ke 'i ai ha 'ū me'a fakakelekele ia na'e 'uhinga ia ki he 'ū me'a fakapisinisi. Kae tuku mai mu'a 'a e me'a fakakelekele he ko e 'atungá ē. Momēniti pē ke tau talanoa he kelekelé 'e tau e fonuá. 'UHINGA ai 'oku 'i ai e Fakamaau'anga Kelekele ke fai ai hono fakanofonofó hotau tukufakaholó he ko e me'a pē 'a kāinga pea ko e me'a fakatoto. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Minisitā Fonua. Me'a mai Tokoni Palēmia.

[Fokotu'u Pule'anga ke tali Tohi Tangi mei 'Eua & fai ha ngāue ki he tangi mei he kakai](#)

'Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu ki he Hou'eiki Komiti Kakatō. 'Eiki Sea ko 'eku ki'i fokotu'u, ko e fokotu'ú, tau tali 'etautolu e tohi tangi pea ke fai leva ha ...

<001>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Tokoni Palēmia: ... ngāue ke fakakaukau'i ha founa te tau 'unu ai ki mu'a, he 'ikai ke ma'u ia hetau fetukuaki. Ko e me'a 'e fai ko 'etau tali 'a e me'a 'oku tangi mai ki ai 'a e kakaí ...

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'i ai ha poupou ki he fokotu'u ko eni.

Poupou Tongatapu 4 ke tali Tohi Tangi mei 'Eua kae 'ai ha taimi pau ke kakato ki ai ngāue Pule'anga

Mateni Tapueluelu: Sea. Tapu mo e Feitu'u na Sea ko e poupou pē ka 'oku pehé ni Sea ke tānaki atu eni. 'Omai mu'a Sea ha *timeframe* ha taimi pau ke lava 'o fai e ngāue ki ai, ko hono 'uhingá ko e pelepelengesi 'o e 'isiu ko eni 'oku fekau'aki mo e kelekelé. 'Oku mo'oni, maumautaimi e ngāue mo e me'a kehe kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha kelekele ke te mo'ui mo ngāue mei ai pea ko e mafatukituki ia 'o e tangi ko eni Sea. Ka ko 'eku fokotu'u atu 'oku 'i ai mo e 'isiu pehé ni 'a e motu'á ni. 'Oku faka'apa'apa pē au ka nau 'ilo 'e au ia 'a e pelepelengesi pehé ni Sea pea u fili au ke u 'alu 'o kole ki he Minisitā, 'omai mu'a ha 'ofisa mei he Potungāue Kelekelé ke ngāue mo e kāingá ke solova hangatonu e 'isiu ko ia ki he kelekelé pea na'e tali ai he 'Eiki Minisitā Sea.

Ka ko 'eku poini 'a'aku ia 'oku 'i ai e *timeframe* ke 'oua mu'a 'e tētē hono tukú kae foki mai kae 'ave kae talamai ha taimi 'e ngalingali 'e foki mai. Hangē pē ko e me'a mai 'a e 'Eiki Palēmia mo e Pule'angá 'o lipooti mai 'a e ngaahi me'a 'oku hoha'a atu ki ai 'a e kaingá 'o lipooti mai 'aneuhu, me'a pehē. Ke mahino 'oku teke pē 'a e kaveingá ke 'alu 'o a'u Sea kae 'oua mu'a ke hangē pē ha panatolo mo ha ki'i fo'i *band aid* fakataimi pē pea tu'u ai. Kae 'i ai 'a e 'amanaki 'a e kakaí ko e a'u ki he 'aho me'á, 'e 'omai e tali pau. Pea kapau 'e a'u ki ai 'oku te'eki ke solova 'oku 'i ai pē mo e toe taimi. Ko e fokotu'ú atu ia ke tānaki atu ki ai Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai, 'Eiki Palēmia.

Poupou Palēmia fai ngāue ke solova tohi tangi mei 'Eua kae 'oua 'ai ha taimi pau koe'uhi ko e ngaahi me'a fakakelekele

'Eiki Palēmia: Sea, mālō Sea e ma'u faingamālié. Tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō. 'Oku ou poupou pē ki he me'a ko eni na'e me'a atu 'aki 'e he Minisitā Fonuá kae 'uma'ā e Tokoni Palēmia, ke fai ha, fakahoko atu e talanoá. Ko e me'a pē ki he *timeframe* he ko e me'a fakalao foki ia he kelekelé 'oku 'i ai 'ene, hono, 'a e *process* ia pe ko e founa ngāue. Na'a palōmesi atu ia 'oku te'eki ke kakato e me'á pea pehē ia 'oku 'ikai ke mau fai ki he'emaui palōmesi. Ka 'oku ou 'ilo pē 'e au ia ko 'Eua 11 ia 'i he'etau hū mai 'i Nōvemá 'e toe me'a mai pe ia 'o fakahoko, ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai 'ene tohi tangi 'i he'ene feme'a'aki pea mo e 'Eiki Minisitā. 'A ia ko 'eku 'uhingá pē 'a'aku ia, ko u poupou au ke fai e ngāue ke solova eni. Ka ko e me'a ko ē ki he 'ai ha *timeframe* ko e 'uhingá kae tuku ke

tau'atāina 'a e laó ia mo e founa ko iá. Ko e 'uhingá ka tau 'unu'unu atu ai pē kimu'a. Pea ko e 'ai pe ia kapau 'oku fakafiemālie pe ia ka tau hoko atu 'o hangē ko e fokotu'u 'a e Minisitā pea mo e Tokoni Palēmiá.

Sea Komiti Kakato: 'E lava pē 'o lipooti mai hatau hū mai ko ení, ko e hā ha ki'i konga kuo kamata e ngāué ki ai.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea.

'Eiki Palēmia: Ko u tui 'e lava lelei pē e 'Eiki Minisitā pea mo e 11 pea na toki fakahoko mai 'a e tu'unga 'oku fai ki ai 'oku a'u ki ai 'enau feme'a'akí.

Sea Komiti Kakato: Ko hotau talá ē kau Fakafofonga.

Mateni Tapueluelu: Fiemālie pe au 'Eiki Sea ki he me'a 'a e 'Eiki Palēmiá, koloa pē ke mahino 'e 'i ai 'a e *progressive report* pea mea'i pē 'e 11 mo fiemālie.

Mo'ale Finau: Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Mo'ale Finau: Sea fakatapu atu ki he Feitu'u na.

Sea Komiti Kakato: Ha'apai 13.

Fokotu'u Ha'apai 12 ki he Pule'anga ke ngāue fakavavevave ki he tohi tangi mei 'Eua

Mo'ale Finau: Sea 'oatu pe ki'i fakakaukau ko 'ení. 'Oku ou tui 'Eiki Sea 'oku tau vakai kotoa ki he laumālie 'o e tohi tangi. Pea ko e 'i he tui 'a e motu'á ni Sea, ko 'ene hiki eni 'e he tangi 'a e mahino ko ení ke tau 'unu ki ai faka-Fale Alea 'Eiki Sea. Mea'i pē he Feitu'u na 'Eiki Sea he taimi lahi, 'osi pē tangi pea 'oatu pē 'o tuku atu pē he tēpilé pea 'ikai ke 'i ai ha tali pau ia. Ka 'oku hanga he 'e fakaikiiki mai 'e he kāinga 'Euá 'Eiki Sea 'enau faingata'a'ia 'o ne hanga 'o tongi mai ki hotau lotó ko e kau taki 'a e fonuá ni ke tau toe tokanga ange ke fakapapau'i. He 'oku lahi pē ngaahi me'a hē na'e mei lava pe ia 'o *get rid* 'o 'ikai ke hoko. Ka 'oku hoko 'Eiki Sea 'ikai ke toe lava fai ha foki kimui.

Kuo hoko ko e, ko e fakakaukau 'a e motu'á ni 'Eiki Sea ke tau hanga mu'a 'o fakasi'isi'i ha hoko ha toe me'a 'oku malava pe ia ke fakalelei'i ke 'oua na'a hoko. Hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e Minisitā Fonuá 'oku mo'oni, he ko e kelekele Pule'anga ē pea na'e 'i ai mo e kakai na'e nofo. Kapau te tau tālanga hē 'Eiki Sea te tau 'alu tautolu ki ha fa'ahinga aofangatuku 'e fai e fetō'aki.

Ko ia ai 'oku ou fokotu'u atu Hou'eiki Pule'anga, mou ngāue fakavavevave ki he keisi ko ení he 'oku 'asi mai mei loto 'a e mafatukituki 'o e ngaahi maumau 'oku hoko 'Eiki Sea, 'ikai ke toe lava ia 'o fakafoki. Ko ia 'i he 'ene pehē 'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u atu au ki he Pule'angá neongo 'oku 'ikai ke mou talamai *spell out* mai ha *timeframe* pau. Pea 'oku 'i ai pē mo'oni ai he 'oku 'i ai 'a e lao ke fakatonutonu pea mo e ngaahi fakatonutonu. Kae *at least* pē ke 'omai ha me'a 'e fakafiemālie ki he fanongo 'a e kakai e fonuá 'Eiki Sea pea mo e fa'ahinga tangi ko ení 'Eiki Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. ...

Taimi: 1150-1155

Sea Komiti Kakato: ... 'Eua 11.

Kole 'Eua 11 ke fakakau mai ngaahi potungāue felāve'i he tohi tangí 'i he fengāue'aki ko eni Pule'anga

Taniela Fusimālohi: Sea ko u fakamālō pe au ki he ngaahi fakamatalá ka ko e me'a eni 'oku ou tokanga ki ai. 'Uluakí na'e 'i ai pē 'eku faka'amu 'e, 'oku 'ikai foki ke me'a heni 'a e 'Eiki Minisitā ko ē ki he Vao'akaú he na'e 'i ai honau fatongia. Ko u tui na'e tuhu'i he aleapaú pea mo e laó ko e hā e ola kovi hono tā e 'akaú 'oku toe mo e fetongi ko eni 'o e 'akaú. Ka ko u faka'amu pē 'i he ngāue ko eni 'e fakahokó ke kau mai ha talanoa mei he potungāue ko eni he nau fakalave atu pē ki he 'Eiki Minisitā pea na'a ne pehē, 'io 'oku 'i ai 'enau lipooti 'anautolu ki he me'a ko eni 'oku hokó. 'A ia ko e taimi ia na'e kamakamata ke mahino mai 'a e ngaahi *issue* ko eni.

Ko hono uá pē Sea 'oku ou faka'amu pē ki he Potungāue Mo'uí pea mo e Poate Vaí ke nau sio mu'a he vave tahá ki he tafa'aki ko eni 'o e fana 'o e vaó pe ko e hā 'a e me'a 'oku ala hoko aí. Sea na'a ku lele atu au ki 'Eua 'i he ngaahi ta'u ko eni kimuí ni pea mo e kau ngāue mei he *World Bank* 'o mau tesi e vai 'i he uafú 'o 'ohake ia 'oku 'asi ai e ngaahi me'a ia ko eni. 'A ia ko e 'ohifo 'e he vaí ki he tele'á 'o 'omai ai ki he uafú. Na'e 'ohake e me'a ia ko iá 'oku 'asi ia ai.

Ko hono tolú Sea ko 'eku, ko e 'uhinga ko eni ko ē na'a nau hiki ai ki he potu faingata'á ...

Sea Komiti Kakato: 'Io Minisitā Mo'ui, me'a mai.

Fakamanatu Pule'anga 'i ai pe tu'utu'uni e Laó malava ta'ofi 'aki fana vao uesia ai ma'u'anga vai 'Eua

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea ko e ki'i fie tokoni atu pē ki he fehu'i ko eni ki he Potungāue Mo'uí kapau 'e tali. Sea ko e, fakamālō 'aupito 'oku hangē pē ko e me'a ko ia kuo tau fanongoa. 'Oku 'osi mahino'i 'aupito e tali lelei 'o e tohi tangi ko eni pea 'oku ou tui ko e totonu pē 'a e kakaí ke nau tohi tangi mai ki ho Fale 'eiki. Pea ko 'eku fakamanatu atu pē 'a'aku ia ko e ki'i fakahoha'a pē 'a'aku ia ki he, 'oku 'osi 'i ai pē 'etau lao ki he *Public Health Act* na'e 'osi fakapaasi pe ia he 'e he Fale 'eiki ni. Pea ko hono mo'oní ko 'eku toki lave'i pē eni ia 'e au 'i he tohi tangí 'oku fai e fanavao, 'oku 'i ai e tukuaki'i 'oku fai e fanavao 'i he ngaahi 'elia 'oku tānaki mei ai 'a e vai ki he ma'u'anga vai 'a 'Euá.

'Oku 'i ai pē foki e, 'a e tu'utu'uni ia 'a e Laó kapau 'oku fakatokanga'i 'e ha taha 'a e ngaahi me'a pehē pea lipooti mai ki he potungāue ke mau hanga 'emautolu 'o 'oatu e tu'utu'uni ke ta'ofi. Faingofua 'aupito pe ia. Pea kapau 'oku 'i ai ha taha 'oku leangata'a ki ai 'oku 'i ai mo e, mo e tohi kole ki he Fakamaau'angá ke ne 'omai e tu'utu'uni ke ta'ofi. 'A ia ko 'eku fakamanatu pē 'a'aku ia ki he Hou'eiki ko eni 'oku nau fakahū mai 'a e tohi tangí 'oku 'osi 'i ai pē ngaahi me'angāue ke fai 'aki hono fakatokanga'i hono tauhi ko ia 'o e ma'u'anga vai 'a e kakaí. Pea ko 'Eua ko 'eku ma'ú ko e kau ia he ma'u'anga vai lelei taha he taimi ni, 'oku

‘ikai ke toe, ‘ikai ke toe pelepela he taimi ko ē ‘oku ‘uha aí. Ka ‘i he taimi tatau ‘oku mahu’inga ‘aupito kapau ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku ne fai ha fanavao mo ngāue’aki ha ngaahi kemikale he ngaahi ‘elia ko ení ‘oku tonu ke ta’ofi. Pea ‘oku faingofua pe ia Sea, ‘ikai ko ha palopalema ia. Ka ‘oku ou faka’amu au kapau na’e ‘omai kiate kimautolu kae ‘oua ‘e, ko e ‘uhingá ke mau ‘ilo ki ai ke fai ha tokoni ai. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Fokotu’u ‘Eua 11 ke kau he talatalanoa ki ha totongi huhu’i ngaahi ‘api uesia he tohi tangi ‘Eua

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko e kongā hono uá kapau ko ia ko e, ke fai ha sio ki ai. Ko e kongā ko ē hono uá fekau’aki ko eni pea mo e mahu’inga ke fai ha talanoa mo e kautahá ki he huhu’í. Ka ‘oku ou faka’amu pē ko e ngāue ko ē ‘e faí ‘e a’u atu ki ha tu’unga ‘oku ou kau atu ha talanoa mo e kautahá ki ai ke nau, ke fai ha femahino’aki ai.

Sea ko e faka’osí ‘oku loto pē ke fakapapau’i ange ‘a e founa ngāué ki he me’á ni pe ko e hā e founá. ‘E loto nai e Pule’angá ke ‘i ai ha *taskforce* fakapotungāue ke nau ngāue ki he ngaahi ‘isiu he ‘oku tekinalé pea lipooti mai pe ia ki he Pule’angá pea ‘omai ki heni. Pea kapau ‘oku pehē ke u kau atu ki he ngaahi fakatahá pea u kau atu pea mo ha Fakafofonga mei he kakai ko ē ‘oku nau fai e tohi tangí. Koe’uhí ko e lēvolo faka-Minisitā ‘oku ‘ikai ke u tui ‘e fai ha ngāue fakatekinikale ai.

‘Eiki Minisitā Fonua: ‘E Sea ko u ki’i tokoni pē ki he Fakafofongá. Ko e ngāue ia ‘a e Potungāue ‘a e motu’á ni pea ‘oku ‘ikai ke fiema’u ha va’a fakatekinikale ‘i tu’a he ‘oku ‘i ai pē ‘ū tu’utu’uni ia ‘a e potungāué ‘i he Tafa’aki ‘o e vaí, Tafa’aki ‘o e Siolokí, Tafa’aki ‘o e Vevé mo e ‘ū ngaahi me’a kātoa ko iá. Ka ko u kole au ki he Fakafofongá fiemālie ko eni ‘oku fakatokanga’i he ‘Eiki Palēmiá mo e tēpile ko ení. Pea ko u poaki’i atu ai pē ho pepa tohi tangí, te’eki ai ke paasi ‘oku vave ho’o taimí ke u lele mo ia ke fai’aki e ngāue ‘a e potungāué ‘ene hoha’a ‘oku fai he tohi tangí. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki kapau he ‘ikai ke tau tali e me’a ko ení ko e me’a pē ‘e hokó ko ‘etau mālōlō pe ko ‘etau hoko atu ‘a e feme’a’akí ‘i he ‘isiu ko ení. ‘Osi ‘omai e tu’utu’uni ‘e he Seá ki he motu’á ni ko e toe miniti ‘e 5 pea tau foki ange leva. Ka ko u vakai ki he tohi tangí ‘oku ofiofi ‘etau pālotí ka ‘oku mou kei tipeiti pē. Hā e me’a ‘e faí kau Fakafofonga. ‘Oku ‘ikai ke tonu ...

<001>

Taimi: 1155-1200

Sea Komiti Kakato: ... ke fakamālohi’i kimoutolu, fai he loto fiemālie.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku ou tui pē kapau te tau ki’i toloi atu ‘etau taimí, ko u tui he ‘ikai ke toe fu’u lahi ha ngaahi me’a ia ‘e toe, ‘i ha’atau foki mai. ‘E vave pē koe’uhí kuo tau ofiofi tautolu ki he ...

‘Eiki Palēmia: Sea. Kole ange ki he Fakafofongá ke ‘oua ‘e tuku e faingamālie ke malanga’aki. Ko eni ‘oku ‘oatu ‘e he Pule’angá e faingamālie, ‘oku ‘ikai ke fa’a ‘oatu ia. ‘Oku fa’a talaatu pē, ‘omai pea mau toki fai ‘e kimautolu, ko eni ‘oku ‘oatu e faingamālié. ‘Oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pe ko e toe me’a fē ‘e toe ala toe *offer* atu he Pule’angá. Ko e faingamālie ko iá

ke ha'u mo nau feme'a'aki, ko e 'Eiki Minisitā 'e tataki ai mo 'enau potungāue. Ko e 'uhinga pē ko e tokoni atu pē he ko 'etau taimi pē. 'Oku me'a pē foki 'oku tokanga ki ai mo 'Eua 11.

Sea Komiti Kakato: Ko u vakai 'oku mo toko ua. Mahalo 'e sai ange, kapau 'e hoko atu ho'omo feme'a'aki 'e fakafoki mai leva 'a Tongatapu, kuo 'osi e taimi 'a Tongatapu 7 miniti 'e 15. Tau liliu 'o Fale Alea.

(Na'e liliu 'o Fale Alea.)

'Eiki Sea Le'ole'o: Tolo e Fale Alea ki he 2.

(Na'e toloi 'a e Fale ki he 2 ho'atā.)

<001>

Hū Fale Alea he 2:00

Taimi: 1400-1425

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki he ho'ataa ni ko e hangē na'a tau feme'a'aki ki ai 'aneuhu. Ko e ongo lao ko eni na'e fai ki ai e feme'a'aki kuo paasi he Komiti Kakato. Kole ki he 'Eiki Sea e Komiti Kakato ke fakakakato ia ka tau toki hoko atu.

Lipooti Sea Kōmiti Kakato ngāue kuo lava 'i he Komiti Kakato

Lord Tu'ilakepa: Mālō 'Eiki Sea Fale Alea, tapu atu ki he Feitu'u na, tapu atu ki he Tokoni Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Kapineti, Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā 'a e kau Fakafofonga 'a e Kakai 'o e fonua 'Eiki Sea.

Sea lipooti atu e ngāue 5.1. 'A ia ko e Lao Fakaanganga ke Fakatonutonu ki he Ngaahi Talatalaaki Hia 2024 'Eiki Sea tali ia 'oku 'ikai ha toe fakatonutonu, 5.1.2 'a ia ko e fika 2/2024. Lao Fakaanganga ke Fakatonutonu ki he Lao Konisitūtone 'o Tonga 2024, tali 'a e lao ko eni ha toe fakatonutonu 'ikai ke toe 'i ai ha fakatonutonu 'Eiki Sea. Tuku atu ki he Feitu'u na ke fai ha'o tu'utu'uni 'o hangē ko ia ko e angamaheni he tu'utu'uni ki he lao pea mo e Konisitūtone fokotu'u atu Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō, kole atu Hou'eiki ke tau fakakakato ia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ki'i kole atu pe mu'a.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a mai.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ke tukuhifo ki 'anainai ange 'oku te'eki ke kakato mai 'emau tēpile Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a ia 'oku pehē atu ke mou mea'i e me'a ko e taimi.

Mateni Tapueluelu: Sea ko u kole atu au kātaki Sea tapu mo e Feitu'u na na'e 'osi me'a mai e Feitu'u na ki he 'etau polokalama ngāue, ko 'etau foki mai pe kuo lipooti hake e lao ko ē 'oku tali, fokotu'u atu ke hoko atu Sea mālō.

Paula Piveni Piukala: Ke vakai fakalelei pe na'a ko e kau tama 'oku tuai mai 'oku 'ikai ke nau loto ki he fo'i lao.

'Eiki Sea Le'ole'o: Sea ko 'etau feme'a'aki pe tautolu. Na'e 'i ai e me'a na'e tokanga mai ki ai 'a e Fakafofonga koe'uhi mahino pe ko 'etau 'aho faka'osi eni. Pea ko e me'a pe fekau'aki mo e mo'ui 'oku si'i fakaongo mai e kainga ko ia pe ko e ha. Neongo 'oku 'i ai e ngaahi founa ngāue mo e ngaahi me'a pehē, ka 'oku 'i ai e 'amanaki pea 'oku fiema'u pe ke 'omai ha fakamatala mei he Pule'anga pe 'i ai ha tokoni. He ko e me'a ko eni 'oku pau ke fakahoko he ko 'etau fakaheka pe ha fa'ahinga me'a pehe ni kuo pau pe ke tau alea'i. Kae tuku pe au ki he Fakafofonga 10 'o Tongatapu ke ne 'oatu mu'a na'a tokoni mai ai e 'Eiki Minisitā Mo'ui pea mo e Tokoni Palēmia mo e Palēmia ka me'a mai ke si'i hoha'a ko eni 'a e si'i fa'ahinga ko eni 'oku fai e feinga mo'ui pea 'oku ... ka ke me'a mai mu'a 'e Tongatapu 10.

Fakatangitangi Tongatapu 10 ki ha tokoni ki he toko tolu 3 nau fakahemata 'i Fisi ko e feinga ki he mo'ui he faito'o taialasisi

Kapelieli Lanumata: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu pea mo e 'Eiki Tokoni Palēmia, Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti, fakatapu ki he Hou'eiki Nōpele 'o 'Ene 'Afio pea pehē ki he kaungā Fakafofonga. 'Eiki Sea ko u fakamālō atu he faingamālie pea hangē pe ko e me'a e Feitu'u na ko 'etau 'aho faka'osi pe eni he fakahoko fatongia ho Falé pea tau toki foki mai pe 'o hoko atu e ngāue e Fale 'Eiki ni 'i he uike faka'osi 'o Nōvemá.

'E Sea ko e faingamālie ia na'e tuku mai he 'Uluaki Fā ka ko e La'ā kuo Unga Fonua Tupou I ki hono kakai pea mo e Fale 'Eiki ni ha ngaahi me'a 'oku nau tokanga ki ai...

<003>

Taimi: 1405-1410

Kapelieli Lanumata: ... ki he fonuá pea mo e anga hono tataki 'oku fai he fonua 'a Tupou 'a e faingamālie kiate kiate kinautolu ke 'ō mai honau le'o ki he Fale ni fakafou mai 'i he ngaahi tohi tangi.

Pea 'oku 'i ai 'etau lea 'oku taka "ko e me'a ongo "ka ko e tama tangi mai" talanoa pe ki ai e Folofola ia 'oku 'i ai ha foha te ne kole ha mā pea 'oange ha maka. Pea ko e 'uhinga ia e fakatangitangi atu ki he Feitu'u na Sea pea mo e Fale 'Eiki ni 'a hotau fanga tokoua pea mo 'etau fanga tuofāfine 'oku nau fokoutua 'i he ngaahi fonua mulí pea 'oku nau lolotonga tofanga he faingata'a fau. Pea ko e tangi eni 'oku fai mei he até ha tokoni ke fai kiate kinautolu.

Sea 'oku 'i ai e toko tolu 'oku nau lolotonga fokoutua atu 'i Fisi he taimi ni 'oku nau fakakaungatāmaki 'i he polokalama ko ia *dialysis*. Ko e tokotaha 'iate kinautolu na'e fakahoko fatongia 'i he Potungāue Mo'ui 'i he ta'u lahi. Pea ko e tokotaha ko ení ko u kole pe ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui ke laumālie lelei pe 'o fai ange mu'a ha tokoni mai ki he 'isiu ko ení. Mahino pe ki he motu'a ni 'a e founa ngāué 'a e tu'unga na'e 'i ai e tokotaha ni. Ka ko e faka'amu ia pea mei he ongomātu'á pea mo e fāmilí he 'oku te'eki pe ke mahino kia nautolu a'u pe ki he 'aho ni, pe ko e hā e ngaahi makatu'unga na'e tuku ai 'a e tokotaha ko eni kitu'a.

Mahino pe e ngaahi founa ngāue ‘a e Pule’anga ‘a e kau sevāniti sivile ‘oku ‘i ai pe taimi fakangatanga ki he ‘enau *sick leave* pea ka ki’i fuoloa atu te nau ngāue’aki ‘enau ngaahi *annual leave* pea malava pe ke kole mo e ngaahi *leave without pay*. Ka ko e tokotaha ni Sea na’e toki ma’u pe ia ‘e ia mo e fāmili ‘a e fakahoko ange pea mei he taha e kau ‘ofisa ma’olunga pea mei Falepa’angá na’e ‘osi tuku ia kitu’a pea mei he ngāue fakapule’anga he ‘aho 1 ‘o Sepitema ‘o e ta’u 2023.

Ko e tokotaha ko ení ko hono hingoa ko ‘Isileli Kakala Ve’a ‘o Kolongá pea na’e fakahoko fatongia ‘i he Va’a *Rehabilitation* ‘i he Falemahaki Vaiolá. Ko e tokotaha ko ení hangē ko ‘eku lave ki ai pea ‘oku ‘i ai mo e toko ua kehe ko e ‘isiu ia hono uá, ‘oku nau kau fakataha ‘i he polokalama *dialysis* ko ení ‘i Fisi.

‘E Sea ko e fakahoko mai ko e fo’i taimi kotoa pe ‘e fai ai ‘a e polokalama *dialysis* ko ení pe ko e fakafetongi ‘o e totó hūfanga he fakatapu ‘oku fakafuofua ki he pa’anga ‘e 450 Fisi ki he fo’i fakamole fetongi tu’o taha. Pea ko e fakamole lahi ‘oku nau fai ‘i he’etau fonua kaungā’api ko ení, ‘ikai ngata pe he fakamole fakafaito’o kae pehē foki ki he fakamole ‘i he nofo’anga mo e me’atokoni pea mo e ngaahi fakamole kehekehe pē. Ka na’e ‘osi kau atu pe motu’a ni ia ‘i he tokoni ki he tokoua ko ení pea pehē ki he tuofefine ko ení ‘i he tokoni holo pe he fanga ki’i mama’anga kava, ‘ikai ke ngata pe he ngaahi mama’angakava fakafāmili pea pehē ki he mama’angakava pe ‘o e koló. Ko e tokoni pe ki he ni’ihi ko ení fakasēniti ki he ngaahi fakamole ko ení he ko ngaahi fakamole lahi ‘aupito.

Ko e makatu’unga ia Sea ‘a e fakatangi ‘oku ‘oatu. Ko e tokotaha ko ení ‘oku ou lave ki ai pea mei Kolonga pea ‘oku ‘i ai pea mo e tangata’eiki pea mei Ma’ufanga. Pea ko e fika tolú ko e ki’i kaunanga ko Vika Tongatoutai pea mei Lapaha. Mahino pe kiate au Sea ka faifaiange kuo fai he Pule’anga ha tu’utu’uni ke fai ha tokoni pea ko u tui ko e hokohoko atu mo kinautolu ‘amui ange he ‘ikai ke tau ‘amanaki ke tōnoa te tau feinga pe ke *fair*. Ka ko e fakahoko mai na’e ‘osi faitohi mai pe ‘a e toko tolu ko ení tā tu’olahia ‘o fai e kole ki he ‘Eiki Palēmia honau...

Taimi: 1410-1415

Kapelieli Lanumata: ...faingata’a’ia mo e takavaha ‘oku fai he fonua muli. Ka na’e te’eki pe fakahoko ange ha tali kiate kinautolu pea mo e faingata’a’ia ‘oku nau tofanga a’i. Pea ko e anga ia ‘a e tautapa ‘oku fai fakafofonga atu e tuofefine ko ení mo e tu’unga mātu’a, pea mo e fāmili ‘a e faingata’a’ia ‘oku nau tofanga ai ke fai ange mu’a ha tokoni. He ‘oku ongo kiate kinautolu ‘a e fakahemata ‘oku fai ko e feinga ki he mo’ui. Pea ko e fonua muli ‘oku fakahoko ai ‘a e fakahoko fatongia ko ení. Pehēange mai na’e ‘osi lava ke tu’u ‘etau fale *dialysis* nau toe me’a mai pe ki he fonua ni fakahoko ai ‘a e ngaahi fiema’u ko ia, pea si’isi’i leva e ngaahi fakamole ‘e fai ki ai.

Ko e fakatangi ia ‘oku fai atu kole ai pe ki he ‘Eiki Minisitā ke fakama’ala’ala mai mu’a e ‘isiu ko ení ki he tokotaha ko ení. Pea laumālie lelei pe ‘Eiki Palēmia ‘o vakai ange mu’a ki he fakatangi ‘oku fai mai ko ení pea mo hotau fanga tokoua pea pehē ki he tuofefine ko ení nau si’i fokoutua atu ‘i Fisi fuoloa ta’u mai ení mo e feinga mo’ui ‘oku fakahoko pea mei ai. Ko e kole ia ‘oku fakahoko atu Sea fakamālō atu e faingamālie.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō Fakafofonga pea ‘oku hangē pe ko e me’a ‘a e Fakafofongá Hou’eiki tautefito ki he Hou’eiki Pule’aga. Na’e me’a ange pe ‘o ma pōtalanoa ki ai ‘oku mahino ‘aupito pea ko e me’a pe ‘oku ‘ai ke fakahoko atu. ‘Oku mahino kiate au ‘a e ...ko e lakanga mamafa mo mafatukituki ‘amoutolu ‘a ení ko ē ko ē ‘oku me’a atu ma’u pe kakai tatau pe Hou’eiki ko

eni e Pule'anga, na'e fili mai homou ngaahi vāhenga 'a e si'i fakatangi atu 'a e kakai ia 'i he ngaahi me'a kehekehe. Ka ko e mahalo ko eni 'omai ki heni ke mai ha tali, he 'oku mahino pe hangē pe 'oku ne 'osi me'a atu mahino e ngaahi tu'utu'uni ngāue mo e ngaahi me'a. Ka ko e hoko mai e ngaahi mahaki fakasino, 'oku 'ikai ke tau pule ki ai ke 'omai ha tali he 'oku mahino pe ko 'etau fakaheka pe ha fakamole ki hotau umá mo e fakamole mo e fonua ki ha'atau lava tokoni'i ha ngaahi me'a pehe ni, kuo pau ke heka ia ko e fakamole ka hoko mai, ka hoko mai kae 'oua leva kuo tu'u e me'a ko ia.

Pea ko e me'a kuo pau ke fakakaukau'i lelei ko e hā ha tokoni ke fai. Pea ko e me'a 'oku si'i fai atu ai e fakatangi ke nau talanoa'i pe 'oku 'ikai ko e ...mahu'inga pea si'i tokanga mai e fāmili ko eni ke 'oatu ko u tui ko ha tali 'e 'oatu me'a 'oku tu'u ai e Pule'anga ko eni mo 'enau fakakaukau ke mahino. Pea 'oku 'i ai mo e fa'ahinga 'oku nau hoko atu mo e teuteu, 'oku 'i ai mo e fa'ahinga 'oku nau si'i lolotonga feinga atu nautolu 'i muli he fakamole pe 'anautolu, kae mahino ha fa'ahinga founa ko u tui pe 'e mahino ke 'omai ha tali pea mei he Pule'anga ki he fekau'aki mo e me'a ko eni. He kuo 'alu ia ke lahi 'a e me'a ko eni ko e *dialysis* ki he fekau'aki mo e fokoutua kofua. Ka ke me'a mai 'Eiki Minisitā Mo'ui.

Tali Pule'anga ki he fakatangi fekau'aki mo e kole tokoni ki he kau taialasisi Tonga 'i Fisi

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō 'aupito Sea pea ko u fakamālō atu ki he lipooti ko eni pea 'oku 'i ai 'a e kaungā ongo'i 'ofa 'aupito ki he'etau kakai faingata'a'ia ko eni Sea, he 'oku mahino 'aupito si'i 'enau si'i feinga ke ma'u mo'ui 'i he taha 'o e ngaahi founa 'oku 'ikai ke tau a'usia 'i Tonga ni. Pea ko e 'uhinga lahi pe foki ia na'e lave pe ki ai e Fakafofongá 'uhinga lahi ia 'oku 'osi 'i ai 'a e fakapapau mo e feinga mālohi 'a e Pule'angá kae 'uma'ā 'a e potungāue ke feinga'i ke tu'u ha'atau *unit* 'i Tonga ni. He 'oku 'ikai ke ngata pe 'i he toko tolu ko eni 'i Fisí, ka 'oku toe 'i ai mo e tokolahi ia 'i he ngaahi fonua 'i Nu'usila kae 'uma'ā 'a 'Amelika. 'Oku nau nofo ai 'o ma'u monū mei he ngaahi faingamālie 'oku 'ikai ke a'usia 'e he kakai ko ia 'oku nofo 'i Tonga ni. Pea ko u tui 'oku mou 'osi mea'i pe 'e moutolu 'osi 'i ai hotau ngaahi fāmili mo hotau ngaahi maheni 'osi mole e mo'ui ia. 'Osi mole e mo'ui ia ko e 'uhingá ko e 'ikai ke tau maa'usia 'a e fa'ahinga tekinolosia ko eni ke tau lava 'o tu'u pe 'i Tonga ni.

Ko e tu'u he taimí ni ko e ngaahi alēlea kuo fai mo e kulupu ko ia mei 'Amelika 'oku nau feinga mai ke fokotu'u 'a e *unit* 'i Tonga ni. 'Oku 'i ai 'a e feinga mālohi 'aupito ke lava 'o fakahoko e ngāue ko eni 'i he ta'u ni. Pea na'e lahi pe 'a e ngaahi tolotoloi holo he na'e faka'amu foki ke tu'u 'i Sepitema pea toloi mai ka ko eni kuo 'osi 'i ai e fanga ki'i me'a, 'asili foki 'oku lahi e fanga ki'i me'a fakatekinikale Sea...

<003>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... 'Osi kamata hono ako'i 'a e kau neesi mo e kau toketā 'a ia 'oku fai pe 'enau ako 'i he *zoom, zoom meeting* pe ko ē he *internet* he 'oku fiema'u ke fai 'a e fo'i ngāue ko ia, fiema'u ke ai e ngaahi *equipment* ke 'omai ki heni ke mahino, he ko e alea ko ia mo e kautaha ko eni te nau tokanga'i e fo'i *system* ko eni he 'ikai toe si'isi'i hifo he ta'u 'e 10 'enau hanga 'o tokanga'i. Pea 'oku fiema'u ke 'ai ke mā'opo'opo 'aupito 'a e ngaahi fealealea ko ia mo e ngaahi femahino'aki he ngaahi kupu kehekehe 'oku teuteu ke fokotu'u mo fakalele ke fakalele 'oku sai.

Ko e tokotaha ko eni na'e lave ki ai 'a e Fakafofongá fekau'aki pehē na'e tuku kitu'a. 'Oku 'ikai ke ai ha'aku ma'u ki ai, ka ko u tui 'oku mou mea'i pe ko hono tokanga'i ko ia e kau ngāue 'oku fakafou pe 'i he Lao ko ia ki he Tokanga'i e kau Ngāue 'a e *Public Service Act*. 'A ia 'oku 'i he tafa'aki ko ia. Ka te u muimui'i pe, pe ko e hā e 'uhinga. Ko u tui pe 'oku 'i ai pe hono 'uhinga fakalao 'o e ngaahi tu'utu'uni na'e fai ki ai, ka 'oku 'ikai ke a'u mai e foki e me'a ko ia ki he motu'a ni. 'Oku ngata pe ia 'i he mafai 'o e *CEO* fakataha mo e komiti pe. 'Oku 'i ai e komiti 'oku nau hanga 'o tokanga'i 'a e ngaahi makatu'unga hono fakahoko atu ha ngāue ha taha pe kuo taimi ke *resign* pe fakanofu mei he ngāue. Ka 'oku tonu ke 'i ai hano makatu'unga pau pea 'oku meimei 'oku 'i ai 'a e kau 'ofisa fakalao ke nau hanga 'o siofi ke mahino 'oku tonu ma'u pe 'a e ngaahi ngāue ko ia.

Kaikehe ko e ki'i tali nounou ko ia he taimi ni Sea. Ka 'oku hangē pe ko 'eku lave 'anenaí na'e 'uhinga foki, he 'oku 'i ai pe mo e ngaahi, 'ikai ke ngata pe he *dialysis*. 'Oku 'i ai pe mo e ngaahi founa na'a ku lave 'aneafi ki he komiti ko ē 'oku nau fakatokanga'i 'a e ngaahi tau pehē pe ko e ngaahi *conditions* pe hūfanga he fakatapu pe ko e ngaahi makatu'unga ke tali ai ke 'ave ki muli. Pea 'oku 'osi 'i ai pe hono ngaahi Tohi Tu'utu'uni *Guidelines* pea 'oku tokanga'i pe he komiti. Pea 'oku 'ikai ke ngata pe ia he *dialysis*, ka 'oku kau ai tau pehē kapau ko ha taha 'oku fiema'u ke fetongi hono kofuua, tafa fetongi kofuua. 'Oku 'ikai ke kau mo e fetongi 'okani ia ai. Ko hono 'uhingá pe na'e 'i ai pe hono ngaahi makatu'unga 'o e 'uhinga 'o e 'ikai ke kau, hangē ko e tafa fetongi mafu, mahalo 'oku mou mea'i pe moutolu 'e 'i ai pe ngaahi fokoutua ia 'e ala mo'ui kapau 'e tafa fetongi mafu, pe tafa fetongi kofuua. 'A ia ko e ngaahi 'elemēniti ia mau toe hanga 'o siofi fakalelei ange he taimi ko ē 'e tu'u ai 'a e *dialysis* pea toe fai hano siofi 'a e *dialysis*.

He 'oku 'ikai ngata pe, ko e *dialysis* foki ko e ki'i kongá pe, ka 'e 'i ai e tu'unga ia 'e fiema'u ia ke nau fetongi kofuua. 'A ia ko e ngaahi fakakaukau ia 'oku fiema'u ke fakamā'opo'opo 'a e halafononga 'e fou ai ha taha 'e *dialysis*. 'ikai ke ngata pe he *dialysis*, fiema'u ia ke, tau pehē pe kapau ko ha taha 'oku ki'i ta'u si'i, he 'ikai ke *dialysis* ia a'u ai pe ki he'ene pekia. 'E fiema'u ia ke ai hano fo'i kofuua. 'A ia ko e ngaahi 'uhinga ia Sea 'oku fiema'u ke fakamā'opo'opo e ngaahi halafononga ko ia ko e 'uhinga ka tau toki lava 'o ma'u ha fakafuofua lelei ke tau hokohoko atu'aki he kaha'u. Ko e ki'i tali nounou pe ia Sea mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō 'Eiki Minisitā, Fakafofonga ko e tali ē kuo 'omai pea 'oku mahino tau lotu pe ke lahi ke vave mai 'etau *dialysis* pea ko e hangē pe ko ena 'oku ke me'a mai.

Kapelieli Lanumata: Mālō Sea ko u fie fakamālō atu pe ki he 'Eiki Minisitā he me'a mai ki he 'isiu ko eni. Ko u faka'amu pe ke hangē ko e me'a ko ē na'e me'a mai he Minisitā ke fai hano muimui'i 'a e ngaahi makatu'unga ko ē na'e fai ai 'a hono *dismiss* 'a e tokotaha ko eni. Ko u faka'amu pe 'e fai 'e laumālie lelei pe 'a e Minisitā ke fai pe mo ha fakatalanoa ki he tokotaha ko eni he taimi ko ē te ne muimui'i ai ke mahino pe 'a e ongo fo'i tafa'aki lōua 'oku fai pe 'a e femahino'aki he tafa'aki ko ia ke tūkungamālie pe.

Ka ko e taha foki ia e me'a na'e tokanga atu ki ai e motu'a ni Sea 'a e kongá hono ua 'a e kole ko ē na'a nau 'osi fakahoko mai ki he 'Eiki Palēmiá pe 'oku 'i ai nai ha fa'ahinga tokoni fakaepa'anga, pe ko e hā pe ha fa'ahinga tokoni 'e fai kiate kinautolu mahino pe...

<003>

Taimi: 1420-1425

Kapelieli Lanumata: ... hangē ko e fakamalanga ‘a e Feitu’u na Sea, *at least* ha ki’i fo’i *one-off* pe he ko hono mo’oni ‘oku nau fu’u faingata’a’ia ‘aupito fakaeseniti ki hono totongi e faito’o fakauike ko eni na’e toki ‘osi lave atu ki ai e motu’a ni. Ka ko e kolé pe ia ki he Palēmia pe ‘e malava hangē pe ko ia na’a ku fakahoko atu ‘anenai fai ha tokoni, he na’a nau ‘osi faitohi mai ki he Palēmiá pea ‘oku te’eki ai pe ke fakahoko ange ha tali ia Sea mālō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō ‘e ‘Eiki Palēmia ‘oku mahino pe me’a ko eni na’e me’a pea na’e mahino pe kia maua ‘a e me’a ko eni ko ē ‘e hokó. Ka ko e pau ke fai ha tali he na’a nau si’i fakatetu’a mai nautolu ia ke ‘oange ha fo’i tokoni pe ko e hā, pau ke ai ha tali, mou fakakaukau’i he ko e ‘uhinga ko ‘etau tokoni pe te tau ...pau pe ke fou mai ha taha he hala ko ia kuo pau ke tokonia. ‘Eiki Minisitā Mo’ui.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea ko e ki’i tali atu pe ‘a’aku ia ko hono mo’oni ‘oku me’a mai e ‘Eiki Palēmia, ko u tui pe mahalo na’e te’eki ke ...kapau na’e ‘i ai ha *copy* mai kia au te’eki ke u ma’u au ki he tohi ko eni. Ka ko u tui pe mahalo ‘oku te’eki ke ma’u ke ki’i tali ange Palēmia pe ko e hā ha’ane ma’u.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e pehē ko ‘ene me’a ko e tohi ki he ‘Eiki Palēmia ‘ikai ko e Feitu’u na mei he si’i kau kole tokoni ko eni, ka na’e ‘ikai ke ma’u ange ha tali, me’a mai ‘Eiki Palēmia.

Kole Palēmia tukuange kole tokoni ki he kau taialasisi nau sio ki ai pe ko e hā me’a ala lava

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea, tapu mo e Feitu’u na Sea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale Alea. Sea ‘oku ou kole fakamolemole atu ‘oku ‘ikai ke u manatu’i ‘e au ia e tohi. ‘Oku lahi pe foki e ngaahi tohi ‘oku ‘oange ki he motu’a ni. Kae tuku pe mu’a Fakafofonga ke mau sio pe ki ai hangē pe ko ē ko e me’a ‘a e Sea. Ko e me’a ko ē te tau fai ki he tokotaha ko ē ko e me’a ia ‘e fai kātoa kia kinautolu ko ē ‘oku *dialysis*. ‘A ia ko e ‘uhinga, ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga pe ia ko e tokotaha ko ia, ‘o kapau ‘oku toko 100 ‘a e kau *dialysis* ‘e feinga pe ke fai ki he...kae sai pe Sea ke tuku pe ke mau talatalanoa pe pe ko e hā ha me’a ‘e ala lava mālō Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō ‘aupito ‘Eiki Palēmia, kiate au pe ia mo ‘eku vakai ko e ‘uhinga foki ko e toki fa’ahinga me’a pehe ni mo e fiema’u he ‘oku mahino mo e tu’unga faingata’a ko eni. Ka ko ‘eku lave’i pe ‘e au kapau ‘e mai ha fokotu’u pehē. Ka ‘e pau foki ke ‘uluaki vakai ki he’etau va’a lao ke vakai’i ‘etau *policy* ko ē ‘etau fanga ki’i pa’anga ‘oku tau kukukuku Hou’eiki mo e Nōpele, na’a ‘oku ‘i ai ha fanga ki’i tokoni vave pehē ‘o kapau ‘oku tali ‘oku ngofua he’etau *policy* ko u tui ‘e lahi pe mo e Hou’eiki ‘oku ... ‘oku lahi pe ngaahi fatongia e Hou’eiki he’enua ngaahi va’a. Ka ‘i ai ha ki’i toenga mai ai na’a lava ‘o lava atu ai. Ko e fanga ki’i me’a pehē pe mo fakakaukaua ange mu’a he Pule’anga ke fai pe ha mahino pe ‘oku ‘i ai ha ki’i ko e hā ha ki’i tokoni, ka ‘oku hangē pe na u lave ki ai, ko e me’a fakalukufua eni. Ko e me’a mālō ko e fokotu’u e me’a pehē ni, pea na’e ngāue’i mai he ngaahi ta’u ko ē pea ‘oku tau faka’amu ‘e hoko. ‘Eiki Nōpele ‘Eua.

Fokotu’u Nōpele ‘Eua fai he Fale Alea ha tokoni ki he fakatangi Tongatapu 10

Lord Nuku: Tapu pe mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Fale Alea ‘o Tonga. ‘Eiki Sea ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai e hoha’a ia. Ko e kole ko eni ko ē ‘oku fakahū mai ki ho Falé ‘a eni ko eni ‘i he mōmeniti ko eni Sea. Ko u tui Sea ‘oku ke mea’i pe ‘a e fa’ahinga fokoutua ko eni ko e *dialysis*. ‘Oku ‘ikai ke u fu’u ma’u ‘e au, ko e me’a pe ko u ‘ilo’i ko e *dialysis* mahalo ‘oku fetongi toto mahalo tu’o ua, ko e fetongi toto, tukukehe ka toki ‘omai pe ‘e he Minisitā Mo’ui. Ko e fetongi toto foki ko eni ‘Eiki Sea ko ‘eku

lave'i kapau he 'ikai ke fakahoko e fetongi toto 'ikai ke 'i ai ha silini pea ko u tui 'oku ke mea'i pe 'e koe ko e me'a pe 'oku hoko ko e mole 'a e mo'ui.

Ko e me'a ko ē 'oku ongo'i ko ē he 'omai ko ē he taimi ni ko e tokotaha na'e ngāue he Pule'anga pea fai e feingá ki Fisi 'ikai ke fai he Pule'anga ha fo'i me'a 'e taha koe'uhī ko 'ene tokotaha ngāue. Ka 'oku hangē ko e me'a ko eni ko ē na'e fakahoko mai 'e Fika 10 pea fakahoko mai he 'Eiki Minisitā pehē he Fika 10 na'e fakanofa e tokotaha ko eni mei he ngāue koe'uhī ko 'ene mavahe ko eni ko ē 'o ...

<003>

Taimi: 1425-1430

Lord Nuku: ... ko eni mei he ngāue koe'uhi ko 'ene mavahe ko eni ko ē. Ko 'eku fakatonulea koe'uhi ko e fokoutua ko ē 'oku ne ma'u. Ko e me'a ko ē 'oku ou tokanga ki ai 'Eiki Sea koe'uhi ko e tali ko ē 'omai ko ē mei he Pule'anga, tuku mu'a ke mau talatalanoa. Ko e hā 'a e tokanga ki he mo'ui ko eni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Nōpele 'ai pē mu'a ke tau, 'oku 'ikai ke u ma'u tatau mo koe he talatalanoa. Ko e me'a na'e me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Minisitā 'oku vakai'i e ngaahi Komiti ko e ngaahi Tu'utu'uni Ngāue pea mo e vakai'i 'a e 'u me'a pehē. Ko 'eku 'ai pē 'aku ia ke u ma'u tatau pē.

Lord Nuku: 'Io ko u tui pē au Sea 'oku tonu pē ho'o ma'u, tonu pē me'a ia 'oku ke me'a ki ai. Ka ko e me'a ko ē ko u tokanga ko ē ki ai pē ko hotau fatongia ia 'oku fai ko ē ki he kakai hotau fonua. Tuku atu pē ia ai kapau 'e feinga pea kapau 'e 'ikai lava pea ...tautautefito ko e tokotaha ko eni na'e ngāue 'i he Potungāue Mo'ui. Pea ko e tali ia ko ē 'oku fai ko ē ki ai he taimi ni 'a ē 'oku fai ki ai e hoha'a. Hangē ko e me'a ko ia na'e fakahoko mai kapau 'oku pa'anga 'e 400 pē ko e fiha koā na'e fakahoko mai, ke tau lava tukunoa'i ha mo'ui ko e toko 3 ē 'oku 'i Fisi. Ko u tui kapau ko Nu'usila ia pē ko e toe fē atu ha feitu'u kuo 'osi pekia e tokotaha ia ko ena 'e 'ikai ke lava e fāmili ia 'o fua. Ka ko u tui ko e 'uhinga ia hono 'omai ko ē ki heni he 'aho ni, he ko e 'uhingá he ko e tokotaha ko eni na'e ngāue 'i he Potungāue Mo'ui. Pea hangē ko 'eku ma'u ko ē 'o ko u lave'i 'e au 'a e motu'á 'a eni ko ē 'oku fokoutua ka 'oku 'ikai ke u 'e au ia 'a e tu'unga ko ia 'oku 'i ai, 'ohovale he taimi ni hono 'omai ko eni. Ko u tui pē mahalo kuo a'u ki he tu'unga 'oku meimei ke tu'u he tu'unga fakatu'utāmaki ko e tu'unga fakasilini.

Ka ko e 'uhinga ia ko ē ko ē 'eku tu'u ko ē 'o fai ki ai 'a e lavé, pē 'e tuku pē ia ke fai 'a e 'u me'a ko eni ko ē 'oku fai kae si'i mālōlō e motu'a ia. Ko e me'a ia ko u tokanga ko ē ki ai he ko e tokotaha na'e ngāue 'i he Pule'anga, pea hangē ko e me'a 'oku fakahoko maí pea fakanofa ia mahalo koe'uhi ko 'ene fokoutua. Kai ke u lave'i, ka ko e me'a ko ē ko u tokanga ko ē ki ai, he kapau 'e 'i ai ha taha 'e fokoutua 'i he Fale ni, 'oku 'osi 'i ai hono me'a malu'i pea ko u tui ko e 'u me'a pehē 'oku tonu ko e fatongia ia 'o e Pule'angá mo e Fale ni ke fai ha tokanga ki ai.

He ko u tui ko e me'a ko eni ko e tangi mai ia ki he Fale Alea ni ke fai ha tokoni. Ko e tokotaha ē ka ko e toko 3 ko e me'a ia ko ē 'oku 'uhinga ko ē fai ki ai e fakahoha'a. Ko e hā tau tukuange pē ia ke tau toki fetaulaki pē ha taimi kae 'ikai ke fai ha feinga ia koe'uhi ke fakatolonga e mo'ui ko eni Sea? Ko e 'uhinga ia ko ē 'a e tu'u 'o fakahoha'a atu he 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e fai ki ai ko e me'a ko u 'ilo'i kuo tukuange ia mei he ngāue pea tukuange atu ā 'a e ki'i vaka ia ko ia ke folau. Ko e 'uhinga ia ko ē 'a e fakahoha'a ko ia he 'aho ni ki he Pule'anga pea

mo e Fale ni. Ko e 'uhinga ia 'oku fai ai e fakahoha'a Sea ko 'etau 'i heni ko e kakai e fonua. Ko e me'a ia 'oku fai atu ai e fakahoha'a.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō 'Eiki Nōpele. 'E 'Eiki Minisitā 'oku a'u atu pē me'a 'oku 'uhinga ki ai e 'Eiki Nōpele. Ko ena kuo toe 'omai e me'a ngāue 'oku mou fai ki ai. Pea ko e me'a faingata'a ia 'etau ...

Lord Nuku: 'Oku 'uhinga 'Eiki Sea kātaki fakamolemole 'oku 'uhinga 'eku fakahoha'a atu ko e tali ko ē mei hē hangē kiate au 'oku 'ikai ke fai ha tokanga mavahe ko e me'a ia 'a ē ko ē 'oku fai ki ai e hoha'a he 'oku hangē ko e talatalanoa ia.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia.

Lord Nuku: Te mau lavelave pē.

'Eiki Palēmia: Sai pē ka u tali atu mei hē. Ko e hangē ko e me'a ko ia na'e fakahoko atu 'anenai...

Lord Nuku: Sea 'oku ou tokanga ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui he ko 'ene siana ia 'oku ne hanga 'o ...

'Eiki Palēmia: Pe'i sai kae tuku ā ia ki he Minisitā Mo'ui.

Lord Nuku: Ko e 'uhinga ia 'eku fehu'i pē ko e hā koā e me'a pea kapau 'e 'omai 'e he Palēmia ha tali fakafiemālie ange. Ka ko u tui ko e 'Eiki Minisitā ē 'oku 'i ai e silini mo e me'a ko ē ke 'ave 'aki e fokoutua mo ha fa'ahinga me'a pehē. 'UHINGA PEHĒ, pea kapau 'oku pehē mai e 'Eiki Minisitā 'oku 'ikai ai ha toe me'a 'e lava, pea ko u tui ko hono ngata'angá ia.

'Eiki Sea Le'ole'o: Tokoni mai 'Eiki Minisitā he me'a ko eni 'oku me'a atu ki ai 'a e ...

Fakama'ala'ala Minisita Mo'ui ki he ngaahi makatu'unga hano 'ave fakafalemahaki ha taha ki muli

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea ko u tui ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Nōpele ko hono mo'oni ko e me'a ia 'oku hoko he ngaahi fonua kotoa pē 'o māmani he taimi ni. Pea 'oku ongo'i lahi 'e he ...

<004>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... Kautaha Mo'ui 'a Māmani pē ko e hā e me'a kuo kehekehe pehē ai 'a e fa'ahinga *health care* pē ko e faingamālie ki he kakai 'i he *developing countries* mo hono kehekehe mo hotau ngaahi fonua kaungā'api. Ko u tui 'oku mahino pē ia kapau na'a ko 'e te tupu 'i Nu'usila 'oku 'osi kau kita ha'anau polokalama pē ko 'Asitelēlia. Taha foki ia e ngaahi me'a palopalema faingata'a taha he taimi ni, kapau 'e fiema'u ke 'ave ha taha. Ko u fie lave pē ki he *guideline* ko eni ko e ngaahi tu'utu'uni ko eni 'oku ne hanga 'o fakakaveinga 'aki 'emau Komiti ki hono fili ha taha ke 'ave 'o faito'o 'i muli.

Ko u tui ko e me'a eni 'oku 'ikai ke u fa'a fie lave ki ai he 'oku hanga 'oku hangē 'oku fakakouna 'a e kau toketā mo e kau ngāue ke nau fai 'a e fo'i fili faingata'a 'aupito. Pea ko u tui 'oku fa'a fepaki ia mo 'enau taumu'a ngāue ke fakahaofi 'a e mo'ui 'a e kakai. Pea ko u tui Sea ko e fatongia ko ia te mau fiefia mautolu ke fai ia 'e ha kulupu kehe. Ka ko e 'uhinga he 'oku, ko e kakai fakatekinikale 'oku 'oange kia nautolu e fatongia ko eni 'oku nau fai e ngāue faingata'a ko eni. Ko e ki'i Komiti eni 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau, 'oku nau *volunteer* pē pea 'oku mau fili ko e 'uhinga pē ko 'enau 'ilo fakapapau ki he tu'unga fakamo'ui lelei 'a ha taha mo e ola lelei kapau 'e 'ave ki muli. 'A ia ko nautolu 'oku mau ui pē ko e *Overseas Referral Committee* mo e ola lelei kapau 'e 'ave ki muli. 'A ia ko nautolu 'oku mau ui ko e *Overseas Referral Committee*.

Te u 'oatu pē ha ki'i fo'i fakatātā. Ko e Komiti ko eni he 'ikai ke nau tali ko e taha e ngaahi makatu'unga. 'E 'ikai ke tali ha taha ke 'ave ki muli 'o mahino 'e 'ikai ke ne ma'u ha mo'ui lelei he 'osi hono faito'o 'o toe 'ova atu he ta'u 'e 5 'uluakí ia.

Ua, kau ai mo e ngaahi fokoutua ia he 'ikai ke *cure* tau pehē pē ke 'alu hangatonu atu pē ko ē fai hono faito'o pea mo'ui lelei. 'E fiema'u ia ke hokohoko atu 'a e faito'o ia ha ta'u lahi pea 'e kei fakamole pē he taimi ki he taimi. 'A ia 'oku kau ai 'a e *dialysis* he ngaahi me'a pehē. Kau ai mo e fetongi ha 'okani ko hono 'uhinga pē he 'e pau ke 'omai e tokotaha ko ia pea kei tokanga'i pē ha fu'u taimi lahi.

Ko e 'uhinga lahi pea 'oku ai pē mo e ngaahi makatu'unga kehe ka ko u fie vahevahe pē ngaahi makatu'unga ko ia Sea, he ko hono 'uhinga 'oku mau fiema'u ke ... 'Oku 'ikai foki ko ha fonua lahi 'a Tonga ni pea 'oku 'ikai ke tau ma'u 'a e fa'ahinga ivi fakatekinikale he feitu'u kotoa. Mau faka'amu ke nofo 'a e fakamamafā he faka'ehi'ehi. Ko e 'uhinga ko e hala ia te tau ma'u ai ha fonua 'oku longomo'ui taimi lōloa. He 'ikai ke tau nofo tautolu 'o tokanga'i 'a e fanga ki'i me'a 'oku mahino pē 'a 'ene ongo fakamamahi ki he fāmili 'oku hukitonu ai, ka he 'ikai ke nofo ai e ivi ngāue 'a e ki'i tokosi'i. Pau ke nau ngāue'i ha fa'ahinga me'a ke tupu hake e hako tupu e fonua ni nau mo'ui lelei he kaha'ú. Nau tupu hake 'oku nau lava pule'i 'enau mo'ui ko e 'uhinga lahi ia 'oku 'omai ai ke fa'u ha lao ke ne hanga 'o fakaivia 'a e tangata Tonga, ke ne lava fili 'a e me'a totonu ke ne ma'u ai 'a e mo'ui lelei 'o 'oua 'e iku 'o *dialysis*. Ko u talaatu kapau te tau fou he hala ko ē taimi si'i pē kuo 'osi 'etau ki'i ivi 'atautolu pē he 'ikai ke 'i ai ha halafononga lōloa 'oku mo'ui lelei ai 'a e hakotupu e fonua.

Toe pē, ke tuku mai mu'a ke mau sio mautolu ki he fo'i tohi ko eni. 'Oku ou tui 'oku te'eki ai ke me'a ki ai e Palēmia tohi ki he Palēmia ke fai ha sio faka, tau pehē pē faka-*humanitarian* faka'ofa fakafonua. Ka ko e me'a ko ē ki he *guideline* faka-*medical* 'oku ou tui au 'e 'ikai ke *fit* 'a e ngaahi kole ko eni ki ai, ko e 'uhinga ke ne hanga 'o ikuna'i e taumu'a lōloa hono feinga'i ke malu'i 'a e fonua ni mo 'ohake e to'utupu mo ha ngaahi tu'utu'uni 'oku fakamo'ui lelei taimi lōloa. Ko e ki'i tali nounou pē Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā fakama'ala'ala mai me'a ko ia pea ko u tui ko e me'a pē ia na'a ma femahino'aki ki ai pea mo, Tongatapu 7 ko u tui au kuo fe'unga e me'a ko ia. Ko e me'a ko ia na'e me'a mai 'aki ko ē 'e Tongatapu 10 mo e laumālie na'e fakahoko mai 'aki pea na'aku tukuange e 'Eiki Nōpele na'ane fakahoko mai ko 'ena kole mo e 'Eiki Nōpele.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole pē ki'i faingamālie Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ka ko eni kuo 'osi 'omai ia, e tau feinga atu te tau pehē atu tautolu ke mou pehē mo pehē, ko e me'a pē ia 'oku nau talamai 'oku nau fai e ngāue.

Paula Piveni Piukala: Ko ia ka 'oku ou 'ohake 'e au he *dimension* kehe ...

<004>

Taimi: 1435-1440

Paula Piveni Piukala: ... Sea ke fakatokanga'i pe. He ko e fakalave ko ē 'a e 'Eiki Minisita 'a e mahu'inga e mo'ui faka'ehi'ehi mo e si'isi'i hotau ivi. 'Oku ou hoha'a foki au ki heni Sea. He ko e me'a eni ko ē ko ē 'oku ou fa'a longoa'a ai he taimi patiseti. 'A e mahu'inga ke tau palani fakalelei hotau ivi he 'oku si'isi'i. He ko e lotomamahi mo e fua'a mo e tālafili he kakai, ko e hā e 'uhinga 'oku *priority* ai e me'a 'oku 'ikai fakapatonu ia ki he lelei 'a e kakaí, kae tuku e me'a 'oku fekuki faka'aho mo e kakaí hangē ko e 'u me'a ko eni na'e 'omai he tohi tangi na'e tupunga ai 'etau. Ko 'eku poini Sea ke fakatokanga'i 'e he Fale ni.

'Oku ou mālie'ia he fakamalanga na'e fai 'e he Minisitā Mo'ui ka na'aku pehē pē hoku lotó, na'a ke fai e fakamalanga ko ia ki he Kapineti pea mo e Palēmiá he taimi na'a nau fokotu'utu'u ai ke nau ō 'o *bid* mai e sipoti,

'Eiki Sea Le'ole'o: Te u ta'ofi leva koe he taimi ni.

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku poini ia Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oku ke afe mai koe 'o hoko'i atu e fo'i me'a kehe ia.

Paula Piveni Piukala: 'Ikai ko 'eku sio fakaivi foki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Ikai he 'ikai ke 'ai ke ke toe sio koe ha me'a. 'Oku ke hanga pē 'e koe 'o takitaki e me'a...

Paula Piveni Piukala: 'Ikai ko e 'uhinga foki Sea...

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a ki lalo te u ta'ofi 'e au koe, he 'ikai ke fai 'e koe ho'o vivili ko ena he na'a mau 'osi femahino'aki mautolu ia.

Paula Piveni Piukala: Ko e Fale ko eni na'e 'omai e Tupou I 'a e Fale ko eni ke 'omai e kakai ke nau tālanga'i kae tuku ke fai 'i he fakapo'uli

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e Fale ko eni 'oku 'omai ke ke lea he taimi. Me'a ki lalo ka u ka lea atu pea ke me'a ki lalo. Fanongo mai mo ke fanongo ke hū atu ha me'a ki ho'o fakakaukau he 'ikai ke ke fakakaukau tokotaha pē koe heni. Na'a mau pōtalanoa'i ko e 'uhingá ko e molumalu e Fale ko eni mo hono tu'utu'uni. Pea na'a ku 'osi femahino'aki mo e founga 'e fai'aki ki he Tongatapu 10 mo e 'Eiki Nōpele ko 'ena kole. Pea 'oku na 'osi 'oatu pea 'omai e tali pea 'e hoko ki ai. Toe tepu hake koe ai ki he founga kehe 'aki 'a e ngaahi 'uhinga pē ia 'oku ke nofo pē koe 'o 'omai. Tuku ia ko e me'a kehe ia.

Paula Piveni Piukala: He koe'uhi foki Sea he 'oku talamai 'oku si'isi'i hotau ivi si'isi'i e patiseti 'ikai ke ai ha silini.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e fokotu'utu'u ia 'a kinautolu ko eni.

Paula Piveni Piukala: Ka ko e poini ia.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a ki lalo. Ko e fokotu'utu'u ia 'a kinautolu ko e fokotu'utu'u ia 'a e kakai ko eni na'e fili mai 'e he kakai ki heni, pea fili 'e he Fale Alea ke nau o 'o fakakaukau'i ke nau o 'o fakakaukau'i e tukuha'u 'a e fonua ai. Ko 'enau fili ia. Pea ko 'etau 'oange 'a e 'u me'a ko ia ki heni, pea kuo pau pea kuo pau ke fakamaau'i 'e he kakai ia 'oku tau hanga atu ki ai he ta'u kaha'u. Ko e to'o fatongia 'a ha Pule'anga, 'e iku 'o sivi 'e he kakai 'a eni pe 'oku tau 'ohake ko ia kae toki 'ohake me'a hono taimi. Pea a'u ki he fakamaau tuku 'a e kakai 'i ha fili he ta'u kaha'u kapau 'oku tonounou 'enau to'o fatongia 'e fakamaau'i 'e he kakai. Kae 'oua 'e fa'a 'ohake 'o pehe ko e me'a eni kuo 'ohake ai e kakai kuo 'omai e me'a.

Fakafofonga 'oku tau tui tatau pe he 'oku ai 'eku fakakaukau 'oku ai mo e fakakaukau 'a e Hou'eiki ko ia na'e fili mai mo nautolu 'e he kakai pea fili 'e he tokolahi 'o e Fale Alea ke nau tataki e fonua mo nau me'a mei he. Pea te tau a'u ki he me'asivi ko ia ke toki sivi faka'osi 'e he kakai. Ko ia fiemalie 'a e me'a ko e pea kuo fakahoko pea kuo 'omai. Pea ko u kole atu, tau fe'unga ai he ko e tali e 'omai he 'ikai ke tau vivili atu ai pe pea liliu 'a e me'a ia 'a e Pule'anga. Kuo 'osi mahino mai ia pea kuo mahino kiate au, ka ko 'etau fainga pe 'atautolu ka tau foki tautolu ki he 'etau 'asenita ongo Fakafofonga.

Fokotu'u ki he Pule'anga ha tokoni ki he tangi 'oku fai mai mei Fisi

Lord Nuku: 'Eiki Sea ko e kaveinga e kuo tuku mai ki ho Fale, pea 'oku ai homau fatongia ke fokotu'u atu ki he Pule'anga ke fai ha tokoni. Pea ko e me'a ia ko e 'oku hoko ko e he taimi ni he 'ikai ke mau tali 'emautolu ia ke fai 'enau fiemalie he 'e mate e mahaki. 'Oku ai leva 'emau fakakaukau ke fokotu'u atu he 'oku ai pa'anga 'a e Pule'anga ke tokoni. Kapau 'e faitu'utu'uni 'a e Fale ni 'e fai 'e he Pule'anga. Pea kapau 'e ta'ofi ki he Pule'anga ke fai pe 'enau fa'iteliha ko e tali mai pe ke uta mai motu'a ko e 'o tanu. Kapau ko e fakakaukau ia 'a e Fale ni, ko e me'a ia ko e Sea 'oku 'uhinga atu ai ko eni ko e me'a ia 'oku 'omai ki Fale ni. 'Oku ai e pa'anga totongi mo'ua, ko e mo'ua, ko e folau ko e ha fua ko ia 'oku ai e pa'anga pehe 'a e Pule'anga. Pe 'e lava ke fakakau atu eni kae fokotu'u atu ki he Fale ni.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia 'e Fakafofonga. Ko e me'a faingata'a foki eni na'a ku 'uhinga ki ai ke tau talanoa ki ai. He ko e me'a eni fekau'aki mo e mo'ui, pea 'oku tau lolotonga hanga he fo'i me'a 'e toko 3 pe ko e toko 4 'oku 'omai ko eni. Pea na'e 'osi me'a mai e 'Eiki Minisitā Mo'ui ongo 'Eiki Fakafofonga, 'oku si'i pekia pe kakai ia 'i he fokoutua ko eni. Pekia pe nautolu ia ko e 'uhinga 'oku 'ikai a'u ia ki ai pea nau pekia pe nautolu. Pea kapau leva 'oku hoko 'oku nau fie.. ko e me'a ia 'oku fai 'e he Pule'anga ke nau fakakaukau'i mu'a.

Fokotu'u Nōpele 'Eua Fokotu'u Tu'utu'uni ki he Pule'anga ke nau fua fakamole kau mahaki taialasisi 'i Fisi

Lord Nuku: Sea kātaki fakamolemole 'Eiki Sea kau fakatonutonu atu. 'Oku pekia 'a e kakai 'i he taimi pekia, kae 'oua te tau tuku ke mate 'oku lolotonga 'oku 'i ai e fatongia 'oku tonu ke tau fai. Pea ko e me'a ia ko e Sea 'oku ai ke fai atu ai e fokotu'u. Ko 'eku 'ai ke u fokotu'u atu ...

<004>

Taimi: 1440-1445

Lord Nuku: ...kapau 'oku fokotu'u mai ko e 400 e totongi *dialysis* tu'o taha, 'ikai foki ke u lave'i pē 'oku *dialysis* tu'o fiha. Ka ko 'eku fokotu'u atu, ko e 'ai ke u fokotu'u atu ha Fokotu'u Tu'utu'uni ki he Pule'anga ke nau hanga 'o totongi e mo'ua ko eni ha fo'i māhina 'e 6, ka nau feinga ke hoko atu. Ko e me'a ko ia ki he pehē mai 'e he pekiá 'oku 'osi e ta'u 'e taha ia. Ko 'eku lave'i ko ia ki he fokoutua ko eni 'Eiki Sea 'e mo'ui ia he ta'u 'e 10 tupu 'alu 'o 20 'oka tauhi. Ka ko e me'a ko ē 'oku 'ai ko ē ke, ko hotau fatongia ki he kakai e fonuá ko e 'ai ke u fokotu'u atu ke fai 'e he Pule'anga ha tokoni fakapa'anga ki ai. Ka kapau 'e tali 'e he Fale, ko e me'a ia 'oku 'ai ke fai ai e fokotu'u pea kapau 'e 'ikai ke tali..

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Nōpele, ko u kole pē ke tau fai pē 'i he feveitoka'i 'aki pea mo e fengāue'aki, te tau fehokaki 'aki pea te tau ngāue'aki leva ia ke tau ngāue'aki e Fale Alea ke tau fokotu'u. Pea hangē ko ē 'oku tau fusi mai leva ke tau pālōti. 'Oku tau loto kātoa tautolu ki ha tokoni.

Lord Nuku: Sea..

'Eiki Sea Le'ole'o: ...pea pālōti pea ko e kau ta'eloto 'oua te ke pehē mai koe,me'a mai mo koe ki he me'a ko ia 'oku 'oatu mu'a ka tau fononga.

Lord Nuku: Sea 'oku ai hoku fatongia he Fale ko eni ke fai ki he kakai e fonua.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oku ai ho fatongia kae tu'u mai 'i he'etau tu'utu'uni.

Lord Nuku: Ko ho fatongia 'Eiki Sea ko e fakamaama

'Eiki Sea Le'ole'o: mo e me'a ko ia.

Lord Nuku: 'Oku 'ikai totonu ke ke tipeiti koe he Fale ko eni.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oku 'ikai ke u tipeiti ko u hanga pē 'e au 'o 'oatu 'etau tu'utu'uni.

Lord Nuku: Ko ia,

'Eiki Sea Le'ole'o: He na'e tonu ke ke me'a tu'o taha pē pea ke me'a ki lalo he Fale Alea kapau na'a ku fusi 'a e tu'utu'uni ka 'oku tau fetoka'i'aki pē.

Lord Nuku: Ko 'eku tu'u hake Sea ke u fai atu e fokotu'u.

'Eiki Sea Le'ole'o: Pe'i 'ai mai ange ho'o fokotu'u.

Lord Nuku: Ko 'eku fokotu'u atu ke tokoni e Pule'anga ki he toko 3 ko eni. Tau pehē 'oange ha fo'i māhina 'e 3 ki he toko 3 ko eni.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a mai ange 'Eiki Palēmia

'Eiki Palēmia: Sea ke u ki'i tokoni ko e 'uhinga 'e 'ikai pē fai ha fetaulaki ia. Ko 'eku 'uhinga 'aku ko ē pea ka tau ka pālōti pea 'ikai ke tali pea hā, 'ikai leva ke toe ai ha sio ki ha tokoni?

Paula Piveni Piukala: Sai pē ia Sea ko e fokotu'u ia mo e fakakaukau 'omai ia ki he Fale ni pālōti'i ko e 'isiu kehe ia.

'Eiki Palēmia: Sea ko e me'a foki ia ..

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e me'a ia 'oku ou fokoutua ai heni ke tataki atu ke fai 'etau fa'ahinga fokotu'u pehē pea iku leva ia kuo tau loto ko e kakai ko ē 'uhinga 'oku ai e ngaahi 'uhinga 'oku nau loto ke fai'aki e ngāue 'a hono fakakaukau'i e me'a ni. Pea pehē ia kuo nau loto nautolu ke tāmāte'i ha kakai?

'Eiki Palēmia: Ko e fo'i me'a ia 'oku fiema'u pē foki 'e Tongatapu 7 ia ke pehē 'oku mau ta'e'ofa he kakai. Ko e me'a ia na'e kole atu ai. Mai ke mau talanoa'i mo e Minisitā Pa'anga mo e me'á he 'oku 'ikai ke u pehē atu au 'io ta'e'ilo'i 'oku ai ha pa'anga. Ko e fakapotopoto taha ia Sea 'oku ou fakamatala ki ai.

Poupou Tongatapu 7 ki he fokotu'u Nōpele 'Eua tokoni fakapa'anga Pule'anga ki he kole 'oku faí

Paula Piveni Piukala: 'Oku ou ou poupou ki he fokotu'u 'a e Nōpelé Sea he kuo 'omai e 'isiu ki he fofonga 'o e Fale ni.

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Paula Piveni Piukala: Neongo, Sea, ko e folau na'e 'ikai tali 'e he Fale ni ko e 8.4 miliona - folau. 'Oku tu'utu'uni mai 'e he 'Atita na'e 'ikai tali 'e he Fale ni ka na'e fakalahi e folaú. Ko 'eku poini ko e hā e 'uhinga 'oku nau lava ai 'o fakamole noa'ia...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e me'a ko ia taimi ko ia 'oku toki 'ohake ai. Ko e taimi ko ē ke tau feme'a'aki ki ai 'oku 'omai hono pepa mo hono me'a ke fai ai e feme'a'aki. Ko ho'o tu'u pē 'a koe 'o pehē mai, ko e me'a ia 'oku fa'a ta'ofi ai koe taimi 'e ni'ihi. Pea 'oku ke 'ohake ma'u pē 'e koe e me'a ko ia pea 'oku tuku he ko eni 'oku tau feme'a'aki 'i he fuatautau ko eni. He 'oku fie tokoni pē e Pule'anga, ka 'oku ai e ngaahi me'a ke fakakaukau'i. Ko e me'a ia ko ē laumalie pē ia 'oku 'ohake, Ko e me'a ko ena 'oku ke hoha'a koe ke toutou 'ohake ...

'Eiki Palēmia: Ko e me'a pē ia Nōpele mo e kau Fakafofonga tuku mai he fai ha sio pea toki lipooti mai ko e hā e me'a 'a e Pule'anga 'oku fie faí. He 'ikai ke u lava au palōmesi atu ha me'a he 'oku 'ikai ke u 'ilo.

Lord Nuku: Ko e 'uhinga ia ko ē 'oku 'ai ke u fokotu'u atu ai ke tu'utu'uni e Fale ko eni he ko e Fale eni 'oku faitu'utu'uni ki he pa'anga mo e ngāue 'a e tēpile ko ē.

'Eiki Palēmia: Ko e Fale ko eni 'oku tali ai 'a e Lao ki he Patiseti. Ko e me'a ko ē ki he ...

Lord Nuku: 'Io ko e 'uhinga ia 'a e 'ai ..

'Eiki Palēmia: ... ki ha tu'utu'uni ke mou tu'utu'uni mai ke fakatau ha veeni pē fakatau ha me'a, 'oku 'ikai.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e me'a ia Hou'eiki ko u tokanga atu ki ai, te mou tipeiti heni 'oku ou loto ma'u pē ke fakahā atu kiate kimoutolu ke tau tauhi 'a 'etau tu'utu'uni ki he Fale ni. He ko 'etau maumau'i pē 'etautolu toki tukuhifo ke fai ha me'a ai kapau 'oku mahu'inga 'a e me'a ko eni. Ka ko e me'a 'oku mahino kiate au, 'e Fakafofonga Tongatapu 10 mo e 'Eiki Nōpele. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha taha heni 'e ta'eloto ke tokonia 'a e faingatā'ia. Ka kuo hangē eni ia kuo 'ai ke tau tu'utu'uni atu pē ki hē, ke tau tu'utu'uni ki hē, tau tu'utu'uni ki hē ta'etuku atu ha faingamālie ke nau fakakaukau'i, na'a 'oatu pē ia kuo fai... ko 'eku 'uhinga 'a'aku ke tau fetukuaki pehē holo kae ngāue'aki 'a e ngaahi tu'utu'uni pea a'u ia 'o tau fakahā loto. Pea hangē ko ia na'a ku lave, 'e mahino leva ia kuo loto 'a e fa'ahinga ko ē ke mo'ui pea fihi pehē leva 'etau me'a kae 'oku ai pē founa ke fai.

Kapelieli Lanumata: Sea ko u kole atu ke ke laumālie lelei kae tuku pē mu'a ke u fai atu ha ki'i fakahoha'a fēkau'aki mo e me'a na'a ke 'osi me'a mai 'aki 'e he Feitu'ú na 'anenai ko ha *Resolution*. Ko 'eku kole pē Sea ko e 'uhinga pē ko 'etau lekooti, pea mo e kau ngāue ha taimi 'e me'a mai ai 'a e 'Eiki Sea e Fale Alea. Ko e taha ia e ngaahi *Resolution* na'e me'a mai 'aki 'e he ...

<004>

Taimi: 1445-1450

Kapelieli Lanumata: ... 'Feitu'u na e *policy* ngāue 'a ho Fale 'Eiki tautefito ki he 'etau seniti fakavāhengá. He ko e lave'i ko ē 'e he motu'á ni he tau *policy* 'e malava kimautolu kau Fakafofongá 'o ngāue'aki e seniti fakavāhengá ki he ngaahi fāмили taautaha hangē ko ha ngaahi 'api 'oku hoko ai ha mōfia. Ko e fakakaukau' leva ia pe 'oku malava 'a e seniti fakavāhengá 'amautolu ko eni mo e seniti 'oku 'oatu kia kimoutolu Hou'eiki Nōpelé ke tokoni. He 'oku 'osi mahino e tali ia 'oku 'omai me'i he Pule'angá hangē ko e fakataulama na'e fai 'e he 'Eiki Nōpele 'o 'Euá.

Ko e fakalea eni na'e fai 'e he motu'á ni 'anenai, 'a e si'i faingata'a'ia ko eni he ko e lave'i ko ē 'e he motu'á ni, si'i ta'u lahi 'enau fokoutua 'i Fisí, konga lahi 'enau koloá kuo 'osi hono fakatau ke fai'aki 'a e fiema'u ko eni. Pea ko e tangi ē na'e fai ki he Palēmiá, tangi 'a e kafó ki ha Samaletani ke afe. Ka ko e Līvaite pe ia na'e afe maí, teuteu 'a e sipoti ia ki he ta'u 'e 6 ka hoko maí. Kae tuku e kafó ia hē, pea ko u fakataulamá ia

'Eiki Palēmia: Fakafofonga...(kovi ongo)... fakanafala Sea.

Kapelieli Lanumata: Sea kapau ā 'oku mou, ke fakahoko ki he Sea Fale Aleá kapau ā 'oku ngofuá ka mau feinga ā mautolu 'i tu'a. 'Oku 'ikai ke fai mai ha tali mai me'i he Pule'angá, tokangaekina e kakai e fonuá

'Eiki Palēmia: Sea Fakatonutonu

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakafofonga, me'a pe, 'alu pe ki'i afe ki hē, afe ki hē 'oku mahino ia.

Kapelieli Lanumata: Sea 'oku nau mo'ui ngalo pea nau hau pea kui pea ngalo e fofonga 'o e kakai, mālō Sea.

'Eiki Palēmia:

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Ikai ke mou ...

‘Eiki Palēmia: Sea ko e ki’i fakatonutonú ia, ko e Fakafofongá foki ia ‘e muimui pe ia ki he me’a ‘a 7!

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia he ‘oku

‘Eiki Palēmia: Ka ko e me’a pe ‘oku fai e tokangá ki ai Sea, ‘oku tonu ke mahino’i ‘e he Falé ni he ‘ikai ke u tu’u hake pe au ‘o palōmesi 1 miliona. Kuopau ke fai ha talanoa kapau ‘e ‘i ai ha me’a ‘e fai, ‘e *implement* fēfē. ‘Oku ‘i ai ha seniti ‘a e Minisitā Pa’angá ki ai pe hā. ‘Oku ‘ikai ko e me’a ko iá ke te lava pe ‘o *design* he taimí ni. Ko e me’a ia ko ē na’e kole atu aí ...

Kapelieli Lanumata: Sea ko u ki’i tokoni atu ki he Palēmiá

‘Eiki Palēmia: ‘E fai ia he talanoa

Kapelieli Lanumata: *Implement* kapau ‘e ‘i ai ha’anau palani ki ai

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakafofonga

Kapelieli Lanumata: Kae lava ‘o *implement*

‘Eiki Palēmia: Ko e ‘uhingá he ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Talanoa lelei pe

‘Eiki Palēmia: Ko ia

‘Eiki Sea Le’ole’o: Pea ‘okú ke, pea u pehē atu ‘oku tokanga atu e Feitu’u na pea ko eni ‘oku fakahoko e me’á ka ko ena ‘oku mahino pe kia koe. Ka ‘okú ke takitaki ‘e koe me’á ke tau maumau’i ‘etau tu’utu’uní, tuku ia

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai sai pe Sea kae tuku pe ā ke mau, mālō

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oku mahino mai ē, ko u kole atu fakamolemole ‘e Fakafofonga ‘Eiki Nōpele ‘Euá mo e Fakafofongá. Ko eni na’á ku lave ki aí ko e me’a lelei fanga ki’i fai tokoni vave ia kapau ‘e toe fai ha ngāue ki he’etau *policy* ke toe lava atu ki he ngaahi me’a pehē fakatokanga’i. Ka ko u kole atu Pule’anga fakakaukau’i pea ‘ai ke, he ‘oku fakalukufua ‘a e ngaahi me’a kotoape pea mou faiange mu’a ha ngāue ki ai. Si’i tatali mai ‘a e ngaahi fāmili ko ení.

Si’i ‘i ai e ngaahi fāmili na’a nau ō pe nautolu ‘o feinga ‘osi’osinga mālie ‘enau me’a ‘o a’u ai pe ki he ngata’angá. Pea ko e me’a eni ‘oku ‘omai ko ení pea ‘oku tau felotoi, kole fakamolemole atu ‘e Hou’eiki ke fai mu’a e me’a ko iá pea ngāue mai ke vave pea ‘ai ke mahino ‘a e me’a ‘oku tau hoko atu fekau’aki mo e ngaahi tokoni pehe ní. Ko ia Hou’eiki tau hoko atu ki he’etau ‘aseníá.

Lord Nuku: Kātaki mu’a ‘Eiki Sea ko ‘eku kole faka’osi atu pe eni ia ‘a’aku. Ko ‘eku kole atú ke u fokotu’u atu pe ‘e tali ‘e he Falé ke fai ha tokoni. Ko ‘eku fokotu’ú ia, pea ‘omai ‘e he Pule’angá ha ‘aho mahino. ‘Okú ke mea’i koā ko e mo’uí ko ‘ene tu’ú pe ko ‘ene ‘osí ia, ‘ikai ke tali silini ia. Ko e me’a ia na’e ‘ai ke u fokotu’u atú.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ke kole mai ‘Eiki Nōpele pea ko u kole atu

‘Eiki Palēmia: Sea

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fēfē ke ta fai’aki e founa ko ení kei ‘i ai pe ‘a e ngaahi founa ke hokohoko atu ko ení. Ka tau ngāue’aki e founa ko ení ka tau toki vakai’i

Lord Nuku: Ko e me’a pango mo’oni ko e ‘ikai ke pekia pea hili ki ha ‘ulu ‘o taha he tautoloi

‘Eiki Sea Le’ole’o: Tau feme’a’aki lelei pe ‘Eiki Nōpele, ‘oua te tau fai fu’u ‘afungi pehē he Falé ni. Tau ngāue’aki pe ...

Lord Nuku: Sea kātaki fakamolemole ‘oku ‘ikai ko ha ‘afungi

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fai’akí

Lord Nuku: Ko e me’a mahu’inga

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko hai heni ‘oku ta’emahu’inga’ia

Lord Nuku: ‘Oku ‘i ai ha me’a ‘oku toe mahu’inga ange he mo’uí

‘Eiki Sea Le’ole’o: Kaikehe ka ‘oku tau talatalanoa lelei pe he ‘oku ‘i ai e ngaahi founa ‘etau ngāué. ‘Oku ‘ikai ke tau ‘alu noa pe

Lord Tu’ilakepa: Sea, ki’i kole e ki’i faingamālie ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘O to’o mai ē, to’o mai ē. ‘Oku ‘i ai e ngaahi me’a ke

Lord Tu’ilakepa: Ki’i tokoni atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea. Ki’i fakamolemole pe ‘Eiki Nōpelé ka u ki’i

Lord Nuku: Pe’i hoko atu

Lord Tu’ilakepa: Ko ia ko e me’a ia ko u tu’u ai ki ‘olungá.

Lord Nuku: Pe te u lau atu ‘e au pe te ke

Lord Tu’ilakepa: ‘Ikai ka u ‘oatu e ki’i fakatātā ko ení ke ke me’a ki ai. Tapu pe ki he ‘Eiki Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou’eiki e Falé ni Sea. Sea ‘oku ou fakalongolongó he na’e ‘osi ‘i ai e ki’i fefine ‘i he ngāue. ‘Ikai ke ne lavelave ‘iloa, toki ‘osi pe ‘ene mali ‘i he potungau e Fale Alea...

<006>

Taimi: 1450-1455

Lord Tu’ilakepa: ... ‘ikai lava e kau ngāue ia ‘o fakamatala’i, he Kalake ‘o fakamatala’i e me’a ko ení, ka ‘oku ‘osi hoko tonu eni ‘i he Fale Alea ‘o Tonga. Ko e ‘ofefine eni ‘o Taiala,

‘o e tama ko eni na’e ngāue he Potungāue Ngoué. Na’e a’u mai ‘a e tamaí mo e fa’ē ‘o kole ki he ‘Eiki Sea, ko au ne u tokoni Sea he taimi ko iá ‘Eiki Sea. Si’i folau ki Nu’usila ko e fai e feinga ke ō ki ‘Amelika koe’uhí he ko ‘Amelika ‘oku ‘i ai ‘a e lelei tahá pe ‘oku malava ‘a e tokotaha ‘oku folau ‘eve’evá ‘oku ‘i ai pe tokoni ia ‘a ‘Amelika ki he me’a ko eni ko e *dialysis*.

Ko e fakaloloma tahá ko e si’i toki ‘osi pe mali ‘a e ki’i fefiné ‘i he Fale Alea ‘o Tongá pea folau ‘o ‘ilo ‘i Nu’usila pea ‘oku ngata ai ‘a e fakamatalá ‘Eiki Sea. Na’e fai e tokoni ‘a e Fale Aleá ‘o lau kilu ki he ki’i fa’ē si’isi’i ko ení, tapu pe mo ia. Pea ‘oku ‘ikai ha’aku lave’i ‘aku ‘Eiki Sea pe ko e hā e me’a kuo hoko ki ai. ‘Osi mahino pe kia moutolu Hou’eiki he ko e *dialysis* kapau ‘e ma’u ha toe kofuua hūfanga he fakatapú ‘e lava ‘o fai hano fetongi pea toe, pea ka ‘ikai ko e fononga pehē pehē ai pe ‘o a’u pe ‘o hangē ko e me’a ‘oku fai ki ai e feme’a’akí ‘Eiki Sea.

Hou’eiki ‘oku tau fakatokanga’i atu e ngaahi me’a ‘oku hoko ‘i he taimí ni ka na’e ‘i ai e ni’ihi ‘i he Falé ni hala ke ‘i ai fai ha ngāue pe ‘e tangi ki ai ha taha ‘i he Fale ‘Eiki ko ení ‘Eiki Sea. Tuku atu pe ke mou me’a ki ai ka na’e hoko pe hotau lotu falé. Ko e mo’uí ‘Eiki Sea he’ikai ke tau toe lava tautolu ‘o fetongi, ‘Eiki pe ‘e taha. Pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha lava ia ‘a e toketā ia ko eni ‘atautolú ‘o toe fakamo’ui, ‘ikai, ko e ‘Eiki pē. Lahi mo e ngaahi fu’u me’a ko eni ‘i Veitongó

Lord Nuku: Sea kātaki te u lava ‘o tokoni atu

Lord Tu’ilakepa: ‘Ikai pe toe lava

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a mai ka au ‘e Fakafofonga ‘oua ‘ai ke mou

Lord Nuku: Sea ko ‘eku ki’i tokoni atú kapau he ‘ikai ke totongi eni ‘e mate. Ko hotau fatongiá ia, ‘oku kehe ia meí he me’a ko ē ‘oku fai atu ki ai ko ē me’a ko eni ‘a e Fakafofongá Vava’ú.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘E ‘Eiki Nōpele ko u kole atu

Lord Nuku: Ko ‘eku ‘uhinga ‘eku tokanga atú

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Eiki Nōpele, kole atu me’eme’a lelei pe he me’a na’e fakahokó na’á ma feme’a’aki mo e Fakafofongá ‘i ‘ofisi. ‘Ikai ha me’a pehē ia talamai ‘e mate pe ‘oku mahino ‘e mate ka ‘ikai ke ‘oatu ha pa’anga ‘e mate. ‘Oua ‘e fa’a mio’i e me’á ke tau

Lord Nuku: Sea

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Alu ki he me’á

Lord Nuku: Kātaki fakamolemole

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oku ‘uhingá ke fakatonutonu atú ko e me’a pe na’e me’á ‘oku fai e feinga pea ko eni ‘oku si’i ‘osi e koloa ‘a e fāmílí, ko e me’a pe ia na’e ‘omai kiate atú.

Lord Nuku: Ko ia

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e maté ia ko e toki ‘ai mai, me’a ia ‘a ‘au. Ka tau talanoa pe ‘i he tu’unga ko iá ko e me’a pe ia na’e me’a mai’aki ‘e he ‘Eiki Minisitā Mo’uí.

Lord Nuku: Ko e me’a Sea ‘oku ou, kātaki fakamolemole pe pe’i fai ho me’á koe’uhí ke ‘osi ka u toki hoko atu

‘Eiki Sea Le’ole’o: Kuo ‘osi ia, ko e me’a eni ko u talaatú ke tau hoko ki he’etau ‘asenitá. (Ne ‘i ai e poupou).

Lord Nuku: Tau hoko tautolu ki he’etau ‘asenitá ka ‘oku

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e toe hā e me’a ke toe ‘ai mai ‘e koé ko u pehē atu ke tau hoko ki he’etau ‘asenitá.

Lord Nuku: Ko e ‘uhinga ‘etau ‘asenitá ko e kakai e fonuá. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia heni ko e ‘ai ma’au pe ko koe pe ko au, ‘ikai. Ko e kakai e fonuá

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ‘eku ‘i heni ko e kakai e fonuá

Lord Nuku: Ko ia

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ‘eku fokoutua atu heni ko e kakai e fonuá,

Lord Nuku: Ko e tangi mai eni

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e me’a mai Hou’eiki ko ē ko e kakai e fonuá

Lord Nuku: ‘A e kakai e fonuá

‘Eiki Sea Le’ole’o: Pea kapau ko ho’o faka’uhinga

Lord Nuku: Ke fai ha tokoni

‘Eiki Sea Le’ole’o: Pe ia ‘a koe ko ena ko e kakai e fonuá. Mālō ia. Ko e faka’uhinga ē ‘a e Hou’eiki ko ē. Ko e faka’uhinga eni ‘a’akú

Lord Nuku: ‘Ikai ko ‘eku ‘uhinga

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ‘etau ngāue kotoa pe ki he kakai e fonuá

Lord Nuku: ‘Ikai na’á ku fakaongo atu foki ‘anenaí pe ‘oku ‘osi ho’o me’á

‘Eiki Sea Le’ole’o: Pe ko e toe kakai fonua fē ia ‘okú ke ‘ai mai ‘e koé

Lord Nuku: Ka ko ‘eku fakahoha’a atu leva ko ē ‘a’akú ta ko ē ‘oku te’eki ai ke ‘osi ia

Fokotu’u Tongatapu 10 ke pālōti’i fokotu’u kuo fai ki he Pule’anga

Kapelieli Lanumata: Sea, ko e fokotu’ú ē meí he ‘Eiki Nōpelé pea ‘oku mau poupou ki ai pea ‘oku ou fokotu’u atu ke tau pālōti. Pe ‘e ‘i ai ha tokoni pe ko e hā e founa ‘e fai’akí

kaikehe pe ke 'oatu homau le'ó mo 'emau fakakaukaú. Ka ko e fokotu'ú ē na'e 'omai 'e he Nōpelé

Lord Nuku: Ko e fokotu'ú ia, fokotu'u pe 'oku fai ha tokoni ki'i māhina 'e 4

'Eiki Sea Le'ole'o: Pea te u iku au te u pāloti au kapau 'oku fai ho'omou me'á. Ka ko u fakamahino pe

'Eiki Palēmia: Fokotu'u atu 'e au Sea

'Eiki Sea Le'ole'o: Tau ongo'i pe 'etautolu ke tau fie tokoni

Fokotu'u Palēmia tukuange 'isiu fekau'aki mo e kole ki he Pule'anga ke nau ngāue ki ai

'Eiki Palēmia: Fokotu'u atu 'e au ke 'omai ke mau sio ki ai. Ko e 'ai tu'utu'uní ia 'e iku mou fokotu'u mai ke fakatau ha me'a, 'ai pe ke tau feveitokai'aki pe. Mai ko ē na'e 'osi fakahoko atu 'e fai e sio ki ai. 'Oku 'ikai ko ha me'a ia ke mōmenití ni pe, pehē atu "'io 'omai e 1 miliona" pau ke ō fai e talanoa ki ai. Kae tuku mai pe, 'a ia ko 'eku fokotu'ú 'aku ia, ko e fokotu'u eni 'oku 2, taha ē na'e 'omai' pea ko e uá eni ke tuku mai ki he Pule'angá, mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia, 'Eiki Nōpele kātaki ke tau faka'osi 'a e me'a ko iá 'aki 'a e fakahā loto 'a e Hou'eikí, he 'oku nau mea'i pea 'oku 'i ai 'enau 'uhinga, 'oku 'i ai ho'o 'uhinga, 'oku 'i ai 'eku 'uhinga. 'Oku 'i ai 'enau 'uhinga 'e fakahā leva ia 'i he me'a ko eni 'oku nau fakahā loto ki ai. Ka ko u fie ...

<006>

Taimi: 1455-1500

'Eiki Sea Le'ole'o: ... pe 'e au e me'a ko ení kuo hangē 'oku tau tō kehekehe he mo'uí. 'Oku tau loto tautolu ke pehē, loto pe ē, 'oku ou tui mo e ongo'i 'a e motu'á ni 'oku tau fietokoni kotoa pē. He ka hoko mai kia tautolu, 'osi tau 'osi 'ilo 'etautolu 'oku 'ikai ke tau loto ke hoko mai kia tautolu ka 'oku tau faka'amú ko e hā e lelei tahá. Kae fou 'i he'etau ngaahi me'a ko eni fakakaukau mai ko ení pea 'omai. Ko e hā e me'a 'e ala tokoni pe 'oku 'ikai ke, kae koloa 'oku mahino 'oku 'i ai hono fakatokanga'i e me'a 'oku kole maí.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e fokotu'ú ē kuo 'osi 'oatu ki he Feitu'u na. 'E lava ke u fakamalanga he fokotu'ú makatu'unga 'eku pou pou

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Ikai

Paula Piveni Piukala: Ki he fokotu'ú

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e me'a pe ko ē na'e faí, na'a tau afe 'o tuku 'etau 'asenitá kae 'omai e fokotu'ú. Ko e me'a pe ko ē na'e faí, na'a tau afe 'o tuku 'etau 'asenitá kae 'omai e fokotu'ú, ko e me'a eni ko e fokotu'ú eni he me'a ko eni na'e toki 'osi e ngaahi fakamalanga ko ení. Pea kapau kuo mou loto ke tau iku ā 'o aofangatuku pea tau hiki pea tau 'ai ia

Paula Piveni Piukala: Ko ia

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e toe fakamalanga ko e ki he hā

‘Eiki Palēmia: Fokotu’u atu ke tau pāloti ā Sea, ko e fokotu’u ena ‘oku ua

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oku ‘osi mahinó

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea

‘Eiki Sea Le’ole’o: Kuo ‘osi mahino ia ki he motu’á ni ka koeni ko u ‘osi kole atu

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai Sea ko ‘eku fakamalanga he ‘oku ‘i ai e mo’oni ‘a e ‘ikai ke patiseti ‘o e ngaahi me’a pehe ní. Ka ko e *emergency* eni, kuo ‘osi ‘oatu e ngaahi makatu’unga. Ko e ‘uhinga ‘eku pou pou ‘a’aku ki ai Sea he ‘oku ongo’i ‘oku *unfair* hono fakamoleki e tukuhá. Ko e langa ko ē ‘i Popuá Sea fe’unga mo e 3 miliona ‘ova he 3 miliona

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Ai pe ‘e koe ho’o fakakauká

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘e nofo ai

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘E toki ‘omai e ngaahi me’a ko iá

‘Eiki Palēmia: Ko e ‘uhingá ke ‘ai ko ē mala’e tā pulu ko ē ‘i Popuá

Paula Piveni Piukala: Pea ‘e hoko ia ko e fu’u nofo’anga e kau tēvolo ‘i Popua

‘Eiki Sea Le’ole’o: Pea tau ... ‘oku ‘i ai ...me’a ki lalo

‘Eiki Palēmia: Hē Tongatapu 7

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oua ‘e ta’ofi atu ka ke mafaifai pe koe he fakamalanga

‘Eiki Palēmia: Ko ho ‘uhingá e ‘ai ko ē mala’e tā pulú pe ko e hā

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a ki lalo. Hou’eiki kole atu ke, pea ko u kole atu Fakafofonga ko e ‘ai pe ke homo mai e fo’i me’a ‘okú ke ‘ai ‘e koe ki hē. ‘Oku sai pe ia he ko e ‘eke’i pe ‘a e pa’anga tukuhau e fonuá. Kae toki ‘ai hono taimi, tēpile pea tau feme’a’aki ki ai ke ‘omai e tali mo e me’a. He ‘oku ‘i ai hono ‘uhinga pea ‘oku ‘i ai e fakamatala ki he ngaahi fakamole ko iá mo e me’a ko iá ke ma’ala’ala pe ko hai ‘oku tonu ‘ene faka’uhingá. Pea ko hai ‘oku halá pea tau faka’uhinga leva ai kae ‘oua ‘e lele lele pe afe ki he Lulutai, ki he fakatau Lulutaí, afe ki he sipotí afe ki hē.

‘Oku ‘i ai e ngaahi ‘uhinga ki ai pea ‘oku fiema’u ke ‘ohake e ngaahi me’a ko iá ‘oku mahu’inga. Pea ‘omai mo e tali mo hono ngaahi pepa fakamo’oni pea tau alea’i ke maama. Ko ia fokotu’u fakamuimuí. Kole ke tuku atu ‘a e me’a ko ē na’e fai ai e kole ko eni ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘Euá pea mo e Fakafofonga Tongatapu 10 fekau’aki mo e me’a ko eni ki he *dialysis* ‘a e fonuá - ki he Pule’angá ke nau fakakaukau’i pe ko e hā e tokoni ‘e fai ki he me’a ko ení. Ko ia ‘oku loto ki ai kātaki ‘o fakahā ‘o hiki hono nima.

Kalake Tepile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otunuku

Lord Nuku: Sea kātaki mu’a ko ‘eku fakahoha’a atu Sea he ‘oku ‘ikai ke u tui au ki he fakalea ko eni ko ē ‘oku talamai ke ‘oange ke nau vakai’i.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fai’aki pe ia ‘a ho’o tuí ‘e, he’ikai ke tau ‘osi tautolu ka u ka tu’u pe au ‘o ‘omai pe ko ē ‘eku faka’uhinga pe taua ‘i he me’á

Lord Nuku: ‘Oku ‘ikai ko e ‘eku, Sea, ko ‘eku fakahoko atú ‘oku ko ‘eku tuí eni, ko e tonú mo e me’a ko ē ‘oku tonu ke tau fai ko e me’a ia

‘Eiki Sea Le’ole’o: Tonu pe ia ka koe

Lord Nuku: ‘Ikai

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ka ‘oku tonu pe me’a ia ‘oku ou talaatu kia au

Lord Nuku: ‘Oku ‘i ai e mo’ui ‘oku talitali mai kia tautolu

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia pea ‘e fai leva ‘eku tu’utu’uni ‘aku. Ko au ‘oku ou tu’utu’uni hení pea ko e me’a ko ē ‘oku faka’uhingá

Lord Nuku: Sea

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mo e me’a ‘oku me’á

Lord Nuku: Ko e kupu 62 ko ē ‘o e Konisitūtoné ko e tu’utu’uni e Fale ko ení.

‘Eiki Palēmia: Sea kole atu ke tau pāloti he ‘ikai ke fai ha fetaulaki ia mo e ...

Lord Nuku: Mo e Fale Aleá

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Ikai ke fai ha fetaulaki ia

‘Eiki Palēmia: Pāloti

‘Eiki Sea Le’ole’o: Pāloti he fokotu’u ko ē na’á ku lau atú

‘Eiki Palēmia: He ko ena na’e ‘osi fokotu’u pea pou pou

Lord Nuku: Ne ‘ikai ke u fu’u fanongo lelei ki he me’á ‘ikai ke u fu’u ‘ilo’i pe ko e hā na’e me’a mai ki ai e ‘Eiki Palēmiá.

Pāloti ‘o tali fokotu’u ke tuku ki he Pule’anga nau ngāue ki he kole fakahoko mei Fisi

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oku ‘oatu e kolé ki he Pule’angá ke nau fakakaukau’i fekau’aki mo e me’a ko eni na’e fai ki ai e feme’a’akí he kole ‘a Tongatapu 10 mo e Feitu’u na. Kātaki fakahā’aki e hiki hono nima.

Kalake Tepile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki

Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDDEC, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Loto ki ai e toko 11

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai kātaki ‘o fakahā’aki e hiki hono nima

Kalake Tepile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a ‘Uhilamoelangi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Ikai ke loto ki ai e toko 7.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō Hou’eiki ko e aofangatuku ia ki he me’a fekau’aki mo e kaveinga ko ía.

Lau tu’o 2 Lao Fakaangaanga fika 2/2024

Tau hoko atu ki he līpooti ko ē na’e ‘omi ‘e he Sea Komiti Kakatō fekau’aki mo e lao na’e tali ‘e he komiti ke fakakakato ia ‘i he Fale Alea ‘o Tongá. ‘A ia ko e lao ko eni he ‘Asenitá Fika 5.1.2 na’e ‘uluaki paasi he Komiti Kakatō. Ko e Lao Fika 2 ia ‘o e 2024, Lao ki he Fakatonutonu ki he Fakamaau’angá ki he Lao Konisitūtone ‘o Tonga 2024. Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau hono tu’o 2 kātaki fakahā’aki e hiki hono nima.

Kalake Tepile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosá Taka, Mo’ale ‘Otonuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ko ē MEIDDEC, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa ...

<006>

Taimi: 1500-1505

Kalake Tepile: ... loto ki ai e toko 11

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki ai kātaki fakahā’aki e hiki hono nima.

Kalake Tepile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a ‘Uhilamoelangi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, ‘Eiki Nōpele Nuku. ‘Ikai ke loto ki ai e toko 7

Lau tu’o 3 Lao Fakaangaanga fika 2/2024

‘Eiki Sea Le’ole’o: Lau tu’o 3

Kalake Tepile: LAO FAKAANGAANGA (FAKATONUTONU) KI HE LAO KONISITŪTONE ‘A TONGA 2024.

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKATONUTONU ‘A E LAO KONISITŪTONE ‘O TONGA

‘OKU TU’UTU’UNI ‘e he Tu’í mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehe:

Hingoa nounou mo e ‘Uhinga’i lea.

‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) ki he Lao Konisitūtone ‘o Tonga 2024

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia ‘oku loto ke tali e lau tu’o 3 e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao e Konisitūtone ‘o Tonga 2024, kātaki fakahā’aki e hiki hono nima.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘e lava ke u ki’i fakahoha’a atu pe ‘oku ‘osi e pālotí pea toki fai e fakahoha’á.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Osi e lau tu’o 3 pea ‘oku pau leva ke, kapau ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku fie me’a

Paula Piveni Piukala: Ko ia

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea ko u fie

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fokotu’u pe, fakatonutonu pe ko e fehu’i ke fakama’ala’ala

Paula Piveni Piukala: Ko ia ko u fie ‘oatu pe ‘e au e hoha’a ko ení Sea. He na’á ku ‘amanaki ‘e hanga ‘e he Kapineti ‘o e ‘ahó ‘o fakataulama lelei e halafononga fakapolitikale fekau’aki pea mo e ngaahi mafai ‘oku ‘i he Pēnoló Sea.

Sea ko e hoha’a ko ē he motu’á ni ke u ‘ohake pe ki he tokanga e falé ni ‘e foki mai ki ai e lēkootí pea mo e kau muiaki ‘i hotau tu’á. Ko e sino ko ení ‘o e ‘Ateni Senialé Sea, sino e Polisi Komisioná.

‘Eiki Palēmia: Sea ki’i fakatonutonu

Paula Piveni Piukala: Mo e kau Fakamaau ‘o e fonuá ni

‘Eiki Palēmia: Ko e ‘uhingá pe ko ‘etau tu’utu’uní Sea

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakatonutonu

‘Eiki Palēmia: Ko e tipeiti eni ia te tau lele tautolu

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai ko u ‘ohake pe ‘e au e me’a ko ení ko e tokanga pe

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e hā ho’o monomono ki he kupu ‘o e laó

‘Eiki Palēmia: Ko e malanga eni ia

Paula Piveni Piukala: Ko ia, ‘ohake pe ‘eku tokangá he ko e ‘uhingá he ko e fo’i lao ko ení ‘okú ne toe ha’u pe ‘o toe fa’o pea mo e *DPP* he kato ‘o e tama tatau pe. Ka ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha fonua ‘i māmani Sea ko u kalanga ko ení

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e hā leva ‘a e kupu ke monomonó?

‘Eiki Palēmia: Ko ia, ko e hā e ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e hā leva ho’o monomonó?

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai ke ‘i ai ha fonua ‘i māmani Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a mai koe ke ...

Paula Piveni Piukala: ‘E fa’o kātoa pe ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakafofonga ...

Paula Piveni Piukala: ‘A e fakatotoló ‘a e ‘Ateni Senialé *DPP*

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakafofonga

Paula Piveni Piukala: Mo e Fakamaau’angá he kato pe tama ‘e taha

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakafofonga, me’a ki lalo ‘o me’a ki he me’a ko ē ‘oku me’a atú mo ‘etau tu’utu’uní. Ko e hā e kupu ne fiema’u ke fakatonutonú

Paula Piveni Piukala: ‘UHINGA au Sea ke fokotu’u he lēkootí. Ko e kupu ko ē ko u fiema’u ke

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ‘etau tu’utu’uní ‘oku ‘ikai, kuo ‘osi ke malanga he Komiti Kakató. Ma’u ai e lēkootí mo ho poiní mo ho’o tuí.

Paula Piveni Piukala: Ko ia, Sea ko e ‘uhinga ‘eku lave’i e me’a ko ení.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Osi mahino ia

Paula Piveni Piukala: He ko e matavaivai eni ‘o e Falé ni ‘o e anga ‘etau fatu lao ke maama mo tolonga mo melino

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakafofonga me’a ki lalo, me’a ki lalo ka u fakamaama atu e me’a ko ení ke hū atu ha ki’i me’a ki ho, fakatokanga’i he me’a ‘okú ke fa’a me’a’aki ‘i he Falé ni. Pea ‘ai ke mahino ko e siana lahi koe. Ko ho anga pe ia ho’o faka’uhingá kae tuku mu’a hono fa’a tala ia ‘oku matavaivai e fa’ahinga ia ko ē pea ‘oku ‘ikai ke, ko koe pe ia ‘okú ke ‘iló. ‘Ai ke ke mahino’i

Paula Piveni Piukala: Sea kātaki pe, kātaki pē Sea

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oleva ka u kae hū atu

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai ko ha’aku faka’uhinga ko e me’a mo’oni, *facts is facts*

‘Eiki Sea Le’ole’o: Kaikehe ko ho’o malanga ia ‘a koe ...

Paula Piveni Piukala: Ko e me’a mo’oni ‘oku fa’o ‘a e ‘Ateni Senialé, fa’o mo e *DPP*

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a ki lalo

Paula Piveni Piukala: Fa’o pea mo e *Police Commissioner*

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oleva ke u tokoni atu

Paula Piveni Piukala: Fa’o mo e Fakamaau’angá he kato pe e Pēnoló

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a ki lalo he ko u fakatokanga kiate koe ‘okú ke lolotonga maumau’i ‘etau tu’utu’uní. Ki’i fanongo pea ‘ai ke fanongo e telingá ke mahino ha me’a ki ai. Toka’i e Falé ni pea ‘ai ke poini, ‘omai e poini ke masila ‘aki e ngāue’aki pe lea lelei, le’o lelei mo e me’a ko iá. Kae ke ngāue’aki ma’u pe ko e ‘ai hake pe me’a ko e kau eni he ta’emahino. ‘A ia ‘oku mahino ka ta’emahino ē ko koe pe ‘oku ke mahino. Tōnounou ē tō lōloa koe, ‘a ia ko koe pe ‘okú ke ‘ilo e me’á. Malanga pe koe ho poini pea tuku ke talaatu ‘e he kakai ko eni ‘oku nau faitu’utu’uní he ‘oku ‘i ai pe mo ‘enau fakakaukau mo honau loto. ‘Omai pe ‘e koe ho’o poini kae tuku ho’o toe tu’u holo koe ‘o fakamatala mai ko e fai eni ke hā mo e hā. ‘E tipeiti, ‘e lōloa ia

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhingá foki Sea ko u hanga ‘ohake e ‘isiu ko ení he ‘oku talamai ‘enautolu ke fakanofu. Ko e hā pe ‘a e *advice* pe ko e fale’i ‘oku ‘ohake he Pēnoló

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ‘oku ‘i ai ha fakatonutonu

Paula Piveni Piukala: Kuo pau ke fakanofu ia h e ‘Eene ‘Afió

‘Eiki Palēmia: Pe ‘e toe ‘ai pe ‘e ia he ‘ikai ‘uhingá pe ke tau toe tipeiti

Paula Piveni Piukala Ko e kupú ia

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e kupú ia

Paula Piveni Piukala: Ko ia

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ka ko e me’a eni te u ta’ofi atu ai pe, kuo tā tu’o lahi hono tipeiti’i ‘i he Komiti Kakató pea kuo mahino

Paula Piveni Piukala Ko ia ko e fo’i

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e me’a ‘oku ‘oatu he kupu ‘etau tu’utu’uní ke ke fakamalanga mai ai hili e lau tu’o 3. Ko ha’o monomono ki ha kupu pe ko e ‘i ai ha me’a ke fakama’ala’ala ko ia pe

Paula Piveni Piukala: Ko ia **‘Eiki Sea Le’ole’o:** Ko e fē e me’a ‘okú ke fakama’ala’ala ...

<006>

Taimi: 1505-1510

‘Eiki Sea Le’ole’o: ... mo monomono ki ha kupu. . Ko ia. Ka ‘ikai pea hoko atu e pāloti ...

Fokotu’u Tongatapu 7 ke to’o e Pēnoló ‘i he fale’i ki he ‘Ene ‘Afió

Paula Piveni Piukala: Ke to’o e Pēnoló Sea, ke to’o e Pēnoló meí he kupu ko ení. He ko hono ‘uhingá Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fonua ia ‘oku maama honau ‘atamaí ‘oku nau fa’o kátoa pe ngaahi sino ‘oku ...

‘Eiki Sea Komiti Kakato: ‘Oua ‘e ngāue’aki e ngaahi lea ko ia,

Lord Tu’ilakepa: Sea

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Ai pe ‘e koe ho’o, ko ena ko e maamá eni ia na ko e me’a, kakai eni ia ‘oku maama honau ‘atamaí ‘oku nau faí. Ko koe ‘oku fakapo’ulí

Māteni Tapueluelu: ‘E sai pe ia Tongatapu 7 ke u tokoni atu ki he Feitu’u na

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Ai ma’upe e ngaahi lea kae tuku e ngāue’aki e ngaahi lea tukuhifo pe ē ka ke sai pe koe, tuku pe koe ka ke sai pe koe, ‘ai pe koe ho poiní

Lord Tu’ilakepa: Tapu pe mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, ko u fie tokoni pe ki he Tongatapu 7 mo tautolu kotoa pe he Falé ni. Ko e tu’o fiha e ‘ohake ‘e he Fakafofonga ko ení ‘a e me’a ko ení ‘i he Komiti Kakató ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ke tapu ia he Falé ni ke ke fa’u lao pē te ke ‘omi ke liliu e me’a ko ení, ko ia pe

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fakatonutonu atu e ‘Eiki Nōpelé

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Ikai ke toe fakatonutonu ia, he ko au ‘oku ou me’a pe eni ia ko ‘ene tokoni mai pe ‘a’ana ia ki he me’a ‘oku ‘oatú. ‘Omai ‘e koe ho’o kupu ‘okú ke fakamonomono ki aí

Paula Piveni Piukala: Ko ia

‘Eiki Sea Le’ole’o: He ko ‘etau ‘alu, ‘oku ‘osi paasi kátoa hake ia meí he tipeití mo e me’a ko ena, mo e ‘uhinga ko ena ki he Pēnoló he ko u lave’i ‘e au ...

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku na’ina’í Sea ko e ‘uhingá he ‘oku, neongo ‘a e fakamatala’i ia ‘a e me’a ‘oku ‘uhinga lelei ki he me’a. Te ke ‘alu ‘o ha’ao ‘a māmani ‘i ha ngaahi fa’unga faka-Fakamaau’anga ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha me’a pehē ‘e hoko ‘i māmani. Ke pule’i pe ‘e he Pēnoló, ‘uluaki, polisi fakatotoló. Ua, ‘Ateni Senialé mo e *DPP*, tolu kau Fakamaau lalahí.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Te u toe lea atu ka koe

Paula Piveni Piukala: Ko e poini ia ‘oku ou hanga ‘o ‘ohake

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e poini ia na’e toutou ‘ohake

Paula Piveni Piukala: He ‘oku hangē ‘etau fa’u laó ha fa’u lao ha vale. Ko e poini ia ‘oku ou hanga ‘o ‘ohaké

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e vale, ‘ai ke mahino na ‘oku tōnounou ...

Paula Piveni Piukala: ‘Oku tala ‘e he folofolá

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a ki lalo, kae tuku ke hū atu ha me’a ki ho ‘atamaí

‘Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea ‘oku mahino kiate au

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oua ‘e toe fai ha fakatonutonu ia ko u lolotonga mahino’i pe ‘e au e me’a ko eni ‘oku tau faí. Ko e kole ‘a e Fakafongá ‘ene faingamālié, ko e me’a ko ē ‘oku tokanga ki ai e laó, ‘omai e monomonó, to’o e Pēnoló pea ‘osi pea tau pāloti peá u tali pe ‘ikai ke tali ko e hoko atu e pālotí. Ko e me’a pe ia ‘oku ‘omaí, tau fai ki he’etau tu’utu’uní he ka tau ka hē mei ai ko e me’a ia ‘oku tau lōloa aí.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga ‘eku monomonó to’o e Pēnoló ‘i he fale’i ‘a e ‘Ateni Senialé ki he ‘Ene ‘Afió he ‘oku malumalu ke tafe lelei. Tuku e Pēnoló ka tau feinga ke liliu mai mo e ‘ū kongá lao ko ē he’etau ‘unu atu ki he kaha’ú. Kae ‘oua ‘e ‘ai ke tau hokohoko hala ai pe.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mahino ia, mahino e fokotu’ú

‘Eiki Palēmia: Ko e, na’e ‘ikai ke, ‘ikai na’e ‘i ai foki e ‘uhinga ‘ai ko eni tau tu’utu’uní pea na’e ‘uhinga e ‘ai ia ko eni ke toki fai e ‘osi e lau tolú. Ko e ‘uhingá kapau ‘oku toe fie *introduce* pe ‘ai ‘e he tokotaha na’á ne fa’u e laó pe ko e Pule’angá pe ko e tokotaha taautaha, ha toe liliu fakamuimui ki he’ene fokotu’u ko ē.

Ka ko e me’a ia ko ē ko e ‘oku ngāue’aki ‘e he Fakafongá ‘okú ne hanga ‘e ia ‘o ‘omai e me’a na’e ‘ikai ke loto lelei ki ai ‘i he Komiti Kakató ‘o toe ‘ai tu’o ua pe.

Lord Nuku: Sea ko ‘eku ki’i fakatonutonu

‘Eiki Sea: Ko ia ko e me’a ia ko ē ‘oku ou mahino ki aí, na’a tau ‘i heni pe he Komiti Kakató.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu atú ko e fakamalanga ‘oku fai kimu’a he lau tu’o tolú. Kapau ‘e ‘osi e lau tu’o tolú ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha mafai ia ke tau toe lea ki ha me’a kuo ‘osi e pālotí pea paasi. Ko e ‘uhinga ia ko u pou pou atú, ‘oku ‘atā ke fai ha fakamalanga kimu’a he lau tu’o tolú

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia, ‘oku mahalo pe ‘oku ki’i fetō’aki pea mo e

Lord Nuku: ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhingá ke tau toki malanga he lau me’á ia ‘oku te u tui leva ki he poko ko ē ‘oku ki’i fehalaaki anga e tu’u ‘etau Falé. Ko e ‘uhinga ia ‘eku tokanga atú

Lord Tu’ilakepa: Sea ke u ki’i fakatonutonu atu pe fu’u me’a ko ení na’e ‘osi fai e feme’a’aki ai e Komiti Kakató. Fu’u me’a tatau pe fekau’aki mo e Pēnoló. ‘Ikai ke ‘ilo ia pe ko e hā e me’a, pea fai mo fai ‘etau pālotí

Lord Nuku: Sea

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku fakatonutonu pe ‘aku ia ki he Sea Komiti Kakató. Na’e te’eki ai ke u lava au ki he ‘isiu ko ení ‘aneafi. Ko e ‘isiu pe ia ko e ‘uhinga pe ‘eku hanga ‘e au ‘e Sea kātaki pe ‘oku ‘ikai ko ha’aku fakamoveuveu. *I’m not a trouble maker* ka na’á ku ‘ohake pe ‘e au e me’a ko ení he ko hono ‘uhingá na’e te’eki ai ke u lave’i ‘e au e ‘isiu ko ení ‘aneafi,

‘a e fa’o kātōa ‘a e ‘ū mafai lalahi ‘o e Fakamaau’angá he kato e Pēnoló. Ko e poini ia ‘oku ou hanga ‘e au ‘ohaké, na’e te’eki ke u ‘ohake ‘e au e me’a ko iá

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko u tui ‘e Fakafofonga ‘a e poini ko eni ‘a me’a kuo ‘osi ‘omai ho’o poini ko ē na’á ke loto ki aí he ‘oku fai pe ho’o ‘ái ‘o mahino mai ho’o poiní. Pea ko ena kuo lēkooti, ko e me’a ia na’á ke fiema’ú. Hā ho lotó pea mālō ‘aupito ‘a e tokoni maí.

Taniela Fusimālohi: Sea, kātaki Sea

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ka tau hoko atu ‘etau pālotí

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ka u ‘oatu pe ki’i me’a ko ení. Ko e kole pe ke ke fakama’ala’ala lelei maí mu’a ‘eku, ‘oku ‘i ai ha mafai e Feitu’u na pea mo e Falé ke tau ki’i tu’u hē. ‘Oleva te tau talí ka tau ki’i tu’u hē ‘o fakakaukau lelei angé ko ē kuo tau fai e tālanga lahi. Tau tukuange ha ki’i fo’i ...

<006>

Taimi: 1510-1515

Taniela Fusimālohi: ... ki’i fo’i taimi ke tau toe foki ai ‘o fakakaukau lelei pea tau toki foki maí ‘o sio ki he lao ko eni. ‘Oku fu’u mahu’inga ‘aupito ‘oku ai e hoha’a lahi na’e ‘osi ‘oatu ia ‘aneafí mo e ‘aho ni ki he lao ko ení ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakafofonga ...

Taniela Fusimālohi: Na’e pehē pe mo ‘emau hoha’a ki he lao ko eni ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: He ko e me’a ko e ‘Eiki Palēmia kuo ‘osi mahino pe me’a ia ko eni ‘oku kātaki ‘oku ha’i tautolu he ‘etau tu’utu’uni he me’a ko eni. Pea ko ē fakamalanga maí e Tongatapu 7 mahalo na’e tokanga pe ia ki he ‘asi he, ‘ene tui he lekooti kae foki ke fai ha to’o maí e me’a ‘osi pea ko u tui kuo ‘osi ‘omai. Ko e me’a ko ē ki he ki’i tu’u mo e ki’i taimi kae ki’i fakakaukau lelei ‘ikai ha tu’utu’uni pehē ia heni.

Ko e tu’utu’uni pe ke ‘omai ha ‘o monomono pea ko ‘etau fononga ‘o e lao ni ko ‘ene ‘alu ia ‘o ngāue’aki ...

Taniela Fusimālohi: Sea ‘i he ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Pea ko hono founa pe ko e ...

Taniela Fusimālohi: ‘I he kupu 1 pe he ‘etau tohi ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: *Amend ‘i he private bill*

Taniela Fusimālohi: Mo e Kupu 3 ‘oku ‘iate koe pe e mafai ia ke *waive* pe tuku fakatafa’aki ha ngaahi tu’utu’uni. Ko e me’a ia ko u feinga atu ki ai ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oku ...

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ke ‘oua mu’a ‘e teke ia ke tau fakavavevave kae tuku e fakakaukau lelei

‘Eiki Palēmia: ‘Ai pe ke fakatonutonu.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘E ‘Eua 11 tuku mu’a e ‘omai e fa’ahinga me’a ...

‘Eiki Palēmia: Ko ia.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia ke fakavave na’e feme’a’aki ‘aneafi, feme’a’aki he Komiti Kakato ...

‘Eiki Palēmia: Me’a tatau pe.

‘Eiki Sea Le’ole’o: He ko e loto eni e tokolahi ...

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e loto eni e tokolahi ...

Taniela Fusimālohi: Ka ‘oku fu’u tokolahi e tokolahi ia he ‘oku nau toko 17 ka mau toko 8 pe.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘E ko ia.

‘Eiki Palēmia: Ko e me’a pe ia Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e 8 ko ena na’e fili mai ‘e he kakai ...

‘Eiki Palēmia: Ko ia.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e toko 9 ko ē na’e fili mai ‘e he kakai ...

Taniela Fusimālohi: He na’e talamai ‘e he Konisitūtone 12 nautolu 13 mautolu.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Ai ke tau toe talanoa he ko u feinga ko e fa’ahinga me’a ko ia ...

Veivosa Taka: Fekau ā ke nau foki mai ke mau fakataha

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia ko e me’a mahino ia, ko e me’a mahino ia.

Taniela Fusimālohi: He na’e tonu ke mau toko 13 ka ‘oku hola e toko 5

Veivosa Taka: Fekau ke nau foki mai ke mau fakataha.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oua ‘e ‘Eua 11 fanga ki’i talatala holo ko ia he ‘e malava pe ia he ‘oku si’i fa’a fua ‘e 7 e hia ‘i he ‘ene fa’a tu’u ‘ana ‘o hangē ‘oku kaikaila.

Taniela Fusimālohi: ‘Ikai ko u pehē pe ‘e au ko ho pehē ko u toe loto au ke tokolahi ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Pea tuku kitu’a mahalo ‘oku sai ke u tuli ai pe ‘e au koe kitu’a he ‘oku ke ...

Taniela Fusimālohi: Ko e tokolahi ‘onautolu ‘oku nau toko 14 17

Fakatokanga ‘uluaki Sea Le’ole’o kia ‘Eua 11 ki he fakafe’atungia’i feme’a’aki Falé

‘Eiki Sea Le’ole’o: Kupu 49 ‘o ‘etau Tu’utu’uni, ko e fakafe’atungia’i mo e fakafaingata’a’ia’i ‘a e feme’a’aki ‘a e Fale ‘oku lolotonga fai ‘e ‘Eua 11 ko ‘eku fakatokanga faka’osi eni ka koe.

Pālōti ‘o tali Lao Fakatonutonu ki he Konisitūtone ‘o Tonga 2024

Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e lau tu’o 3 ‘o e Lao ko eni na’e ‘osi ko eni hono lau atu ki he Fakatonutonu ki he Konisitūtone ‘o Tonga 2024 kātaki fakahā ‘aki e hiki hono nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa.
Loto ki ai e toko 12.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Tali ia hoko atu ki he Lao

Taniela Fusimālohi: Sea, na’e ‘oku ou ko u fie fakahā atu pe ‘eku ongo’i ‘oku *unfair* lahi ‘aupito ‘aupito ‘e

‘Eiki Sea Le’ole’o: Sai pe ia

‘Eiki Palēmia: Ta’efaka’apa’apa lahi e Sea

Taniela Fusimālohi: Ko e anga pe ‘eku loto

‘Eiki Palēmia: Ko ‘etau angamaheni ‘osi e lao ko ia pea me’a atu ‘a e tokotaha na’a ne ‘omai e Lao ‘o fai ha’ane fakamālō

Mateni Tapueluelu: Sea, Fakamolemole ‘Eiki Sea ko hono ‘uhinga pe ...

‘Eiki Palēmia: ‘Ai ke ki’i tokanga’i pe ‘etau ...

Mateni Tapueluelu: ‘UHINGA PE KO E LAO SEA KE LAU ‘A E TA’ELOTO, MĀLŌ SEA.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai ka tau fakaha ‘aki e hiki hono nima e lau tu’u 3.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘ikai ke loto ki ai ‘a ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ‘e lava ke u ki’i fakahoha’a atu kae toki ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Osi e pāloti ‘osi e pāloti ‘osi lau.

Lord Nuku: ‘Osi fēfee’i ‘oku te’eki ke u hiki nima au.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Sai pe ia ko e me’a ia ‘a ‘au he ko ho’o tu’u ‘a koe ki ‘olunga kae ‘ikai ke ke hiki nima. Hoko atu ki he Lao fika ...

Lord Nuku: Sea ‘oua ‘e ‘ai ke fakaaoniu pehē e pule he Falé.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Kapau ‘oku ke ongo’i ‘oku aoniu pea ko u kole fakamolemole atu ko e me’a pe ia ko ē ke tau hoko, ke tau hoko atu ai. Fakamolemole atu

Lord Nuku: ‘Ikai ko ‘eku ‘uhinga pe ‘aku ia he ‘oku ‘i ai ‘etau Tohi Tu’utu’uni

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia.

Lord Nuku: Mo e founa ngāue ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Ai mai toki ‘ai mai ‘e koe e Tohi Tu’utu’uni pea ke fokotu’u mai ‘e koe ke tuli au.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu’u na Sea mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale.

Lord Nuku: Te’eki mate e maama e me’a ‘oku sio ‘oku ‘ikai ke ke ta’ofi ‘e koe ē.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Fakahoko atu pe ha fakamālō ‘Eiki Sea fakama ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Hoko atu koe ke lava ho me’a

‘Eiki Tokoni Palēmia: Fakamālō hono tali e Lao ko eni mālō ‘aupito.

Lau tu’o 2 Lao fika 3/2024 - Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Fakatonutonu ki he Ngaahi Talatalaaki Hia 2024

‘Eiki Sea Le’ole’o: Hoko atu koe Kalake ki he Lao Fika 3/2024, Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Fakatonutonu ki he Ngaahi Talatalaaki Hia 2024. Ko ia ‘oku loto ke tali lau tu’o 2 kātaki fakahā ‘aki e hiki hono nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Sea ‘oku loto ki ai e toko 10.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e lau tu’o 2 eni, ko e lau tu’o 2 eni ta’eloto. Kātaki fakaha ‘aki hono nima ‘o pehē ‘oku ‘ikai loto ke lau.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘ikai ke loto ki ai ‘a ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, ‘Eiki Nōpele Nuku. ‘Ikai ke loto e toko 7.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Lau tu’o 3.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Ngaahi Fakatonutonu kehekehe ‘a e Talēkita ki he Ngaahi Talatalaaki Hia ‘a e Pule’anga 2024.

Lord Nuku: Sea ‘e lava ke u ki’i fakahoha’a atu pea ke toki me’a ki he lau tu’o 3

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Ikai ha’o totonu ‘au. (kovi ‘a e ongo)...

Lord Nuku: Sea ‘oku ai ‘eku totonu ke u ‘uhi ke fai atu ha ki’i fakamalanga kimu’a pea toki hoko

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Ikai ka ko e fakatonutonu ko ē na’a ke ‘ai mai ‘anenai ‘oku hala ia ‘oku pau ke ...

<007>

Taimi: 1515-1520

‘Eiki Sea Le’ole’o: ... ke lau tu’o 3 pea toki faka’atā ke fai ha me’a ki ai.

Lord Nuku: Sea ko ‘eku lave’i kapau te tau lau tu’o 3 ka ai ha me’a kuo paasi he Fale ‘o pālōti ‘oku ‘ikai ke ngofua ke toe fai ha malanga ki ai.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mahalo ko e tu’utu’uni motu’a ena ia ko e tu’utu’uni fo’ou eni ‘oku ou fai atu ai.

Lord Nuku: ‘Io, ‘oku ai e tu’utu’uni motu’a mo e tu’utu’uni fo’ou.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘E lau tu’o 3, kuo pau ke lau tu’o 3 ...

Lord Nuku: Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Pea toki fai e tukuange e faingamālie ki ha tokotaha ‘oku ‘i he me’a pe ko eni na’a ku ‘osi ‘oatu he lau ‘aku. Lau tu’o 3.

Lau tu’o 3 Lao Fakaangaanga Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe ki he Ngaahi Talatalaaki Hia Pule’anga 2024

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe Talēkita ki he Ngaahi Talatalaaki Hia ‘a e Pule’anga 2024.

Lao Fakaangaanga ki he Lao ke fakahoko ha Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe koe’uhi ko ha Fakatonutonu ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga ke hiki ‘a e fatongia ki he Ngaahi Hopo Hia kotoa ‘oku fakahoko ma’a e Kalauni ki he Talēkita ki he Ngaahi Talatalaaki Hia ‘a e Pule’anga.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakataha lea ‘o e Pule’anga ‘o pehē

1. Hingoa nounou

‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe ‘a e Talēkita ki he Ngaahi Talatalaaki Hia ‘a e Pule’anga 2024.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a mai ā ‘Eiki Nōpele.

Lord Nuku: Sea, ko ‘eku fakakaukau ko eni ko ē ki he tu’unga ko eni ko ē ‘oku ‘i ai ‘etau ngāue ‘etau Fale ‘e ‘Eiki Sea, ko ‘eku lave’i ko eni ko ē ki he liliu e Konisitūtone ‘ikai ke ‘ilo’i pe ‘oku kei mo’ui pe ‘ikai toki fakatonutonu mai pe. ‘Oku pau ke loto taha e Kapineti pea toki lava ke liliu ke fai ha fokotu’u ke liliu e Konisitūtone. Ko e me’a ko ē na’e ‘ai ke u fakahoha’a atu ko ē ‘anenai, fēfē ke ‘ai ke vahe 2 e 3 e Fale Alea ke fakahoa ‘aki ki he tu’utu’uni ko ē ‘oku fai ki he ko ‘a eni ‘e he Konisitūtone ‘a eni ko ē ‘e he Kapineti. Ke vahe 3 ‘e 2 ...

‘Eiki Palēmia: Sea ko ‘eku kātaki pe Nōpele ko ‘eku ‘a ia ko e fiema’u ‘e koe ke toe liliu e Konisitūtone ia.

Lord Nuku: Mou loto ...

‘Eiki Palēmia: Ka ‘oku mou pehē pea ‘omai pe ha’o fakatonutonu ‘au ki he Konisitūtone.

Lord Nuku: Sea ‘oku lolotonga liliu ni he kaume’a ko ē e Konisitūtone ka ko ‘eku feinga atu ke ‘oua ‘e fu’u faingofua pehē.

‘Eiki Palēmia: Ko e liliu ena ia ko ē hono tali ko ē founa ko ē kuo pau ke tali ‘e he Kapineti he ‘osi hono tali ko ē he ‘e he Fale Alea. ‘Oku ‘ikai ke kau ia ‘i he fo’i lao ko eni ...

Lord Nuku: Ko ia eni Sea ‘oku ou ‘uhinga atu ki ai ‘oku ai e tu’utu’uni e Kapineti

‘Eiki Palēmia: Ko e monomono ko eni ki he fo’i lao

Lord Nuku: Ke mou tali kotoa

‘Eiki Palēmia: Ko ia ‘oku ou ‘ilo’i *unanimous*...

Lord Nuku: Ko ‘eku fokotu’u ‘aku eni ko ‘eku fokotu’u atu ‘a ‘aku ia ki Fale Alea ke liliu ...

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ‘oku ‘ikai ke kau ia he lao ko eni ko e fo’i kongā lao ko ē ko hono fetongi pe *AG* ‘i he ta ‘i he *DPP* ...

Lord Nuku: Sea

‘Eiki Palēmia: Ko e fē fo’i kongā ai ‘oku ke me’a ki ai.

Lord Nuku: Ko ‘eku ‘uhinga atu ko ē ‘a ‘aku ko e mafai ko ē ‘oku ‘atu ko ē ka moutolu ko ē ke liliu e Konisitūtone.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakatātā ange ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ‘oku ‘ikai ke kau ia ‘i he fo’i lao ko eni ‘oku pau ‘oku ai ha fo’i me’a ia te ne toki ‘omai

‘Eiki Sea Le’ole’o: Kae kehe

‘Eiki Palēmia: Ha, mālō

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mahino pe kae tuku ke toki aofangatuku he ‘oku kae tukuange ke mahino mai e me’a ‘oku me’a ki ai. ‘Oku mahino pe ho mou ‘a e tu’utu’uni ia ki he Kapineti pea ‘oku fai pe ia ...

Lord Nuku: Ko ia ko e ko ‘eku ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ka ‘oku ne pehē ‘oku ne faka’amu ‘ana ia ke liliu ...

Lord Nuku: Ko ‘eku ‘uhinga ‘eku fakahoko atu he na’e ‘ai ke u fakahoha’a atu ‘anenai pea ke ta’ofi mai. Ka ko e ‘uhinga ‘eku fakahoko atú ‘oku tonu ke hiki ‘a e mālohi ko ē ‘o e Fale ‘i he liliu ‘o e Konisitūtone mei he vaeua pe pea tali. Ko ‘eku ‘uhinga atú hangē ko e me’a ko ē ‘oku ‘i he Kapineti ‘alu ki he vahe 2 ‘e 3 ‘o e Fale. He ko e ‘uhinga he ‘oku ma’u ‘e he tēpile ia ko ē ‘a e tokolahi ko e ko ē ke liliu e lao ‘i ha fa’ahinga taimi pe.

Ka ko e ‘uhinga ia ko ē hangē ko e fokotu’u atu pe malava ke ‘ohake ki he vahe 2 ‘e 3 ‘o e Fale pea toki lava ke fai e liliu. Pea kapau ‘oku ‘ikai ke ma’u e vahe 2 ‘e 3 ‘o hangē ko e tu’utu’uni ko ē ki he Kapineti ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mahino mahino ‘aupito mahino kiate au ‘Eiki Nōpele ...

Lord Nuku: Ko ia ko ‘eku ‘uhinga ia ‘eku ka ko e ‘uhinga foki ko e ke me’a mai koe ‘oku mahino ka koe ‘a ia ‘oku mahino mai te ke hanga ‘e koe ‘o fakata’e’aonga’i e me’a ko ē ko u ‘oatu.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Ikai.

Lord Nuku: Ko ‘eku ‘uhinga ia ‘eku fakahoha’a atu.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘UHINGA na’e ‘ikai ke ai ha ‘ane fekau’aki ia mo ‘etau pāloti ‘anenai ka ko e liliu ‘io ko ena ko ē ‘oku ke me’a mai ‘aki ‘oku ke loto ki ai ‘oku ‘i ho ‘aofinima pe ‘o ‘ou. Ke ke ‘omi e fakatonutonu ki he koni ki he kupu ko ia.

Lord Nuku: Sea ‘oku ou kapau te tau hiki ko ē he taimi ni ko ē heni ‘oku ke mea’i e tokolahi ko ē mo e tokolahi ko ē?

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oku mahino ia ka ko e ...

Lord Nuku: Ko e ‘uhinga ia ke ‘alu hake ki he vahe 2 ‘e 3 ke fakalotoa ‘aki mo ha kakai mei he ki he ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: He Nōpele ta’emahino lahi eni ‘oku ne ‘omai e me’a ko ē. ‘Oku ha’u he

me'a kehe ke tau aafe ki ai ...

'Eiki Palēmia: 'Ai e me'a kehe.

Lord Nuku: Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Hili ko ia ko e fakatonutonu ki he me'a ko ena 'oku ke me'a mai 'aki 'oku fai he liliu e lao, fa'u mai ha fakatonutonu ha'o *private* fakatonutonu ...

Lord Nuku: Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Fai liliu 'aki e ...

Lord Nuku: Ko eni ko e fokotu'u atu

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Lord Nuku: Pea ko ena 'oku ke me'a mai ke u 'alu 'o fa'u mai ha lao ...

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu ko e fakatonutonu atu pe ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia kapau 'oku ke mahu'inga 'ia ai mo 'ai ke liliu pea 'omai ka 'oku ke fokotu'u mai koe ke tau pālōti'i 'i heni 'oku 'a e fu'u me'a ko ia ...

Lord Nuku: Sea 'oku te'eki ai ke u fokotu'u atu ...

<007>

Taimi: 1520-1525

Lord Nuku: ... ke u fokotu'u atu ki he 'etau pālōti'i. Ko 'eku fokotu'u atu he 'oku 'ikai ke 'oku lava e tēpile ko ē 'o pule 'i he pālōti 'ho Fale ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu e Nōpele he ko e 'uhinga 'eku fakatonutonu ko e fo'i faingamālie eni ke liliu ...

Lord Nuku: 'Oku ke mea'i pe 'e koe.

'Eiki Palēmia: Ko e faingamālie eni ke liliu ia 'a e lao ko eni 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki 'a e Hou'eiki. 'Okapau 'oku ke toe ha'u 'o 'ai ho, ke me'a mai koe 'o 'ai ha'o fo'i lao kehe me'a ia 'a koe kae 'i tu'a ia ...

Lord Nuku: Sea.

'Eiki Palēmia: 'I he 'etau me'a ko eni 'oku fai e feme'a'aki ai ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia 'Eiki Nōpele kātaki pe ...

'Eiki Palēmia: Mālō.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Na’a pehē ko e hā pea ko u kole fakamole ...

Lord Nuku: ‘Oku ‘ikai ke u toe hanga ‘e au ko ‘eku ‘uhingá ko e founa ngāue ko ē ‘a e Fale ke hiki hake ‘o vahe 2 ‘e 3 ‘a e liliu e Konisitūtoné ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Faka’ofa’ofa ka tau ngāue ...

Lord Nuku: Ko e ‘uhinga ia ‘eku fokotu’u atu ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ka ko ho ‘ai mai ke u fēfē’i?

Lord Nuku: ‘Oku ou lava pe au ‘o fokotu’u ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ke u fakangofua atu ke ke fa’u mai ha lao, *private bill* ...

Lord Nuku: ‘Oku lava pe fokotu’u ‘o fokotu’u ngutu pea pālōti’i ‘oku ‘ikai ke tohi pe me’a kotoa.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ke tau fokotu’u ngutu pe ke ...

Lord Nuku: Lau mea’i ho’o Tohi Tu’utu’uni ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Masi’i hē lahi mo’oni ‘a ho’o faka’uhinga Nopele ...

Lord Nuku: Na’a ‘oku ai ha fokotu’u ke fokotu’u mai ...

‘Eiki Palēmia: Ko e lao ko eni kātaki pe ‘e

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ka fai ki he fa’ahinga faka’uhinga ko ena ka ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ko u ‘ilo pe ‘e au ‘oku ke mea’i pe ‘e koe. Ka ko ho’o ‘ai pe ‘e koe ke tau meimei ...

Lord Nuku: ‘Ika’i ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakatamaiki mo fakakata mo meimei

Lord Nuku: Ko e me’a ko ē ki he Feitu’u na Sea na’e ‘i ‘olunga ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Ai mai ‘aki e fakakaukau lelei mo e mo ‘etau feme’a’aki he Fale ni ke ‘ai ke tau fai ‘etau ngāue fakalelei ko e ‘ai ke tau pālōti’i hake ...

Lord Nuku: Sea ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ‘etau fou he ko ‘etau ‘u me’a ka liliu ha kupu ha lao pe ko ha Konisitūtone mo e me’a ‘oku fa’u mai e lao. Pea ke talamai ‘e koe ke tau pālōti ke lau. Ka pālōti’i ‘o tali ai pea fēfē ai?

Lord Nuku: Sea ko e ‘uhinga ‘eku fokotu’u atú he ‘oku ‘ikai ke u fiamālie ki he anga ko eni ‘o e vaeua. He ‘oku tokolahi e fa’ahi ko ē he fa’ahi ko ē. ‘Ai e me’á ke *fare* kuo hā kuo loto taha ai ‘a e Kapineti ...

‘Eiki Palēmia: Ko ia.

Lord Nuku: Pea toki lava pea ‘ai eni ia ke vaeua pe ...

‘Eiki Palēmia: Ko e me’a e fakatonutonu atu pe ...

Lord Nuku: Ko ‘eku fehu’i ‘a e me’a ko ē ki he Feitu’u na.

‘Eiki Palēmia: Ko e me’a ‘oku ‘ai pea loto taha ai e Kapineti pea toki lava ko e tu’utu’uni ia ‘a e Konisitūtone.

Taniela Fusimālohi: Ke u ki’i fakatonutonu atu pe Sea. He koe’uhi ko e ko, ‘oku mo’oni e me’a ko eni e ‘Eiki Nōpele he ko e lau ko ē e Konisitūtone ko e Pule’angá ‘oku ngata pe he 12. Ko e faha’i leva ‘e taha ‘e 13 kae lava ‘o fakapalanisi fakalelei e talanoá ko e me’a ko ē ‘oku talanoa ki ia e ‘Eiki Nōpele ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e me’a ko eni ‘a e ‘Eiki Nōpele ko e me’a kehe ia

Taniela Fusimālohi: ‘Ikai Sea ko e fekau ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e lao ko eni ko e fē kupu ke fakato ke *amend* ko e fē me’a ke fakama’ala’ala ‘aki.

Taniela Fusimālohi: Ko eni ‘oku ‘i he Konisitūtone pe ‘oku talamai ko e Pule’anga he ‘ikai toe laka ia he ..

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e fokotu’u ia ko ē ko e fokotu’u mai ia ‘i he ...

Taniela Fusimālohi: ‘I he toko 12.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Tokolahi e pālōti kae toki tali ha me’a.

Taniela Fusimālohi: Ka ko ‘ene tu’u ko ē he taimi ni Sea ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Pea ‘i he fotunga lolotonga ‘oku fai ‘aki pe ‘etau pālōti ko e tokolahi pe mālohi.

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ko e fakamanatu pe ki he Fakafofonga ‘oku *warning* faka’osi ‘anenai na’ a tuli ko u sai’ia au he ‘ene fie me’a ma’u pe heni na’ a tuli ki tu’a.

Taniela Fusimālohi: ‘Ikai ka ko ‘eku ‘ikai ‘oku mo’oni pe ia ka ko ‘eku ‘uhinga eni Sea ko e fika ko e me’a ia ‘oku lau. ‘A ia ko ‘ene tu’u ko ē he taimi ni ‘oku toko 17 ‘a e fa’ahi ko ē ‘a e Pule’anga.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Toki ‘ohake ia ha’atau fokotu’u mai ke ‘ai hake ha me’a ke tau vakai’i ‘a e ngaahi me’a ko ē fekau’aki mo ‘etau pālōti ‘i he liliu Konisitūtone.

Taniela Fusimālohi: Ka ko e me’a ia ‘oku ‘uhinga ko ē ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele he ‘ikai ke ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ‘etau pālōti tu’o 3 eni ‘atautolu he lao, lau tu’o 3 e Lao. ‘Oku ‘ikai fekau’aki ia mo e tokolahi ...

‘Eiki Palēmia: Sea ‘ai koe e pālōti ko u kole atu ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e me’a ‘oku talamai he taimi ni ...

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ‘osi mahino pe mo ta’emahino pe e Fakafofonga he taimi tatau pe ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e me’a ia ‘oku mahino ...

‘Eiki Palēmia: He ko e ‘uhinga ia ‘o kapau ‘oku ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Toki ‘ohake me’a ko ena kapau ‘oku mou mahu’inga ‘ia ai ke fai ha feme’a’aki ki ai pe ko e liliu e hā mo e hā ...

‘Eiki Palēmia: ‘Ai ha lao.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Pea toki fai ia ki he me’a ko ia.

‘Eiki Palēmia: Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Lolotonga ‘etau te u pālōti ‘ai e lau tu’o 3 e lao kuo talamai ia ke liliu ke ‘ai e vahe 3 ‘e 2 ‘o e Fale pe me’a. Ka ko e ‘u me’a ko ia ke toki fai ia ‘a hono fokotu’u mai ki ha me’a kehe ke tau toki ngāue ki ai.

Lord Nuku: Sea ‘oku ‘ikai ke tapui ha fokotu’u atu ia pea mo ha mei ha Mēmipa ‘o e Fale ni. ... Sea sio mai ‘oua te ke lea ta’etaau.

‘Eiki Palēmia: Ko e kole hopo

Lord Nuku: Ho’o pehē mai ‘oku ngalivale ‘i ai ‘eku lea atu ‘a’aku ka koe ka ko u ‘oku ‘ikai ke u loto ke ta anga tatau.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia kole fakamolemole atu ‘e Fakafofonga ‘e Fakafofonga ka ko u tui pe ko e ‘ai ...

Lord Nuku: Ka ‘oku ‘osi ‘alu foki ho lea ‘au.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakafoki ā ‘eku lea.

Lord Nuku: Tuku e kole fakamolemole kuo tōmui ia.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakafoki atu ā ‘eku lea fakafoki fakamolemole atu ...

Lord Nuku: ‘Ai ‘etau me’a ke ‘ai fakalelei ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ka tau tu’u tautolu hē ...

Lord Nuku: ‘Oua ‘e ‘ai ke tau pehē na.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e me’a pe foki ko ‘etau ko u kole fakamolemole atu.

Lord Nuku: He ‘oku tau lava pe tautolu ‘o anga pehē.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Kole Fakamolemole atu, kole fakamolemole atu.

‘Eiki Palēmia: Fale Alea tau kātaki pe ‘o tau holoholo hifo ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakafofonga Nōpele.

‘Eiki Palēmia: Mahalo na’a ‘oku sai ke tau ō ‘o ipu kofī.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Pea mahalo ko e mateaki’i pe ‘etau ngāue mo e ngaahi me’a ko ia kuo tau a’u, a’u pe ke tau fetō’aki pea ko u fakafoki atu ‘e au ‘eku lea ko ia. Fakamolemole atu ‘e ‘Eiki Nōpele ...

Lord Nuku: Ka ‘oku tōmui foki ia

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ka tau

Lord Nuku: Ko e hā e ‘aonga ha toe tātaki ha ipu vai kuo mahua?

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ma’u pe ha loto fakamolemole he ko u ongo’i ‘i he loto fakatomala he ‘eku lea atu pea ko u tui ma’u e loto fakamolemole pea ko u kole fakamolemole atu. Fai a ‘etau ...

Taniela Fusimālohi: Sea ka ko u ka ko u kole atu au Sea ke mai mu’a ha fale’i fakalao faka-Konisitūtone ki he me’a ko eni ‘oku ‘uhinga ki ai e ‘Eiki Nōpele.

‘Eiki Palēmia: Ko e toki ‘omai ia ha lao ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Uluaki fai ‘eta ngāue ia ‘atautolu pea fai e hono fekumi ...

‘Eiki Palēmia: Ko ia.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ki ha fale’i faka-Konisitūtone pea kapau ‘oku tau maumau’i ha me’a pea ‘e hoko pe ia.

Taniela Fusimālohi: He ‘oku maumau’i lahi he ‘e he fika ia ‘a e me’a ko eni ‘oku tau talanoa ki ai Sea ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o maumau’i ‘a e fakakaukau lelei.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e talu ...

<007>

Taimi: 1525-1530

‘Eiki Sea Le’ole’o: ... ‘asi mai ‘a ia te tau toe foki ki he fa’ahinga faka’uhinga ko ena fai pe ho’o fakakaukau ‘a koe. Ka kapau ‘e fai e ho’o fa’ahinga faka’uhinga ko ená ko e founga e ‘oku ngāue ‘oku tau ngāue’aki ‘i he Lao mo e Konisitūtone ‘i he Fale ni.

Taniela Fusimālohi: Kaikehe ka ko ‘emau toko 8 ko eni ‘oku puli mei ai e toko 5 ko ‘eku ‘uhinga ia. He ‘oku totonu kemau nofo he ‘o fai ‘emau sivi fakalelei he ‘oku ‘ikai ke a’u homau fika ‘amautolu. He ko e palanisi ko ē ‘a e fika heni ‘oku kehe. Ko e laumālie ia ko ē na’e fokotu’utu’u ‘aki ‘etau liliu fakapolitikale ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘E, ‘e Fakafofonga he ‘ikai ke tau talanoa ko u kole atu ko e me’a kehe ia ko ‘etau pāloti eni teu pāloti nautolu he lau ko ē ko e me’a ia ke mahino ia. Ko e me’a ko ia ‘e toki fai hano feme’a’aki ki ai ‘i he taimi kehe ia ki he me’a ko ē ‘oku me’a mai ‘aki ‘e he ‘Eiki Nōpele.

Taniela Fusimālohi: He koe’uhi ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ke fokotu’u ko ē ki he fika ke ‘ai ki he vahe 3 ‘e 2 pe ko e ‘ai ke hā...

Taniela Fusimālohi: Koe’uhi Sea te tau iku tautolu ‘o paasi e lao ‘oku ‘ikai ke sai mo e ...

‘Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu ki he ‘Eua ki he ‘Eua 11 na’a lava ai ‘o tau ‘unu atu ā ki mu’a ...

Taniela Fusimālohi: Lao ‘oku fakatupu fifili mo e lao ‘oku fakatu’utāmaki ‘i he nofo ...

‘Eiki Palēmia: Ko e lolotonga e lele e fakatonutonu e fo’i lao ko ē ke tākai mai koe he me’a ke fakalelei’i e Konisitūtone. Me’a mai mo ha’o fakatonutonu ki ha’o fo’i lao ke ‘uhinga ke tau feme’a’aki ai. Kae tuku ā he ko e ‘uhinga ‘oku kehe ‘aupito pe e mei he me’a ‘oku ke tokanga ki ai.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia.

‘Eiki Palēmia: Ka ko u ‘ilo pe he ‘ikai pe te ke fitemālie koe ai ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Tau ...

‘Eiki Palēmia: Mālō.

Pāloti ‘o tali Lao Fakaangaanga Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe ki he Ngaahi Talatalaaki Hia Pule’anga 2024

‘Eiki Sea Le’ole’o: Kuo pau pe ke tau a’u ki ha ngata’anga ha me’a Hou’eiki he te tau a’u ‘o tau fetō’aki pea mahino leva kuo pau ke fai e tu’utu’uni ke tau ngata ia. Ka tau hoko atu ki he ‘etau pāloti. Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau tu’o 3 ‘o e Lao ko eni Fakatonutonu ko eni pea hiki hono nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Loto ki ai e toko 11.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki ai kātaki fakahā ‘aki e hiki hono nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, ‘Eiki Nōpele Nuku. ‘Ikai ke loto ki ai e toko 7.

Tohi Tangi mei he Vahefonua ‘Eua

‘Eiki Sea Le’ole’o: Sai tali ia. Ko ‘etau ‘asenita ‘ai ke hoko atu ko e Hou’eiki ko e fakakakato e ngāue ki he tohi tangi ko ena e vahefonua ‘Eua. Pea ka toki ai ha ki’i taimi ai pea toki hoko atu ki he *MOI*. Ha pē ngata’anga ‘e a’u atu e taimi he kole atu pe ki he Sea e Komiti Kakato ke hoko atu ‘etau ngāue.

Ka ko u kimu’a ke u liliu ko u kole fakamolemole atu ko e ‘alu ‘a ho ‘alu hake pe ‘i he fakahoko fatongia pea ka ai ha ngaahi lea ‘oku ‘e na’e tō kehe atu pea ko u loto fakatomala mo’oni pea ko u kole fakamolemole atu e motu’a ni ‘ikai haku loto na’e ‘ikai ke u, ke u loto ke hoko ha me’a pehē. Ko u kole fakamolemole atu ki he taha ‘e hoko atu pea ‘oku tau hoko atu ai pe feme’a’aki ‘i ha laumālie lelei. Mo tau fie faka’amu pe ko e fanga tokoua ka ‘oku ‘atu e kole fakamolemole, mālō liliu ‘e Fale ‘o Komiti Kakato. (Na’e liliu ‘a e Fale Alea ‘o **Komiti Kakato**).

Me’a Sea Komiti

Sea Komiti Kakato: Tapu atu ‘Eiki Palēmia pea kole mu’a ke u malumalu atu he hufanga he fakatapu kuo ‘osi hono aofaki, kae tuku mu’a ke tau hoko atu si’isi’i pe ‘etau taimi e. Hoko atu ‘etau feme’a’aki ‘i he tohi tangi ko eni ‘o fekau’aki mo e ko ē ‘oku hoko ‘i ‘Eua. Ko u tui ‘oku tau ‘osi hifo atu ha tu’unga ‘e taha. Ko e ki’i me’a pe ‘e taha ‘oku ou ki’i fakatokanga kau Fakafofonga, mou tipeiti lelei pe e pea he ‘ikai ke u toe ko e pea he ‘ikai te u toe pehē atu au ia ke, te u ui atu pe. Pea ke toki fa’iteliha pe Feitu’u na pe ko e hā ho’o pe te ke lava ‘o liliu ho’o tu’utu’uni ka ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni ia. ‘Ai pe ke tauhi e ma’uma’uluta ‘etau feme’a’aki me’a mai ‘Eua 11.

Tokanga ‘Eua 11 ki ha taimi foki mai ai Pule’anga fekau’aki mo e Tohi Tangi ‘Eua

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea pea ko u, ko u fakamālō ‘aupito au ia he tālanga kuo faí pea mo e me’a ko eni ‘oku fakahā mai ‘e he Pule’anga ‘e fakahoko ha ngāue ki heni. Sea ko ‘eku toe ‘ohake pe ‘e au e poini ko eni mu’a ko e kuo ‘osi ‘ohake pe ‘e Tongatapu 4, ko e hā ha taimi ke fai mai ai ha foki ‘a e Pule’anga mo ha ngaahi tali ki he ngaahi tangi ko eni ‘e 5 ‘oku fai ‘e he kakai ‘o ‘Eua. Pea ko e poini faka’osi ‘oku ou feinga pe ke fakamamafa’i Sea, ke toe fai mu’a ha talanoa, ‘a e Pule’anga mo e kautaha ko eni. Koe’uhi ko e me’a ko eni ‘oku hā mai he tohi ‘oku ‘atā ia ki he kāinga ‘o ‘Eua ke nau ke nau ‘eke ha huhu’i mei he kautaha ko eni.

Sea ko e ‘uhinga ‘eku fakamamafa’i atu e kongā ko ia Sea ‘oku ‘ikai ke ngata e ‘isiu ko eni ‘i he kekekele ‘oku toe mafao atu ia ki he maumau. Maumau e ‘ataakai, maumau mo e ngaahi hala pea mo e ngaahi me’a pehē ‘i he ngāue ‘a e kautaha ko eni ‘i he ta’u eni ‘e hongofulu tupu ‘enau fai ‘a e ngāue ko eni. Ko e me’a ‘oku hā mai ‘i he tohi tangi ia ‘oku te tau lava pe ‘o ō vakai ...

<007>

Taimi: 1530-1535

Sea Komiti Kakato: ... ‘uta pe ko e ‘api kolo fakamolemole e ‘a e ‘u ‘api ko eni ko ē ‘u ‘api ‘uta pe ko e ‘u ‘api kolo.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ‘u ‘api ‘i ‘uta.

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea kole ke u toki atu he vilovilo ko ē Fakafofonga ia ‘o ‘osi e taimi ka u tokoni ki ai ke maama kae fai a ha ngāue ‘a e Pule’anga ke laumālie pe ki ai. Sea ko e ngāue ko eni ‘oku pelepelengesi ‘aupito ‘i he ‘uhinga e tu’unga fakakelekele mo e tu’unga ‘o e fekau’aki pea mo e vaotātā mo e ngaahi ‘u me’a kehe pisinisi ‘a e Pule’anga. Ko e tu’unga ko eni ‘o e kau fakahoko atu pe ke mea’i ‘e he Fakafofonga, tu’unga ko eni ‘o e ngāue mo e tohi tangi ko eni ko e ‘api tukupau ‘e 60.

‘Api tukupau ai ‘e 16 fakalao na’e lesisita me’a ki ai Sea, ‘api tukupau na’e tala’api na’e te’eki ke fai ha ngāue ia ki ai pe ai ha ‘uhinga fakalao ha taha ha ‘ane lau ko hono ‘api ko e ‘api ‘e 8. ‘I ai e ‘api tukupau na’e vahe pe te’eki ai ke fai ha tala’api ‘e 38 Sea pea ko hono fakakātoa ko e ‘api tukupau ‘e 60. ‘Api tukupau pe ‘e 16 na’e lesisita ai.

Kau hoko atu Sea toko 20 ‘i loto ‘oku pelepelengesi pea ‘oku tapu he lao ho Fale ke fakahingoa ha hingoa ‘oku ‘ikai ke ‘i Fale ni. Toko 20 ai na’a nau loto kinautolu ke fetongi ‘api ki he kelekele pea ko e toenga leva Sea na’a nau loto nautolu ke *compensate*. *Full stop* ai. Kae tuku e toe tā sipa holo ‘a e Fakafofonga ni na’e ‘osi fai e ngāue ‘o e *compensate*. Sea ko e kelekele ‘e 60 ko eni lesisita mo e ‘ikai lesisita mo e ‘u fetongi ‘api na’e *compensate* kotoa ‘a e ngaahi ‘api tukupau ko eni fakatatau ki he lipooti ‘a e Potungāue Vaotā ko ē ‘oku ma’u hoku nima he, Lipooti e he 2002. Kae tuku mu’a ke faka’osi atu ‘e au ‘eku fakahoha’a kae toki fakakakato ā e fatongia e Palēmia kae ‘uma’ā e motu’a ni mo e Potungāue mo e Pule’anga ke fakakakato ‘a e ‘u me’a fakakelekele ko eni.

Ko e fakalukufua kātoa ‘a e kelekele ‘e 60 ko eni ‘ikai ke mahino hē ‘a e ‘api na’e lesisita ‘e 16 ‘i loto he na’e totongi kātoa na’e fe’unga mo e *compensate* totongi huhu’i mo e pa’anga ‘e 88,028.16 pea *compensate* pe.

Sea Komiti Kakato: 80000 ‘o fiha 8000 ..

‘Eiki Minisitā Fonua: 88,028.16 pa’anga ‘e 28 seniti ‘e 16 ko e *compensate* ia ‘oku ma’u he ‘e lipooti he 2002 ...

Sea Komiti Kakato: Ki he ‘api ‘e taha pe ...

‘Eiki Minisitā Fonua: 60

Sea Komiti Kakato: Ko e fiha ...

‘Eiki Minisitā Fonua: Kātoa e 60.

Sea Komiti Kakato: Mālō

‘Eiki Minisitā Fonua: Kau ai ‘a e ‘api e ta’e’api tukupau ‘e 16 na’e lesisita mo e ‘u ‘api toenga kātoa ko ē. Na’e ‘ikai ke ai ha me’a fakalao fakakelekele na’e totongi huhu’i kotoa pe faka’osi Sea, ko e ‘akau papa ko ē na’e tō he ‘e Potungāue Vaotātā he kelekele kātoa ko ia na’e kau pe mo ia he *compensate* ki he ‘u kelekele tatau kātoa pe ko eni.

Ko u tui Sea ke ngata he ko e anga ia e fakamaama ki he tohi tangi ko eni pea ko u lave'i 'ikai ke ngalo 'ia au ke fakahū mai e kakai ko eni na'e tohi tangi 'e he Fakafofonga ko hai 'ia kinautolu ke 'asi he lisi ko ē he ko e toko 18 ko ē 'oku 'asi 'i he tohi tangi 'oku 'ikai ke ai ha 'anau kelekele 'anautolu ia he lisi ko ē, he lisi ko ē 'a e lipooti 'a e Potungāue Vaotātā e *forestry*. Ko u tui mahalo ko e pelepelengesi ia e 'o e tohi tangi ko eni mo e ngāue fakakelekele ...

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki'i fehu'i atu ai pe ki he Minisitā.

Sea Komiti Kakato: Ki'i 'oleva pe Fakafofonga ke 'osi mai e me'a 'a e Minisitā pea toki fai ha fehu'i.

'Eiki Minisitā Fonua: Pea ko u me'a ko u fakahoha'a atu ai Sea ko e kelekele 'oku 'ikai ke *politicise* ia. 'Ikai me'a ia ko ē 'oku talanoa'i ia he toto hokohoko he fāmili 'oku ai hono lao mo hono fakamaau'anga pea 'ilo 'e hai 'ene tupu meia hai mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e 'oku ou mālō pe 'a e fakamatala ia ko e 'isiu ia 'i he tangi 'uluaki ko e hala na'e palōmesi tuku atu ki ai ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7 me'a mai kātaki 'i ai e fehu'i e Tongatapu 7 Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: 'Ikai ko 'eku ki'i fehu'i pe 'aku ia ki he fakamatala ko ē 'a e Minisitā ki he 'api 'e 60 na'e *compensate* 'aki 'e 80000 'a ia ko e meimei ...

<007>

Taimi: 1535-1540

Paula Piveni Piukala: ... ki he fakamatala ko ē 'a e Minisitā ki he 'api 'e 60 na'e *compensate* ai 80000, 'a ia ko e meimei ko e taki 1000. Ko ha *compensate* 'a e *amount* ko iá?

Sea Komiti Kakato: Kapau na'a ke hikihiki hifo Fakafofonga ...

'Eiki Minisitā Fonua: Sea, 'oku ...

Sea Komiti Kakato: 'Api 'e 20 'i loto ko e fetongi 'api, 'a ia ko e fetongi e 'api 'e 20. 'Api 'e 40, tokanga mai kiate au he ko u tokanga atu ki he Feitu'u na. 'Api 'e 40 ko e totongi huhu'i, 'a ia ko e 88028, ko e me'a ia 'oku ou ma'u he taimi ní.

Paula Piveni Piukala: Ko ia 'oku mahino kia au ka 'oku, ka na'a ne pehē ko e 'ū 'api kātoa 'e 60 ko ē na'e fiema'ú na'e *compensate* kātoa, tatau ai pē lesisita mo e ta'elesisita.

Sea Komiti Kakato: 'Api 'e 20 ...

Paula Piveni Piukala: Ko 'ene fakamatala ē fakamuimui ē, ko e 'uhinga ia na'a ne hanga 'ohake ...

'Eiki Minisitā Fonua: Ko ia Sea. Na'e *compensate* kātoa e fo'i 60 hangē ko e ...

Paula Piveni Piukala: Fo'i 60, fanongo ki hē Sea.

'Eiki Minisitā Fonua: Hangē ko e ki'i tokotaha ko ení.

Paula Piveni Piukala: Pea ko 'eku 'uhingá ki he 80000 kia au ko e taki 1000 pe ia.

'Eiki Minisitā Fonua: Ko e 'ai ke tokoni atu kae vave hangē ko e ki'i motu'a ko ení.

Paula Piveni Piukala: Pe ko ha fa'ahinga *compensation* ia 'oku fai 'aki ...

'Eiki Minisitā Fonua: Ki'i motu'á eni mei Ha'atu'a ko e kātoa e totongi e *compensate* na'e 'oange ki aí, \$183.56. Ko e fu'u lipooti eni 'a e fakamahu'inga eni mei he Potungāue Ngoué, 'oku 'i ai ki'i motu'a 'e taha ia na'e 330.41. 'Oku kau ai pē mo e 'akau papa ia na'e tō he Pule'angá he *compensate* ko iá, he ki'i tu'unga ko e \$18, \$1, \$3, \$9, ko e fu'u mo'osipo ē \$2.

Sea ma'u kātoa e 'ū lipootí hē ko e me'a fakakelekelé, maau pe ia. Ka ko 'eku kole ki he Fakafofongá hangē ko e me'a 'a e Palēmiá, mai ke fai ha ngāue ke kumi ha me'a 'oku tokamālié. He 'e to'o mei ai e kelekelé pea tofi ai he kelekelé 'a e halapule'angá na'a tokamālie ai. Ko 'eku kolé pe ia Sea. Ko e fakamahu'ingá ē na'e totongi huhu'i kātoa e 60, mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko 'eku tali pē 'a e fakama'ala'alá, ka ko e 'isiu foki ko e hala pea mo e kelekele ia 'oku 'ikai ke taau 'i he'ene a'u ko ē ki ai 'o nau toki 'ilo ko e kelekele 'oku 'ikai ke taau 'oku nau 'i aí.

Ka ko u fakamālō pē au 'Eiki Minisitā 'e fai e ngāue ki ai ka ko u tui 'e Sea 'oku 'i ai mo e ngaahi 'isiu kehe mu'a ke ngāue ki ai 'a e Pule'angá hangē ko e uesia 'o e 'atakaí he tā 'akau mo e fanavaó. Pea 'ikai ke ngata aí 'oku kei tokanga atu pē au ia ko e hā e me'a 'a e kautaha ko ení 'e fai ki ha totongi huhu'i ki he maumau kuo fai ki 'Euá. Ka ko u tali pē au ia 'a e pehē ke 'ave mu'a ke fai ha'anau ngāue, ka ko e kolé na'a lava ke tau foki mai ko ē 'i he uike 'uluaki 'o Nōvemá 'oku 'i ai ha tali pau kuo 'omai ke fai ki ai ha talanoa koe'uhí ko e kakai ko ení. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7. Ko 'ene 'osi pē ko ená ko u tui te tau pāloti leva fakatatau mo e me'a na'a tau ngata ai 'anenaí.

Ongo'i Tongatapu 7 'ikai tokangaekina Fale Alea ngaahi fiema'u fonuá pea mo e kakaí.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea. Tapu mo e Seá pea tapu ki he kau Mēmipá. 'Oku ou faka'amu pē ke ma'u ha loto hangamālie he ko e laumālie e motu'á ni ia ke 'ohake *issue* ka tau fekumi ki ha solova'anga. 'Oku 'ikai ko ha'aku *witch hunting* eni ia 'a'aku pe ko ha'aku, ko e 'uhinga pē Sea 'eku hanga 'ohaké he 'oku lave ia ki ha'akú ia loto mo hoku mafu 'a e kupu 'uluaki 'o e tangí. Na'a ku 'osi hanga pē 'o *identify* atu 'a e kupu kehekehe 'e tolu 'oku ou pehē ko e me'a lalahi ia 'oku 'omai he tangí e kelekelé pea ko u fiemālie pē au ki he tali 'oku 'omai he Minisitā Kelekelé.

Ko e me'a 'oku ou hoha'a au ki ai Sea ko e kongá 'e ua ko eni 'oku ou, 'oku te'eki ke u lave atu ki aí 'a e Tonga *Forest* pea mo e halapule'anga 'o e ngaahi 'api tukuhau na'e *relocate* 'a e kakai ko ení ki ai. Mahu'inga foki Sea, ko 'eku 'uhinga 'eku fakalavelave 'anenaí ki he mahu'inga 'o e Falé ni. Ko e Falé ni ko e monū'ia'anga pe ko e mala'ia'anga 'o e kakai e fonuá 'oku makatu'unga he Falé ni pea ko e me'a ia 'oku ou hoha'a ai he Falé ni Sea. 'Oku ou hoha'á he 'oku ou ongo'i 'oku 'ikai ke napangapangamālie hono tokangaekina 'a e ngaahi fiema'u 'a e fonuá pea mo e kakaí. Tō folofolá ia Sea na'e pehé ni hono fakaleá, ko e fatongia

‘o e Falé ni, Sea ko e ‘uhinga ‘eku fakatalanoa ki he fatongia e Falé ni he ko e lipooti eni ko ē ‘a e CEC na’e Sea ai ‘a Gordon Ward ko hono fakaleá ‘oku pehé ni, kuo mokoi ‘ene ‘Afió ke ne ‘omai hono mafai *executive* ki he pepa pāloti ‘a e kakaí ki Fale Aleá ni. ‘A ia ko ‘eku ongo’í Sea ‘oku ‘ikai ke malava e Fale Aleá ni ‘o mapule’i lelei e mafai ‘oku ‘omai ‘o tuku ‘i Falé ní. ‘O a’u eni ki he ta’u ni pē ‘oku ne pehē, ‘oku ‘ikai fe’unga ‘a e tatakí ‘a e Pule’angá. Ko e fatongia ‘o e Falé ni, ko ‘eku lau ko ē Sea Fale ni, ko ‘eku lau ko ē ...

<001>

Taimi: 1540-1545

Paula Piveni Piukala: ... Pule’angá, ko e Pule’angá ko e Palēmiá mo e Kapinetí. Ko ‘eku lau ko ē ‘a Falé ni ko e kau Mēmipa ‘oku ‘ikai ke ‘i he Kapinetí, ko e ui ‘Ene ‘Afió ki hono mafai na’e ‘omai ki Falé ni ke fai he kau Mēmipa ‘oku ‘ikai ‘i he Kapinetí hono sivi e Pule’angá.

'Eiki Palēmia: Sea ko ‘eku ‘eke atu pē au ki he Feitu’u na. ‘Oku ‘i ai ha pepa kehe ia ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo’i ‘e au ‘oku malanga ai e Fakafofongá ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko ‘eku ‘uhinga ‘eku faka ...

'Eiki Palēmia: Mei he pepa ko eni ‘a e ...

Paula Piveni Piukala: Fakamohenga lelei ‘eku malangá ...

Sea Komiti Kakato: Ki’i ‘oleva angé, ‘oleva angé Fakafofonga ke tau feme’a’aki lelei pē. ‘Eiki Palēmia ko e Falé ni ‘oku ‘i ai foki e ngaahi tātāsili, pehepehē mai pē ‘o pehepehē ai pē ‘o ha’u, hifo mai ki he me’a ko ē ‘oku, ka ke hifo mai ā. Hifo mai ā mu’a Tangaloa fakamolemole.

Paula Piveni Piukala: Ko ia ai Sea ‘oku ou ‘oatu ‘a e faka’ilo ‘o e Fakafofonga Ha’apai 13 mo e Vava’u 14 ki he talangata’a ki he tu’utu’uni ‘oku ‘omai ‘e he ‘Ene ‘Afió ki he Falé ni ke nau nofo ‘o sivi. Ko u ‘oatu e faka’ilo ko iá ‘o makatu’unga he ‘ilo lelei pē ...

'Eiki Palēmia: Ko e me’a ē nau ‘uhinga ki ai ‘Eiki Sea.

Paula Piveni Piukala: ‘A e fatongia ‘o e Falé ni ka nau talangata’a pē.

'Eiki Palēmia: Ko ‘ene me’a pē ko ē ‘oku ne fakatokanga’i ai ‘ene ‘asinitá, ‘oku ‘ikai ke tokanga ia ki he’etau ‘asinitá.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘ikai, ‘oku ou loto ke u ongo’i ‘oku malu ‘a e fononga e fonuá ni Sea, ‘aki hono pule’i lelei ...

'Eiki Palēmia: Tuku pē ā ke lelelele pe ia.

Paula Piveni Piukala: ‘A e tukuhaú pea fakanapangapangamālie ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ...

Paula Piveni Piukala: ‘A e anga e tafe ‘o e ngaahi ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7. Te ke tokanga mai pē ...

Paula Piveni Piukala: Te ke toe tuli 'e koe au Sea?

Sea Komiti Kakato: 'Io, te u tuli koe he koe'uhí 'oku 'ikai ke ke fanongo mai.

Paula Piveni Piukala: Sai pe ia he 'oku tau mei tuku tautolu Sea. Tuli koe au.

Sea Komiti Kakato: 'Io sai pē, ka ke malanga pē ka ko e tu'o tolu pē 'eku ui pea ke me'a leva kitu'a. He 'oku, ko u lave'i pē au 'oku ma'u ho'o seniti lelei hono fa'a tuli e Feitu'u na pea 'oku sai ia ki he Feitu'u na. Ko ia 'oku loto 'a e tohi tangi ko ení ke 'ave ki he Pule'angá ke nau ngāue ki ai ...

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku te'eki ke 'osi 'eku malangá. 'Oku ke, na'a ke talamai ke u ...

Sea Komiti Kakato: Ko e me'a, 'oku ke me'a ki lalo. Ko e me'a 'oku 'ai ke fai 'eku pālotí.

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku te'eki ai ke maama e fo'i 'isiu ia ...

Sea Komiti Kakato: Ko e me'a he 'oku ke malanga koe ke ke faka'ilo 'a 13. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha kaunga ia 'a 13 mo 14 ki he tohi tangi.

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku ki'i talatalasili atu pē 'a'aku ia he mahu'inga hotau fatongiá. Ka ko 'eku poini eni Sea ko u hanga 'ohaké, poini eni 'oku ou hanga 'ohaké. Ko e hoha'a ko eni 'a e kakai 'o 'Euá ...

Sea Komiti Kakato: Sai.

Paula Piveni Piukala: 'Ikai ke toe kehekehe kia au mo e hoha'a ko ē 'a e kakai Niuá he kovi e *infrastructure* 'i honau uafu. 'Oku ongo'i ia 'e au he ko hono 'uhingá Sea he ko e langa fonuá ke tau 'unu fakataha.

'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea. Kole ki he Fakafofongá ke u ki'i tokoni ange ki ai.

Paula Piveni Piukala: Ka ko u ongo'i 'ene fu'u toki 'omai he fu'u kuonga maama ko ení.

'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi: Ko ena 'oku, 'Eiki Fakafofonga ke u tokoni atu. 'E Sea 'oku lolotonga *fund* he *World Bank* 'ene ngaahi e uafu 'o Niuafu'ou Sea. Ko e hā e tala 'oku 'ikai ke sai e *infrastructure* 'o Niua, lolotonga 'i ai ...

Paula Piveni Piukala: 'Ikai, 'oku mahino pe ia kia au Sea.

'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi: Ka ko e hā e me'a 'oku ta'emahinó?

Paula Piveni Piukala: Mahino pē kiate au, ko 'eku poini ia 'a'akú ...

'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi: Na'e toki 'osi hono ngaahi e uafu ko eni ko ē 'o Niuatoputapú.

Paula Piveni Piukala: He ko e 'uhinga he 'oku, na'a ku toki fanongo pē ...

Sea Komiti Kakato: Mo me'a ki lalo.

'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea 'oku te'eki ke 'osi 'eku ...

Sea Komiti Kakato: Mo me'a lōua ki lalo. 'E anga fēfē Tongatapu 7 e mahino ki he Feitu'u na 'oku ke me'a 'aki e, 'a e me'a 'a Niuá 'i he tohi tangi 'a 'Eua?

Paula Piveni Piukala: Sea ka u hanga pē au 'o fakama'ala'ala. Ko 'eku 'uhinga ko ē 'eku laú he ko e 'uhingá ko e 2024 eni, 2023 ē nau fanongo ai ki he tangi 'a Niuá. Ko eni ko e 2024 ko e tangi 'a 'Euá. Ko e poini ko ē 'a'akú, ko e toki 'omai pē eni, ko e toki 'i ai eni ha'anau Fakafofonga Fale Aleá, me'á ní 'oku te'eki ke 'omai e 'ū 'isiu 'oku nau loto mamahi ai ki Falé ni? Ka ko e poini ko 'etau *unable*, ko e lau ko ē 'a'aku na'a ku 'ohake 'anenaí, *silent in the face of injustice is a crime*. Ko 'eku poini, hā e 'uhinga 'oku kei ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga ...

'Eiki Palēmia: Taimi 'e ni'ihi foki Sea ko 'ete fakalongolongo ...

Paula Piveni Piukala: Ke 'omai ai e tangi 'a e kakaí.

Sea Komiti Kakato: 'Oua te ke toe me'a faka-Tonga koe, me'e me'a fakapālangi ai pē koe ka mau fanongo pē mautolu he 'oku mau mahino' i pē mautolu ho me'a.

'Eiki Palēmia: Sea ko e taimi, ko e 'ai ko ē *silence* 'a ia ko e fakalongolongo, 'oku ngali ia 'oku te ki'i ngalipoto ai he taimi 'e ni'ihi.

Paula Piveni Piukala: Sea ...

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ko e *silence* pē ko e vale hangē ko e lau mai 'a e Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Kapau 'oku to'o pē he Palēmiá e 8.4 Lipooti ia e 'Atitá, 8.4 'ikai ke 'omai ia he Patisetí.

'Eiki Palēmia: Ko ia, ka ko u fakamālō atu pē ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: 'O 'ave ki he folaú ...

'Eiki Palēmia: Tuku pe ā ke mau *silent* pe mautolu, mālō.

Paula Piveni Piukala: Hā e me'a 'oku 'ikai ke lava ai 'o fai e ngāue ko eni 'oku tangi mai ki ai e kakaí. Ko e poini ia 'oku ou hanga 'ohaké Sea 'a e ongo'i he fonuá 'oku 'ikai ke napangapangamālie hono vahevahe 'etau tukuhaú.

'Eiki Palēmia: Na'e toki 'osi eni 'a e me'a atu 'a e Minisitā Fonuá mo e lipooti fekau'aki mo e tohi tangí. Toki 'osi eni e me'a atu 'a e Minisitā *Infrastructure* ki he ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko e tohi tangi ko ení 'oku 'ikai ko e kelekelé pē. Ko e tohi tangi ko ení 'oku kau ai e halá, tohi tangi ko ení 'oku kau ai 'enau mamahi 'i he ngāue 'a e kautaha ko eni ko e Tonga *Forest*. 'Oku lahi hono ngaahi naunaú, 'oku 'ikai ko e fo'i fiema'u pē 'a e Minisitā ko ē. Ka ko u fiemālie au ki he tali 'a e Minisitā ko ē.

Ko e me'a eni 'oku te'eki ai ke u fiemālie ki aí ke 'omai 'e he Pule'angá ha'anau tali ki he ongo me'a lalahi 'e ua ko ení. He ko e Tonga *Forest* na'a ku 'alu 'o 'a'ahi ki he kautaha ko ení ki Tokomololo. Sea 'oku 'i ai e palopalema lahi ko hono *treat* ko ē *timber* 'oku tā mai mei 'Euá 'oku 'i ia hono fa'ahinga kemikale. Ko e kemikale ko iá 'oku 'i ai hono founga fakatekinikale hono *dispose* kinautolú hono faka'auha. ...

<001>

Taimi: 1545-1550

Paula Piveni Piukala: ... Ka 'oku 'ikai ke fai he kautaha ko ení ha ngāue ki ai, ko e hoha'a 'oku 'i he motu'á ni he kapau 'e *leak*, 'oku nau hanga pē 'o faka-koniteina pē 'o tuku 'o hifo e kemikale kona ko ení Sea. Kapau te ke fakatokanga'i ha *timber* 'oku *treat* 'ikai ke ofi ha toe me'a mo'ui ai. Ka hifo 'a e kemikale kona ko ení ki he ma'u'anga vai 'a Tokomololó, 'e fā'ele'i mai e fānau 'oku *deform* he ngāue 'a e fa'ahinga me'a ko ení. Pea ko e me'a ia 'oku ou hoha'a ki aí Sea he 'oku hangē 'oku tukuange e kautaha ko ení 'oku 'ikai ke mapule'i ia 'e he Pule'anga. Ko e fo'i sino *regulator* ia ke ne *regulate* 'a e kakai pisinisi he fonuá.

Sea Komiti Kakato: Sai, ki'i ...

'Eiki Palēmia: Sea ki'i fakatonutonu atu. 'Oku 'ikai ko ha potungāue taautaha eni 'a e Pule'angá ke mau kau ai. Pea 'oku hangē ko ē ko e me'a 'a e Minisitā Mo'uí 'anenaí, 'o kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku tokanga ki ai ha taha he me'a faka-kemikalé 'oku 'atā pē ke nau lipooti ki ai. Pea kapau 'oku tokanga ki ai 'a Tongatapu 7 pea ne lipooti mai ki he 'Eiki Minisitā ko e 'uhingá ke nau vakai'i.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e 'uhinga ia e 'omai 'e he kaume'a ko ení he ko hai 'oku ne 'ilo ki he ngāue 'oku fai 'i 'Euá. Ko 'eku hoha'á fai ha tokanga, fai ha tu'utu'uni 'e he Falé ni. Kupu 78 Sea 'oku pehé ni, mo ha toe me'a kehe 'a e fonuá ka tu'utu'uni e Falé ni ko e me'a ia 'e fai he Kapinetí, kau Minisitā.

'Eiki Palēmia: Fakamālō atu ...

Paula Piveni Piukala: Ko e poini ko ē 'oku ou hanga 'ohaké ...

'Eiki Palēmia: Sea he ma'u faingamālie.

Paula Piveni Piukala: Sea ke 'oua 'e to'o ma'ama'a 'a e 'isiu 'o e tangi 'a e kakai.

'Eiki Palēmia: Tuku pē ā he 'oku toe miniti ko ení ke me'a atu ia.

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga, me’a mai pē Feitu’u na ia ‘oku ‘ikai ke to’o ma’ama’a ha me’a he Falé ni he ko eni ‘oku mou ‘omai ke tau feme’a’aki ai. Ko e me’a eni ‘e taha ke u ki’i ‘oatu ke, me’a ki lalo.

Ko e me’a ko ē ‘i Tokomololó, ‘omai ha’o lipooti he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha lipooti ia ‘o fekau’aki mo e me’a ‘i Tokomololó ka ‘oku ke ‘osi me’a ‘aki koe he Falé ni. Ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai e hoha’á ko e kautaha ‘oku nau tu’u ‘i ‘Euá ‘oku ongo’i he kakaí ‘oku ‘oange e faingamālie kia nautolu pea to’o honau faingamālie mei he kekelelé ka nau kei nofo pē nautolu ‘i ‘olunga.

Paula Piveni Piukala: ‘Io pea ‘oku nau hoha’a ki he ngāue’aki e kekele ko iá he ma’u’anga vai ‘oku nau fanavao mo e ngaahi me’a kehekehe, kemikale ...

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

Paula Piveni Piukala: Ko u talanoa ki ai.

Sea Komiti Kakato: Ko e me’a ...

Paula Piveni Piukala: Ka ko e ngāue ko ē ki Tokomololó ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7 ...

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ou fai ‘e au ‘eku ngāue ‘o fengaue’aki pea mo e ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Va’a *Environment*.

Sea Komiti Kakato: Ko e me’a ia ‘oku totonu ke ke me’a mai aí. Me’a mai ‘i ‘Eua. ‘Oua te ke me’a mai he me’a ‘i Tokomololó he ‘oku ‘ikai ke mea’i he kakaí.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga ‘eku talasili ki aí he ko e kautaha tatau ‘e Sea. Hanga ‘o fakakaukau’i ko e fu’u kautaha ko ení ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oku mahino kiate au.

Paula Piveni Piukala: ‘O nau fetuku mai ‘a e papa ko ē ...

Sea Komiti Kakato: Ka ke mea’i, ‘omai ha me’a mei Tokomololó ke fai e feme’a’aki ai.

Paula Piveni Piukala: Sea te ke lava ‘o ki’i tukuange ke u malanga ...

Sea Komiti Kakato: He ‘ikai ke u tukuange e Feitu’u na ke ke malanga, malanga he me’a na’e hoko ‘i ‘Eua.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘ikai ko ha fatongia ia ‘o e Falé na ‘a e Feitu’u na ke ke tipeiti mo au.

Sea Komiti Kakato: He ‘ikai ...

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku poiní ia. Ko ho’o me’a pē koe ‘oku fai, *order* ...

Sea Komiti Kakato: Ko hoku fatongia ‘oku faí ko ‘eku ta’ofi atu e Feitu’u na ke ke foki ki ai mei he me’a ‘oku fai ai e feme’a’aki aí.

Paula Piveni Piukala: Me’a fakamamahi mo’oni ko e ngāue ia ko ení masi’i.

Sea Komiti Kakato: Foki mai ki he me’a ‘oku ...

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga ‘oku lea he Falé ni ...

Sea Komiti Kakato: Foki mai ki he me’a ‘oku fai ai e feme’a’aki aí.

Paula Piveni Piukala: Ko e me’a ení ‘oku fai ai e feme’a’aki ko e Kautaha Tonga *Forest* ‘oku hoha’a mai e kāinga mei ‘Euá ...

Sea Komiti Kakato: ‘Euá.

Paula Piveni Piukala: ‘I he ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke lava ‘o *manage* e me’a ko iá. Pea ko ‘eku ‘uhinga ‘oku fakafetaulaki’í ...

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ai.

Paula Piveni Piukala: He ‘oku fengāue’aki e, ‘a e va’a ko iá pea mo e va’a ko ení ‘i Tokomololó, ko e ‘uhinga ia ‘oku hanga ‘ohake ko e ‘isiu.

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea ko u ...

Sea Komiti Kakato: Pea kapau te tau tali eni, ‘e ‘i ai ha kaunga ‘a Tokomololo ki ai?

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea ko u fakatonutonu atu, ‘oku ‘ikai ko e Tonga *Forest*, ko e *Aotearoa Forest*, me’a pe ia ‘a e ...

Paula Piveni Piukala: Ko e tu’o fiha eni ho’omou tali e tohi tangi pea ‘ikai ke fai ha me’a ki ai. ‘Oku ou fai ‘e au ‘oku ngāue ‘a’aku ia, ‘oku ou fakatalanoa ki he Va’a e *Environment* ke nau sio ki he *issue* ‘oku loloto ange ia. Ka ko ‘eku poiní ‘a’aku ia ‘oku ou ‘ohake ‘e au e *issue* ‘ene mafatukituki. Hā e ‘uhinga ‘oku kei tangi mai ai e kakai e fonuá he 2024 ke fakalelei’i honau halá koe’uhi ko e ‘api tukuhau ‘oku tuku kia kinautolu. Pea kapau ‘oku ‘ikai ke lava e halá, hā e me’a ‘oku ‘ikai ke *relocate* mai ai nautolu ki ha feitu’u ‘oku tokamālié.

Poini ia ‘a’akú, hā e ‘uhinga ‘oku tau fakamole noa’ia ai pē ‘etautolu e patiseti ‘a e kakai.

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko ho ‘uhingá Fakafofongá ...

Paula Piveni Piukala: Ko e fu’u langa ko eni ki he *Forum*, ko e ō piti (*bid*) ki he Sipotí, ko e fakatau vakapuná mo e folau 8.4 milioná ...

‘Eiki Palēmia: Pe ‘e ‘ave ā ‘etau ‘api ‘atautolu ki ha, ko e ‘uhingá ka tau ‘unu ki ha hala ‘e taha ‘oku tokalelei’?

Paula Piveni Piukala: Ko ha Pule’anga fakapotopoto ia?

'Eiki Palēmia: Mahu'inga ange e halá ia ho 'api nofo'angá ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu, fanongo pē.

'Eiki Palēmia: 'Oku ke pehē ai 'oku tonu ke tau *relocate* tautolu ki ha feitu'u 'oku sai ai e halá. Me'a fakavalevale mo'oni Sea e ngaahi fokotu'u pehē Sea. Me'apango pē kuo mei 'osi 'etau taimí ki he tipeití.

Paula Piveni Piukala: Sea ko 'eku 'uhingá ko e 'ikai ke fai ha solova'anga e hoha'a e kakaí ka nau o 'o piti (*bid*) e Sipoti, *host* e *Forum* ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

'Eiki Palēmia: Taimi ko ē ...

Paula Piveni Piukala: Fakatau e vakapuna 'oku lolotonga maumau he 'aho ni.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e taimi ko ē na'a ke *advisor* aí na'a ke 'ai ke ngaahi kátoa e 'ū halá? Na'e ngaahi kátoa e 'ū halá he taimi ko íá?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: *Software* 'a hai na'e 'aí?

'Eiki Palēmia: Uehe, uehe, si'i.

Sea Komiti Kakato: 'Oua te ke toe tokanga mai kia aú, hanga atu ā ki he Palēmíá he ko u lea atu au ...

Paula Piveni Piukala: Me'a 'ai'ai noa'ia mo'oni ko e Palēmíá ia mo 'ene Kapineti ...

Sea Komiti Kakato: 'Oua te ke toe katá, 'oua te ke toe katá he ta'eoli ia he'etau ngāué. 'Oua te ke toe katá.

'Eiki Palēmia: Ko e 'ai 'ai noa'ia ena na'a ke toki 'osi faí Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Fai mo feme'a'aki mo e ta'eoli 'etau ngāué.

'Eiki Palēmia: Hangē ko ē ko e laú, ko 'ene 'ikai pē ke 'ilo ha me'a ko ē 'e tāketi pea fana *stray* he 'ilo na'a tau ha fo'i mahafu 'i ha taha.

Paula Piveni Piukala: Ko e poini 'oku ou 'ohaké ko e hā e me'a 'oku tuku ai ke tangi mai e kāinga ko ení?

'Eiki Palēmia: Ko eni 'oku mau talanoa pea mo 'Eua 11 ...

Paula Piveni Piukala: Lolotonga ko íá ko e mafuli ē 'e tolu, mafuli e me'alele, mafuli e palau. Ko hai ia 'e kei nofo pē 'o sio ki he 'ū me'a ko íá 'ikai ke fakakaukau.

'Eiki Palēmia: Ko ia mālō.

Paula Piveni Piukala: Ko e tofi'a 'a e Pule'angá 'oku 'i he fonua ko ení 'i he vahefonua ko ení. ...

<001>

Taimi: 1550-1555

Paula Piveni Piukala: ... Kapau 'oku faingata'a ...

'Eiki Palēmia: Ko ia 'oku tau ...

Paula Piveni Piukala: 'A e tanu halá mo e ngaahi halá ...

'Eiki Palēmia: Fakamālō ki he Fakafofongá ...

Paula Piveni Piukala: *Relocate* 'a e mātu'a ko ení he 'oku lahi pē kelekelé ...

'Eiki Palēmia: 'Oku kau eni mo e Pule'angá ia he pule faka'uli mo e 'ū alā me'a pehē.

Paula Piveni Piukala: Ka nau lisi 'enautolu ki he kau pisinisi 'oku 'ikai ke maheni ia mo 'Eua.

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Paula Piveni Piukala: Ko e poini ia 'oku ou hanga 'ohaké.

Veivosa Taka: Sea.

Paula Piveni Piukala: *There is an injustice* ...

Veivosa Taka: 'Oku ou ...

Paula Piveni Piukala: Pea ko e 'uhinga ia 'eku hoha'á 'a'aku he me'a ko ení.

Veivosa Taka: Ki'i fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: Sea.

Veivosa Taka: Sea ko 'eku ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu ...

Paula Piveni Piukala: Ko Ha'apai 13 ...

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu, me'a ki lalo.

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu pea mo e Fale 'eiki ni. 'Eiki Sea ko 'eku 'uluaki fakatonutonu 'oku ou kole atu ki he Feitu'u na ke tamate'i mu'a 'etau letiō. Ko 'ene tamate'i pē 'etau letiō kuo nomolo 'etau talanoá he ko e *show off* kātoa eni ia 'oku 'oatú.

Paula Piveni Piukala: Pea toe loka'i mo e matapā Sea.

Veivosa Taka: Mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Tamate'i e letiō, loka'i e matapā.

Sea Komiti Kakato: Ka loka'i e matapā ...

Paula Piveni Piukala: Ke 'oua toe lele ha taha.

Sea Komiti Kakato: Ka loka'i e matapā 'oku 'ikai ke u 'ilo pe te ke hao 'ife'ia. 'Oku ou lolotonga lama 'e au koe. Ko u kole atu ki he Feitu'u na ke ke anga fakalaumālie 'i he'etau Falé ni, anga fakalaumālie. 'Oku ou pehē Hou'eiki ...

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku te'eki ai tu'o taha ke 'i ai ha taha 'e tolo fakafo'ituitui mai kia au pea te u 'alu 'o hoha'asi, he 'oku ou 'osi fu'u lahi au. 'Oku 'ikai ke kau ia he me'a 'oku ou hoha'a ki aí. 'Oku ou hoha'a au he 'oku ou ongo'i au hono *spend* 'a e tukuhau 'o e kakaí, 'ikai ke fakapotopotó, me'a ia 'oku ou hoha'a ai aú. 'Oku ou 'i heni 'i he sū 'a e kakaí.

Sea Komiti Kakato: Na'e 'i ai 'a e, na'e 'i ai 'a e 5 miliona *Ian* ē na'e langa 'aki e, 'a e pa'ake ko eni ko ē 'o me'á.

Paula Piveni Piukala: Sio 'oku a'u ē kia koe 'oku ke ha'u 'omai e ngaahi fakamatala loi ...

Sea Komiti Kakato: 'Ikai, ko e tukuhau.

Paula Piveni Piukala: Loi mafu, ke ke hanga 'o fakangalivale'i'aki 'a e kakai ko iá.

Sea Komiti Kakato: 'Oku ke me'a ki he me'a ko ē 'oku ou talaatu ki he Feitu'u na, me'a mai he 'isiú he ko au ...

Paula Piveni Piukala: Sea, lea hake ki he Minisitā e *MOI* ko ia na'e kaungatonu ki hono *assess* e ngāue ko iá ka ke ha'u 'o 'omai e fakamatala loi ki Falé ni.

Sea Komiti Kakato: 5 miliona.

'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea.

Paula Piveni Piukala: Te u lāunga'i 'e au koe Sea ki he ...

'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu atu e Fakafofongá Sea. 'Eiki Sea 'oku ne tala e Falé ni ko e, Fale 'oku loi Sea. 'Ikai! Pea 'oku ha'u 'o talamai e me'a 'oku 'ikai ke mo'oni. Ko e ngāue ko eni 'i Niuá Sea 'oku ...

Paula Piveni Piukala: 'Ikai ko 'eku 'uhinga au ko e Seá.

'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Ikai sai pe ia kae 'oleva, me'a hifo mu'a Fakafofonga. Koe'uhí ko e 'ū me'a ko eni ko ē 'oku tau sio ki aí Sea 'oku 'ikai ke toe ha pūpū mo ha me'a hono 'ohake he Falé ni Sea. 'Ai 'etau talanoá Sea ke 'ai e feme'a'akí Sea ...

Sea Komiti Kakato: Minisitā.

'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi: Ke mahino ko e me'a ko iá 'oku mahino.

Sea Komiti Kakato: Me'a lelei pē Feitu'u na ia, tauhi pē e molumalu ...

'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e, ko e kole fakamolemole Sea ...

Sea Komiti Kakato: 'Oua te ke hanga 'o tukuhifo e Feitu'u na 'i ho'o tufunga leá. Tuku pē Fakafofongá ia ko hono ngata'angá pe ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'Eiki Sea ko e, ko 'etau kehekehé foki ia 'e Sea he 'oku ke lava 'e koe 'o tali e Fakafofongá he'ene me'a ko ē. Ko mautolu ko ení kuo tuli homau telingá 'omautolu he fanongo ki aí pe 'e anga fēfē ke mau nofo 'o *tolerate* e fa'ahinga me'a ko eni Sea. Ko e Falé ni Sea ke tau ō mai 'o lata aí. Ko e tu'u he taimi ní Sea te u 'alu au 'omai 'apongipongi e fu'u *ear* mafu koe'uhí ko e taimi pē ko ē 'oku 'ikai ke me'á pea u tāpuni'i hoku telingá 'o'oku Sea. He ko e me'a ia te tau iku ki aí Sea, he 'ikai ke lata ha taha heni pea kuo lāunga mai mo e kau ...

Paula Piveni Piukala: Sea.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Kakaí he longoa'a ko eni 'oku tau fai heni.

Paula Piveni Piukala: Ko e me'a ia 'oku nau 'ai'ai noa'ia'i ai 'etau tukuhaú ko e 'ikai ke nau fanongo ki he hoha'a 'oatu mei he kakaí.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Pea kapau na'e sai e poiní Sea, kapau na ko e poiní Sea na'e sai, he 'ikai ke 'i ai, 'e fie fanongo e kakaí ki ai ka ko e 'omai meimei Sea ke fēfee'i hūfanga he fakatapú Sea.

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea poupu. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e fokotu'u 'oku 'omai 'e he Pule'angá ke 'oange ki he Pule'angá ke fai ha ngāue ki ai, fakahā loto hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Taniela Fusimālohi ...

'Aisake Eke: Sea fakamolemole atu, tapu mo e Feitu'u na. Ko e kole pē pe 'oku 'i ai ha taimi ke foki mai ai fakamolemole. 'Ai pē mo ha taimi ke foki mai.

Pāloti 'o tali fokotu'u Pule'anga tukuange Tohi Tangi 'Eua fai ki ai 'enau ngāue ki ai pea lipooti mai ki Fale Alea 'i Nōvema

Sea Komiti Kakato: 'Osi mahino pē na'e 'osi 'eke 'e Tongatapu 4 'a ia 'e me'a mai 'i Nōvemá 'e toe fai hono 'eke kia nautolu. Hiki e nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Taniela Fusimālohi, Veivosa Taka, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'uí, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'angá, 'Eiki Palēmiá, 'Eiki Tokoni Palēmiá, 'Eiki Minisitā Fefakatau'akí, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Nōpele Nuku. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 14.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki aí, fakahā hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu Hou’eiki, ko ena ‘oku mou laumālie. Hou’eiki Pule’anga mou me’a atu ā ‘o ngāue ki he tohi tangi ko ení, hā e tu’unga na’e ‘i aí, he koe’uhí ko moutolu ‘oku ‘i ai e pa’anga e fonuá pea te mou toe mea’i ‘o lahi ange ki he ki’i pukupuku e, mautolu he Fale ‘eiki ni. Fakamanatu atu pē ko Nōvema mou me’a mai he ‘ikai ke tuku hono ‘eke atu kia moutolu Hou’eiki Pule’anga, ka ko u tui pē ‘e ‘i ai pē ho’omou tali. Tui kote, tau liliu ‘o Fale Alea.

(Na’e liliu ‘o Fale Alea.)

Lipooti ngāue lava fakahoko ‘i he Komiti Kakato

Lord Tu’ilakepa: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki Fale Alea ‘o Tonga. ‘Eiki Sea ‘ikai ke u toe fakalōloa, ko e Tohi Tangi ‘a e kakai ...

<001>

Taimi: 1555-1600

Lord Tu’ilakepa: ... ‘o ‘Euá, tali ‘e he Komiti Kakatō ke tuku ki he Pule’angá ke fai ha’anau ngāue ki ai pea nau foki mai ‘i Nōvema ‘Eiki Sea. ‘Oku ou fokotu’u atu ke tau tali ia.

Pāloti ‘o tali tuku ki he Pule’anga Tohi Tangi ‘Eua fai ki ai ‘enau ngāue & lipooti ki Fale Alea

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō ‘aupito e ngāue Sea e Komiti Kakatō ko e tau pāloti ke tali he Fale Aleá ‘a e tu’utu’uni na’e fakahoko he Komiti Kakatō fekau’aki mo e Tohi Tangi ko eni Vahefonua ‘Eua. Ko ia ‘oku loto ki ai kātaki fakahā ‘aki hiki hono nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Veivosa Taka, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’uí, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’angá, ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Tokoni Palēmiá, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Oku loto ki ai e toko 19.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki ai, mo e ‘Eiki Nōpele ‘Euá.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a ‘Eiki Nōpele Nuku. ‘Ikai ke loto ki ai e toko 1.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oku loto ki ai.

Lord Nuku: Ko ‘eku feinga atú ke manatu’i e Fakafofonga ‘Euá kae ‘oua te ne hanga ‘e ia ‘o fakahoko mai ‘eku me’á.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oku loto pē ‘Eiki Nōpele ‘Eua ia, neongo na’a ke fanafana mai ho loto mo’oní ‘i he’eta ta’utú ka ‘oku pau pē ke pehē pē he pālotí.

Lord Nuku: ‘Oua te ke toe me’a pehē na’a fihí e me’á.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Ikai ke loto ki ai fakahā hake hiki ho nima, 'a ia 'oku 'osi, 'ikai ke 'i ai fakahā loto.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke 'i ai ha fakahā loto ki ai Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Tali e tohi tangi ko ia pea hangē pē ko e ngaahi felotoi e me'á ke ngāue ki ai e Pule'angá pea nau foki mai, 'omai e ngaahi, ngata'anga ia 'etau ngāué 'e Hou'eikí.

Toloi fanongonongo 'a e Fale Alea

Te u toloi e Falé toki fanongonongo pea talamonū atu ki he ngaahi fatongia kotoa pē 'oku mou fuesia he lolotonga 'etau mālōlō ko ení ka tau toki foki mai.

Kelesi

(Na'e kelesi ai pē he 'Eiki Sea Le'ole'ó, Lord Tu'iha'angana.)

<001>